

ELTE
Állam- és Jogtudományi Kar
doktori iskoláinak
elektronikus folyóirata

2024. május

Kiadó: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Kiadó székhelye: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.;
www.ajk.elte.hu

Felelős kiadó: prof. dr. Sonnevend Pál, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánja

Szerkesztőbizottság: ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Tanácsa és a Politikatudományi Doktori Iskola Tanácsa

Szerkesztők: dr. habil. Fazekas Marianna és dr. Antal Attila (PhD)
Technikai szerkesztők: Bencze Andrea és Sturm Henrietta
Szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.

Megjelenik minden évben kétszer.

HU ISSN 2064 0900

DOI 10.55052

Tartalom

I. RÉSZ: JOGI TANULMÁNYOK	5
Dr. FÁBIÁN Aliz: A munkaügyi alternatív vitarendezés – különös tekintettel a választottbíráskodásra	6
Dr. KOVÁCS Andrea: A mesterséges intelligencia jogi megítélésének egyes kérdései	36
Dr. KÖKÉNYESI Gábor: Normativitás a jogban	55
Dr. KRISPÁN Orsolya: Indokolhatja-e az emberek egészségének védelme mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedés alkalmazását az Európai Bíróság értelmezése szerint?	77
Dr. SIMON Bernadett: A gyermek- és fiatalkorúak bűnelkövetésének kriminológiai magyarázata, valamint a 2022. évi gyermek- és fiatalkorú által elkövetett bűncselekmények ezzel kapcsolatos elemzése	97
Dr. TENGÖLICS Zsófia Márta: A mezőgazdasági termelő jogi fogalmának, illetőleg belső differenciálódásának vizsgálata az európai uniós és magyar agrárjogban, különös tekintettel a magyar csatlakozás óta eltelt húsz évre	116
II. RÉSZ: POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK	137
BAGI Virág: A rendszerigazolás jelensége Magyarországon	138
LOVÁSZ Dorottya: Stíluskutatás a politikatudományban	193

Contents

I PART: LEGAL STUDIES	5
Dr. FÁBIÁN, Aliz: Alternative dispute resolution in labour law - particularly focuses on arbitration	6
Dr. KOVÁCS, Andrea: On Some Issues of Artificial Intelligence and Law	36
Dr. KÖKÉNYESI, Gábor: Normativity in the Law	55
Dr. KRISPÁN, Orsolya: Is it possible that the protection of human health can be able to serve as a reason for a measure with the same effect as a quantitative restriction according to the Court of Justice of the European Union?	77
Dr. SIMON, Bernadett: Criminological explanation of child and juvenile crime and related analysis of crimes committed by children and juveniles in 2022	97
Dr. TENGÖLICS, Zsófia Márta: Comparative study of the farmer's legal concept and internal differentiation in EU and Hungarian agricultural law, particularly regarding the twenty years since Hungary's accession	116
II PART: STUDIES OF POLITICAL SCIENCES	137
BAGI, Virag: System Justification in Hungary	138
LOVÁSZ, Dorottya: Style Research in Political Science	193

I. RÉSZ

JOGI TANULMÁNYOK

Dr. Fábián Aliz

ELTE ÁJK Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék

Témavezető: Dr. Rácz Réka PhD, egyetemi adjunktus

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.6>

A munkaügyi alternatív vitarendezés – különös tekintettel a választottbíráskodásra¹

1. Bevezetés

El tudjuk-e képzelni ma Magyarországon, hogy a munkáltató és a munkavállaló az alábbi szerződési feltételben állapodjon meg a munkaszerződésben?

„Amennyiben a munkáltató és a munkavállaló között bármely nézeteltérés közvetlen tárgyalások útján nem megoldható, akkor a munkáltató és a munkavállaló megállapodnak abban, hogy bármely vita elbírálására, amely jelen munkaszerződésből vagy azzal összefüggésben, így különösen annak megszegésével, megszűnésével vagy értelmezésével kapcsolatban keletkezik, a felek a rendes állami bírósági út (munkaügyi per) igénybevételét kizárják és alávetik magukat a Munkaügyi Választottbíráóság (Budapest) kizárólagos és végleges döntésének azzal, hogy a Választottbíráóság a saját gyorsított eljárási szabályzata alapján jár el, az eljáró választottbírók száma egy és az eljárás során a magyar nyelvet kell alkalmazni. A jogvita eldöntésére alkalmazandó anyagi jog a magyar jog, ide nem értve annak nemzetközi magánjogi szabályait.”²

Sajnos azt tapasztalhatjuk, hogy a választottbíráskodásról szóló 2017. évi LX. törvény (a továbbiakban: Vbt.) még a törvényi lehetőséget sem tartja fenn a munkajogi jogviszonyból felmerülő jogviták esetén a választottbíráskodási kikötés alkalmazására a felek között. A Vbt. ugyanis kifejezetten kizárja a hatályát a munkaügyi perben, mint a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi

¹ Magyarországi terminológiával ismertebben: döntőbíráskodás.

² Saját példa, Moffitt – Schneider 2008. 173., Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíráóság: Mintaklauzula, <https://mkik.hu/mintaklauzula> (2024.04.06.)

CXXX. törvény (a továbbiakban: Pp.) szerinti különleges eljárásban, és a klasszikus választottbíráskodás intézményének Magyarországon a kereskedelmi jogviták területét jelöli ki.³ Ez azért is figyelemreméltó, mert a *„választottbíróági út kikötésének joga alkotmányos jogokból is levezethető [...], ezért valójában arra kellene megfelelő indokot találni, hogy a nem kereskedelmi jellegű jogvitáknál a magánautonómia miatt nem terjed ki az állami bíróságok eljárása alóli "kiszereződésre"?*⁴ Jelenleg Magyarországon működő választottbíróági intézmény például a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíróság, a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara mellett működő Állandó Választottbíróság és a Koncessziós Állandó Választottbíróság.⁵

Ez különösen azért figyelemre méltó, mert a munkajog területén napjainkban számos konfliktusforrással találkozhatunk. Példaként említendők (i) a home office és a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény (a továbbiakban: Mt.) szerinti távmunkavégzés új szabályai közötti különbségtételből eredő nehézségek,⁶ (ii) az Mt. vonatkozásában 2023. január 1. napján hatályba lépett új rendelkezések (különösképpen a joggal való visszaélés bizonyításának szabályai, kibővített munkáltatói tájékoztatási kötelezettség, új munkaszerződés-módosítási jogcímek a munkavállaló részéről, a munkavállaló védett státuszát kiterjesztő jogcímek),⁷ továbbá (iii) a panaszokról, a közérdekű bejelentésekről, valamint a visszaélések bejelentésével összefüggő szabályokról szóló 2023. évi XXV. törvény módosított szabályrendszeréből eredő viták. Emellett minden bizonnyal jelentős kihívás elé állítják a feleket a klasszikus ügycsoportok, azaz a munkaviszony megszüntetésének jogszerűségével kapcsolatos ügyek és a munkáltatói, illetve a munkavállalói kártérítési felelősségi ügyek. Mit tehetnek azonban a felek annak érdekében, hogy a felmerülő konfliktusaikat gyorsan, költséghatékonyan megoldják?

Jelen tanulmány célja a munkajogi alternatív vitarendezési lehetőségek számbavétele, különös tekintettel a választottbíráskodásra. A tanulmány első része betekintést nyújt a vitarendezési, továbbá az alternatív vitarendezési

³ Vbt. 1. § (3) bekezdés, Vbt. 3. § 1. pont

⁴ Kecskés 2017. 6.

⁵ A Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatóságáról szóló 2021. évi XXXII. törvény 1. § (5) bekezdés, a Magyar Agrár-, Élelmiszergazdasági és Vidékfejlesztési Kamaráról szóló 2012. évi CXXVI. törvény 32. § (1) bekezdés

⁶ A részleges távmunkavégzés fogalmának törvényi szintű bevezetésére az Mt. 2022. június 1. napján hatályba lépett módosításával került csak sor, addig például a veszélyhelyzet során a távmunkával kapcsolatos szabályok alkalmazásáról szóló 487/2020. (XI. 11.) Korm. rendelet volt alkalmazandó.

⁷ Mt. 7. § (3) bekezdés, 46-47. §§, 61. § (2)-(6) bekezdései, 64. § (3)-(4) bekezdései, 65. § (3) bekezdés

eljárások alapvető fogalomrendszerébe. A tanulmány második fele kiemelt figyelmet fordít a választottbíróági eljárás különös ismérveinek a bemutatására. Emellett az elemzés központi részét képezi az Amerikai Egyesült Államokban az egyéni és kollektív munkaügyi jogvitákban alkalmazott választottbíróági eljárások összehasonlítása a Magyarországon alkalmazott döntőbíráskodási modell tapasztalataival, azaz a Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat (a továbbiakban: MTVSZ)⁸, továbbá az azt megelőzően működött Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat (a továbbiakban: MKDSZ)⁹ munkásságával.

2. A munkaügyi vita és a vitarendezési módok

Tekintettel arra, hogy, hogy a felek közötti konfliktus minősége önmagában meghatározza a vitájukból eredő eljárások későbbi igénybevételének a lehetőségét, a vitarendezési módok csoportosítása előtt szükséges megvizsgálni a munkaügyi vita fogalmát és típusait. Kiss György a vita fogalmi ismérveit a következőképpen határozta meg: (1) a vitában részes felek között (potenciálisan) fennáll valamilyen kapcsolat, (2) a felek álláspontja egy adott kérdésben különböző egymástól, illetve (3) a felek kölcsönösen egymás tudomására hozzák (reakció és visszajelzés) az álláspontjaik különbözőségét.¹⁰

A munkaügyi vita során a vita a munkavállaló és a munkáltató között áll fenn a munkaviszonnyal összefüggésben. Ennek altípusait a következőképpen csoportosíthatjuk: az a) alanyi oldalt tekintve megkülönböztethető (i) az *egyéni* és a (ii) a *kollektív* vita, (b) a vita tárgyát tekintve pedig (i) a *jogvita* és az (ii) *érdekvita*.¹¹ Egyéni jogvita esetén például meghatározott munkavállaló mint individuum kerül konfliktusba, mely a felek munkaviszonyból eredő jogait és/vagy kötelességeit érinti – például amennyiben a munkavállaló azt állítja, hogy a munkáltató jogellenesen szüntette meg a munkaviszonyát. Egyéni érdekvita lehet például a munkavállaló inflációt meghaladó mértékű fizetésemelési igénye, ami azonban jogi eszközökkel nehezen kikényszeríthető. Álláspontom szerint a tárgyalás eredménye erőteljesen függ a munkavállaló érdekérvényesítési tapasztalatától

⁸ Az MTVSZ két ciklusban 2016 novemberétől 2019-ig és 2019-2022 januárjáig látta el feladatait európai uniós pályázat keretében (GINOP-5.3.3-15; GINOP-5.3.3-18). Lásd: Kun 2022. 61.

⁹ Az MKDSZ 1996 és 2015 között működött. Bővebben: Rácz 2015. 326-334.

¹⁰ Kiss 2000. 259.

¹¹ Uo. 259., Továbbá lásd Mt. 285. §. Bankó – Berke – Kiss – Szőke 2023., Rúzs Molnár 2005. 9–13.

és munkaerőpiaci helyzetétől.¹² Ezzel szemben kollektív érdekvita esetén a munkavállalók csoportját együttesen képviselő szakszervezet vagy az üzemi tanács (üzemi megbízott) áll szemben a munkáltatóval/munkáltatói érdekképviseléssel egy jövőben szabályozandó kérdésben (például egyes bérelemek, béren kívüli juttatások tárgyalása során), mely igény nem a munkaviszonyra vonatkozó anyagi jogszabályon, illetve annak megsértésén alapul, mint a jogvita esetében.¹³ Ennek megfelelően például kollektív jogvita fennállásakor a jogvita tárgyát a feleknek a kollektív szerződésből eredő jogai és kötelezettségei kikényszerítése adja.¹⁴

Kiemelve e csoportosítás jelentőségét, előzetesen érdemes megvizsgálni, vajon hogyan hat a választottbíró/ság/döntőbíró eljárására az, ha például kollektív jogvitában vagy kollektív érdekvitában jár el?

Az Amerikai Egyesült Államok munkaügyi alternatív vitarendezési modellje alapján megállapítható, hogy a tradicionális arbitrációs záradék elsődlegesen jogviták megoldására szolgál, és az érdekalapú (ún. *interest arbitration*) a munkaügyi vitarendezésben speciális, kevésbé elterjedt altípusnak tekintendő, azon belül is elsődlegesen a közszolgálati munkajogban.¹⁵ Ennek oka, hogy kollektív érdekvita esetében a választottbírónak a döntésében nem csak azt szükséges eldöntenie, miben egyeztek meg a felek a kollektív szerződés alapján, hanem „*feladata inkább jogalkotó jellegű, hogy az összes releváns szempont mérlegelésével "tisztességes" megállapodást hozzon létre*”,¹⁶ ami kötelező érvényű a felekre nézve. A figyelembe veendő szempontokat a felek közötti szerződés vagy törvényi szabályozás határozza meg. Például Wisconsin Állam Munkatörvénykönyve többek között a következő mérlegelendő szempontokat írja elő a szállítmányozási területen foglalkoztatott munkavállalók esetében:

- a felek kijelentései;
- közérdek és az adott állami szerv pénzügyi lehetőségei a megállapodás megkötésére;
- az eljárásban résztvevő munkavállalók béreinek, a munkaidőnek és a munkafeltételeknek összehasonlítása az ágazatban hasonló szolgáltatást

¹² Ezzel szemben az Mt. 153. § (1) bekezdésében foglalt kógens szabály már jogalapot teremt a munkavállalónak arra, hogy az alaphéremelését legalább a kötelező legkisebb munkabér (minimálbér) és a garantált bérminimum megállapításáról szóló 508/2023. (XI. 20.) Kormányrendelet szerinti összegek elérésének mértékéig kérje a munkáltatótól a jelenleg hatályos rendelkezések szerint.

¹³ Berki – Dudás 2020. 24.

¹⁴ Rézler Gyula Mediációs Intézet 2008. 34.

¹⁵ Nolan – Bales 2022. 80.

¹⁶ Uo. 91. A szerző saját fordítása.

nyújtó foglalkoztatottakkal (nemcsak a közszféra, hanem a magánszféra hasonló munkáltatói esetében is);

- az összehasonlítás kiterjed a helyi munkáltatók és a hasonló helyzetben lévő, nem helyi munkáltatókra is;
- a megélhetési költségek kalkulációja, átlagos fogyasztói árak vizsgálata;
- az érintett munkavállalók által megkapott juttatási csomag teljeskörű vizsgálata, ideértve például a szabadság mértékét és a biztosítási csomagokat is.¹⁷

Tekintettel arra, hogy összetettségük miatt a kollektív érdekviták speciális eljárást igényelnek, az lehetne a jogos előfeltevésünk, hogy az Mt. vitarendezési rendszere a döntőbíráskodási modellt a kollektív jogviták, (esetlegesen az egyéni jogviták) esetére deklarálja. Ehhez képest azonban sajnálatos módon az Mt. rendszere logikailag fordított a következők szerint:

- a *„munkavállaló és a munkáltató a munkaviszonyból vagy az e törvényből származó, a szakszervezet, az üzemi tanács az e törvényből vagy kollektív szerződésből, vagy üzemi megállapodásból származó igényét bíróság előtt érvényesítheti”*¹⁸, és
- a kollektív érdekvitát alternatív vitarendező eljárások, különösképpen *döntőbíráskodás és egyeztetés* útján szükséges rendezni, mely esetekben a felek részére a munkaügyi bíróság előtt a peres eljárás megindításának a lehetősége kizárt.¹⁹

Az igénybe vehető eljárások a későbbiekben részletesen elemzem, azonban sajnálatos módon már itt megállapítható, hogy az individuális munkajog és a kollektív jogviták esetében a bírósági peres eljárás az államilag intézményesített út, annak ellenére, hogy számos további vitarendezési mód is ismert Magyarországon. Amennyiben például a munkáltató a munkavállaló munkaviszonyát felmondással megszünteti, akkor a munkavállaló a felmondás közlésétől számított 30 napon belül munkaügyi pert indíthat az illetékes törvényszék előtt.²⁰

Rúzs Molnár Krisztina szerint vitarendezési eljárásként definiálható minden olyan eljárás, amelyben a felek önkéntesen vesznek részt és az eljárás a vita megszüntetését vagy feloldását célozza, *„vagy ha a felek legalább az egyik fél kezdeményezésére olyan, a vita megoldására irányuló eljárásban vesznek*

¹⁷ Uo. 88-90. Wisconsin Municipal Employment Act § 111.70 (4)(c). Hasonló szempontrendszert lásd: Rézler Gyula Mediációs Intézet 2008. 34.

¹⁸ Mt. 285. § (1) bekezdés.

¹⁹ Mt. XXIV. fejezet, Bankó – Berke – Kiss – Szőke 2023. 285. §.

²⁰ Mt. 287. § (1) bekezdés b) pont. A peres eljárás megindításáról és hosszáról a részletes összefoglaló leírást és ábrát lásd: Fábíán 2022. 335.

részt, amelyben az eljárás megindításához (ill. az érdemi döntés kikényszerítéséhez) elegendő az egyik fél akarata".²¹ Azonban nem csak az intézményesített eljárások tekintendők vitarendezési eljárásnak, hanem álláspontom szerint ideértendő minden olyan felek közötti kommunikáció (például e-mailváltás, levelezés, szóbeli egyeztetés), amelynek célja a vitás helyzet megoldása, tisztázása. A Magyar Ügyvédi Kamara etikai szabályként ugyanis kötelezővé teszi az ügyvédek számára, hogy törekedjenek az ügyfél vitájának költséghatékony megoldására, így ügyvédként javasolni szükséges az egyezségkötést és/vagy az alternatív vitarendezési módokat is a felek számára. Az egyezségkötéshez vezető eljárás első lépése pedig szükségszerűen a másik féllel történő egyeztetés célú kapcsolatfelvétel.²²

A konfliktusmegoldás spektrumán a felek aktivitása szerinti csoportosítás alapján a következő kategóriákat különböztethetjük meg: (1) teljes passzivitás, azaz a vitarendezésre irányuló eljárás elkerülése; (2) informális tárgyalás, egyeztetés a felek között (*negotiation*); (3) közvetítés/mediáció; (4) választottbíráskodás/arbitráció; (5) peres eljárás és (6) a felek túlzott aktivizálódása, azaz az önbíráskodás, a vita rendezésére irányuló jogellenes magatartás.²³

3. A választottbíráskodás az alternatív vitarendezési eljárások rendszerében

3.1 Az alternatív vitarendezés fogalma és az eljárások csoportosítása

Az alternatív vitarendezés olyan eljárások gyűjtőfogalma, „*melyek lehetőséget biztosítanak a feleknek arra, hogy vitájukat a hagyományos peres eljárásnál tágabb keretek között oldhassák meg*".²⁴ Ebből következik, hogy az alternatív vitarendezési eljárások lényeges ismérve a peres eljárással történő szembeállítás. Az alternatív jelző etimológiai gyökerei egészen a latin „*altenare*” igére nyúlnak vissza, az alternatív szó eredeti jelentése a „*kétféle lehetőséget felvető, megengedő*".²⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy az alternatív vitarendezés nem csupán kétféle lehetőséget, hanem nagyon széles választási kínálatot jelent a felek számára, különösképpen az Amerikai Egyesült Államok

²¹ Rúzs-Molnár 2005. 15.

²² Az ügyvédi hivatás etikai szabályairól és elvárásairól szóló 6/2018. (III. 26.) MÜK Szabályzat 3.7.1. pont.

²³ Bakken 2020., további csoportosításra példa lásd. Rúzs-Molnár 2005. 8.

²⁴ Nolan-Haley 2021. 275., a szerző saját fordítása.

²⁵ Bakos 2000. 46.

vitarendezési rendszerében. Kiemelendő, hogy a Friedrich Ebert Stiftung Budapest Büro támogatásával, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara Munkajogi Tanszékének szakmai együttműködésével, 2022/2023-ban készült kutatás (a továbbiakban: FES kutatás) online kérdőívét kitöltő résztvevői Magyarországon az alternatív vitarendezés fogalmát szinte kizárólag a peres eljárás viszonyrendszerében, azaz annak ellenpontjaként értelmezték. A kérdőívet kitöltők több válaszelemet is megjelölhettek a peres eljárás „alternatívájaként”, az eredmények pedig a következőképpen alakultak: a peren kívüli egyezségkötést a válaszadók 86%-a, a fizetési meghagyást a válaszadók 45%-a, a munkáltatói fizetési felszólítást a válaszadók 7%-a jelölte meg, míg a klasszikusan alternatív vitarendező eljárások közé sorolandó közvetítői eljárásra pedig csak a kitöltők 14%-a szavazott.²⁶ Fontos kiemelni, hogy a választottbíráskodás/döntőbíráskodás, mint alternatív vitarendezési mód a kutatási beszámoló eredményei alapján egyáltalán nem jelent meg a FES-kutatás interjúalanyainak válaszaiban. Emellett természetesen a fizetési meghagyásos eljárás mint *„a közjegyző hatáskörébe tartozó, a pénzkövetelések érvényesítésére szolgáló egyszerűsített polgári nemperes eljárás”*²⁷ dogmatikailag nem sorolható az alternatív vitarendezési eljárások közé.

A főbb alternatív vitarendezési módok klasszikus csoportosítása a következő: közvetlen tárgyalás, közvetítés (mediáció), választottbíráskodás. Az alternatív vitarendezési eljárások általános csoportosítása mellett azonban olyan kategorizálás is ismert, amely az eljárások célja, illetve főbb ismérvei szerint csoportosítja azokat. A minnesotai kerületi bíróságokra vonatkozó eljárásrend szerint például megkülönböztetendők:

- a) „*facilitative*” – előmozdító;
- b) „*evaluative*” – értékelő;
- c) hibrid; illetve
- d) „*adjudicative*” – ítélkező eljárások.²⁸

Emellett az eljárást biztosító intézményi keretek alapján is csoportosíthatjuk az alternatív vitarendező eljárásokat attól függően, hogy

- (1) a bíróság által vezetett vagy a bírósági rendszerbe ágyazott programok állnak rendelkezésre, vagy

²⁶ Gyulavári – Halmos – Kártyás – Krajecz– Petri 2023. 22.

²⁷ A fizetési meghagyásos eljárásról szóló 2009. évi L. törvény 1. § (1) bekezdés

²⁸ General Rules of Practice for the District Courts Minnesota (1992) Rule 114.02. Az eljárások részletes összefoglaló ábráját lásd Fábián 2022. 337.

(2) egyéb szakmai testületek biztosítják a vitarendezéshez szükséges intézményi kereteket. Így például a választottbíráskodás területén az Amerikai Egyesült Államokban, különösképpen az Amerikai Választottbírószági Szövetség, a JAMS vagy a konfliktusmegelőzés- és konfliktusmegoldás nemzetközi intézete (CPR);

(3) az eljárások már a munkáltatói rendszerben beágyazottan, ún. belső vitarendezési eljárásként vehetők igénybe.²⁹

További lehetséges kategorizálási mód, hogy az eljárás során kötött megállapodás, hozott döntés kötelező érvényű-e a felekre nézve vagy csak ajánlást, szakértői javaslatot fogalmaz meg. Például a nem kötelező erejű tanácsadói javaslat nem köti a feleket, de a tényfeltáró (*fact-finding*) eljárás során a felek külön megállapodhatnak, hogy kéri-e a kötelező erejű eljárás lefolytatását annak ellenére, hogy főszabály szerint a tényfeltáró javaslat nem kötelező a felekre nézve.³⁰

Az alternatív vitarendezési eljárások közül a közvetlen tárgyalás jelenti a hétköznapi életben leggyakrabban előforduló vitarendezési módot, tekintettel arra, hogy *„olyan interaktív kommunikációs eljárás, melyre akkor kerül sor, amennyiben Ön akar valamit a másik személytől vagy a másik személy akar valamit Öntől”*.³¹ Ebből következik, hogy a tárgyalás a többi lehetőséghez képest informális eljárás, a felek önkéntesen vesznek részt benne azzal, hogy teljes mértékben ki tudják dolgozni az eljárás szabályrendszerét, harmadik személy – ellentétben a közvetítéssel és a választottbíráskodással – nem vesz részt az eljárásban. Álláspontom szerint nagy előnye, hogy a konfliktus felmerülése során azonnal alkalmazható, például munkahelyi megbeszélés keretében. Összehasonlításképpen a magyarországi vitarendezési rendszerrel, elmondható, hogy a közvetlen tárgyalás Magyarországon is alkalmazott vitarendezési mód. Például a FES kutatás során egy vállalati jogtanácsos interjúalany úgy nyilatkozott, hogy a munkavállalók felkészültek, és *„már a házon belüli egyeztetésekre is azzal jönnek, hogy ‘beszéltem munkajogással’*.”³²

A közvetítés például az előmozdító eljárások közé tartozik, melynek során semleges harmadik fél közvetít a felek között, és az eljárás célja a felek közötti

²⁹ Bírószági rendszer által elérhető programokról lásd Nolan-Haley 2021. 275-303., Amerikai Választottbírószági Szövetség (American Arbitration Association) előtt igénybe vehető eljárásokról bővebben: <https://www.adr.org/Rules> (2024.04.19.); JAMS előtt eljárásokról áttekintés itt: <https://www.jamsadr.com/arbitration?tab=overview> (2024.04.19.); CPR előtti eljárások szabályai: <https://drs.cpradr.org/rules/arbitration> (2024.04.19.)

³⁰ General Rules of Practice for the District Courts Minnesota (1992) Rule 114.02. (b)(2)-(3)

³¹ Shell 2018. 6., a szerző saját fordítása.

³² Gyulavári – Halmos – Kártyás – Krajecz – Petri 2023. 41.

kommunikáció megkönnyítése, illetve a felek konszenzusát tartalmazó megállapodás megkötése. A közvetítés a minnesotai kerületi bíróságokra vonatkozó eljárásrend meghatározása szerint *„olyan eljárás, melynek során egy semleges [személy] elősegíti a felek közötti kommunikációt és a közvetlen tárgyalást a jogvitában részes felek önkéntes döntéshozatalának ösztönzése érdekében”*.³³ Amennyiben nem kerül sor megállapodás megkötésére, akkor is a felek közötti kapcsolat javulása várható az eljárástól, továbbá a felek haladása a vitás helyzet megoldása felé. Fontos ismerv, hogy a mediátor nem hozhat döntést az eljárás során, és szerepe rendkívül összetett.³⁴

Hibrid eljárás például a mediáció-arbitráció vagy arbitráció-mediáció, mely során a mediátor ún. tanácsadó választottbíróként jár el, és a felek számára az eljárás során egyértelművé válik a választottbíróági döntés várható tartalma, aminek ismeretében jobban érdekeltté válnak a felek a számukra kedvezőbb megállapodás megkötésében.³⁵ Érdekesség, hogy az MKTVSZ döntőbíráskodási modelljében is megfigyelhető a felek megegyezését elősegítő eljárásrend, tekintettel arra, hogy: *„A döntőbíró eljárása során törekszik arra, hogy a felek a kollektív munkaügyi érdekvitát megegyezés útján rendezzék. Ha a megegyezésre nincs lehetőség, úgy [...] meghallgatása után határozattal eldönti a vitát.”*³⁶

3.2 A választottbíráskodás fogalma

A választottbíráskodás a fenti csoportosítás alapján olyan ítélkező eljárásnak tekintendő, melyben az adott ügyben semleges harmadik személy vagy testület a felek és/vagy ügyvédek által előadottak és a benyújtott bizonyítékok mérlegelésével hozza meg az ítéletét, mely a felek megállapodása alapján lehet kötelező vagy nem kötelező érvényű.³⁷ A választottbíróági modell nagy előnye, hogy az eljárási szabályok rendkívül sokfélék lehetnek (függően az adott bíróság, szakmai szervezet eljárásrendjétől), melyek közül a felek választhatnak a választottbíróági kikötés, azaz az alávetési klauzula alkalmazásakor. Egyes szerzők szerint legrövidebben összefoglalva az arbitráció valójában *„egy szerződéses eljárás”*,³⁸ amelynek alkalmazásakor a

³³ General Rules of Practice for the District Courts Minnesota (1992) Rule 114.02. (c)(1), a szerző saját fordítása.

³⁴ Moore 2003. 68–69.

³⁵ Nolan-Haley 2021. 316-318.

³⁶ A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe. III. rész 6. pont (2) bekezdés, https://www.munkaugyivitarendezes.hu/download/mtvsz_kodex.pdf (2024.04.20.)

³⁷ General Rules of Practice for the District Courts Minnesota (1992) Rule 114.02. (a)(1)

³⁸ Nolan – Bales 2022. 13. A szerző saját fordítása.

felek önkéntesen választják a választottbíráskodást, kivéve azokat az eseteket, amikor jogszabályi előírás alapján a közöttük lévő jogvita rendezésére kötelező a választottbíráóság előtti eljárás igénybevétele.³⁹

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy beszélhetünk-e valódi, kényszerből mentes szerződéses szabadság elvéről olyan szenzitív és aszimmetrikus viszonyrendszerben, mint a munkajogviszony? Colvin szerint míg kollektív jogvita esetén a szakszervezet egyenrangú félként tud részt venni az eljárásban, addig individuális jogvita esetén a munkavállalók kiszolgáltatottabbak a munkáltatóval szemben. Ennek okai például a következők:

(1) a választottbíráósági kikötést és így az eljárásrendet is a munkáltató határozza meg lényegében „egyoldalúan” (például kizárólag ő jelölheti ki a választottbíró);

(2) a munkáltató gyakran kötelező választottbíráskodási klauzulát alkalmaz, mellyel Colvin szerint sérülhetnek a munkavállaló – munkaszerződésben szabályozott kérdéseken túlmutató – törvényi garanciákkal védett jogai azzal, hogy elesik a bíróság előtti jogérvényesítéstől (például: diszkriminációttilalom, fogyatékossgal élő munkavállalók védelmét szolgáló jogok, szülési és betegszabadsághoz való jog);

(3) a munkalehetőség elvesztésének reális félelme miatt az egyszerű munkavállaló ténylegesen nincsen alkupozícióban; valamint

(4) amennyiben az eljárásra valóban sor kerül, akkor a munkáltató sokkal több tapasztalattal rendelkezik a választottbíráósági eljárás vonatkozásában (ún. újrajátszási hatás), mint az „elsőbálozó” munkavállaló.⁴⁰

Erre tekintettel nem meglepő, hogy arbitráció a munkajogban eredetileg a kollektív szerződés megszegéséből eredő jogviták megoldására terjedt el az Amerikai Egyesült Államokban.⁴¹ A kötelező választottbíráskodás az egyéni jogvitákban az 1980-as években lezajlott választottbíráskodási reformok után terebélyesedett ki, különösen miután az Amerikai Legfelsőbb Bíróság elsőként 1991-ben érvényt szerzett egy kötelező választottbíráósági klauzula alkalmazásának.⁴²

³⁹ Uo. A kötelező választottbíráskodás például elterjedt az Amerikai Egyesült Államokban a vasúti-és légi közlekedésben foglalkoztatott munkavállalók esetében.

⁴⁰ Colvin 2018. 2-4. Colvin 2017-es kutatásában a magánszféra munkáltatóit vizsgálta kérdőíves módszertannal, akiknél nem működött szakszervezet, melyre 627 válasz érkezett (a továbbiakban: Colvin-kutatás), lásd: <https://files.epi.org/pdf/144131.pdf> (2024.04.19.). A kötelező választottbíráskodás vezető szerepét több szerző is megkérdőjelezi. Lásd Lipsky – Lamare– Maffie 2014. 138., Bingham [Amsler] 2021. 276.

⁴¹ Uo., Rézler Gyula Mediációs Intézet 2008. 34.

⁴² Gilmer v. Interstate/Johnson Lane Corporation, 500 U.S. 20 (1991) ügy, Colvin 2018. 3.

Összehasonlításképpen az amerikai gyakorlattal, a magyar döntőbíráskodás meghatározása egyértelműen szűkebb: „[a] döntőbíráskodás a kollektív munkaügyi érdekviták feloldására szolgáló olyan vitarendezési eljárás, amely során a döntőbíró a vitát lezárva, határozattal dönt. A döntőbíró határozata a felekre kötelező.”⁴³ Vagy az MKDSZ működése során alkalmazott definíció szerint: „a döntőbíró az Mt-ben kapott felhatalmazás alapján [...] végleges döntést hoz”.⁴⁴ A definíciók alapján jól látható a magyar rendszer azon sajátossága, hogy a döntőbíráskodás szinte kizárólag a kollektív érdekviták területén alkalmazandó, valamint, hogy a döntőbírói eljárás végén kötelező döntés születik, nem kötelező erejű ajánlás kibocsátására nincsen lehetőség.

4. Az arbitráció főbb ismérvei és az eljárás menete

4.1 A választottbírói kikötés

Amint jelen tanulmány bevezető részében ismertetett arbitrációs záradékban láthattuk, a választottbírói kikötés a munkaszerződés vagy a kollektív szerződés olyan rendelkezése, melynek alapján a felek a közöttük lévő megállapodás értelmezésével vagy alkalmazásával kapcsolatos vita esetén választottbírói eljárás lefolytatásában egyeznek meg.⁴⁵ Tekintettel arra, hogy „a helyesen megírt vitarendezési záradék a hatékony vitarendezési eljárás alapja”⁴⁶, és a választottbírói kikötés tartalma önmagában meghatározza az eljárás későbbi szabályait, így szükséges a választottbírói kikötésben részletesen meghatározni legalább a következőket:

- a választottbíró elé utalt tárgykör terjedelme, a választottbíró hatáskörének terjedelme;
- a felek kötelezettségei és jogai (például a megelőző eljárás kimerítésére, határidőkre vonatkozóan);
- a választottbírói eljárás megindítása;
- a választottbíró vagy választottbírói testület kijelölésének rendje;

⁴³ A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe. III. rész 6. pont (1) bekezdés

⁴⁴ Országos Érdekegyeztető Tanács Tájékoztatója: a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat Szervezeti, Működési és Eljárási Szabályzata V. (D) pont (hatályállapot: 2005.06.27.), ezen idézet vonatkozásában az Mt. alatt a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény (a továbbiakban: régi Mt.) értendő.

⁴⁵ Nolan – Bales 2022. 14.

⁴⁶ American Arbitration Association 2024a, <https://www.adr.org/Clauses> (2024.04.21.), a szerző saját fordítása.

- a felek, tanúk, szakértők, az eljárásban érdekelt meghallgatásának helye, ideje, módja (például a meghallgatás történhet-e online platformon), a folytatólagos tárgyalás lehetősége;
- a bizonyítási eljárásrend;
- az eljárást lezáró döntés meghozatalának határideje; a döntés elleni fellebbezés / bírósági felülvizsgálat lehetősége;
- az eljárás költségeinek, a választottbíró vagy választottbírói testület díjazásának viselése; valamint a
- kézbesítési szabályok kijelölése a felek között.⁴⁷

A gyakorlatban ritkán kerül sor ilyen részletes választottbírói klauzula alkalmazására, és a felek gyakran a választott szakmai szervezet eljárásrendjében meghatározott „mintaklauzulát” alkalmazzák az értelmezési nehézségek és az esetleges eljárási akadályok kiküszöbölése miatt.⁴⁸

Az lehetne az előfeltevésünk, hogy a választottbíró elé utalt tárgykör terjedelme és a választottbíró hatáskörének terjedelme, az eljárásrend egy választottbírói klauzula alapján könnyen eldönthető. Nézzük meg, hogy mely esetekben lesz alkalmazandó a következő arbitrációs záradék:

A munkavállaló és a munkáltató megállapodik, hogy a közöttük létrejött munkaszerződésből eredő bármely jogvita esetén, a felek kötelesek először a konfliktus felmerülésétől számított 2 hónapon belül írásban a munkáltatónál elérhető belső vitarendezési eljárást kezdeményezni, és amennyiben a belső vitarendezési eljárás lezárását követően a felek nem tudják a jogvitát békésen rendezni, akkor a felek a következő tárgykörökben választottbírói eljárásnak vetik alá magukat az Amerikai Választottbírói Szövetség előtt: (a) munkabérrel és juttatásokkal kapcsolatos bármely jogvita; (b) a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatos bármely jogvita.⁴⁹

Álláspontom szerint a fenti választottbírói kikötés értelmezésénél több kérdés is felmerülhet. Elsődleges értelmezés alapján a felek akarata arra irányult, hogy a közöttük felmerülő jogvitákat a munkáltatói belső vitarendezési eljárásban megoldják, és általános jelleggel a tárgyalások sikertelensége esetén a klasszikus bírói utat kötötték ki, kivéve a munkabérrel és a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatos jogviták rendezését. De vajon abszolút eljárási akadályt jelent-e a választottbírói eljárás megindításakor, ha a munkavállaló saját magának felróható okból késlekedik az előzetes eljárás megindításával és a kikötésben szereplő 2 hónapos határidőt bizonyítottnak túllépi, vagy ha a munkáltató csak „papíron” biztosítja

⁴⁷ Uo. 14-16.

⁴⁸ Például lásd American Arbitration Association 2024a.

⁴⁹ Hasonló példa: Moffitt – Schneider 2008. 173.

a belső vitarendezési rendszert, de az ahhoz történő tényleges hozzáférhetőség nem biztosított a munkavállaló számára. Alkalmazható-e a fenti kikötés behívás alapján munkavégzést vállaló munkavállaló esetében, aki arra gyanakszik, hogy diszkriminatív okokból havonta egyre kevesebb órára osztják be dolgozni, ami közvetett módon kihatással van a munkabérének összegére is.⁵⁰ Továbbá nincs egyértelműen meghatározva, hogy az Amerikai Választottbíróügyi Szövetség előtt igénybe vehető eljárások közül az egyéni jogvitákban pontosan melyiket kívánták kikötni a felek (például: alapeljárás vagy gyorsított eljárás amennyiben ez elérhető; kötelező vagy önkéntes a választottbíróügyi eljárás megindítása, kötelező vagy nem kötelező erejű döntést hoz a választottbíró?).⁵¹ Fontos kiemelni, hogy az egyéni és a kollektív jogviták esetén a szakmai szervezetek esetén az eljárásrend teljesen elkülönül, erre tekintettel kollektív szerződésből eredő jogviták elbírálása során kizárt az egyéni jogvitákra vonatkozó szabályzat alkalmazása.⁵²

A fenti választottbíróügyi kikötéshez feltett „elbizonytalanító” kérdések előrevetítették azt a problémakört, vajon egy adott választottbíróügyi kikötés alapján lefolytatható-e a konkrét jogvita/érdekvita megoldására a választottbíróügyi eljárás? Ezt dönti el az ún. anyagi jogi elbírálhatóság/hatály (ún. *substantial arbitrability*) vizsgálata, azaz, hogy a választottbíróügyi kikötés ténylegesen az adott ügyre is alkalmazandó-e vagy sem, továbbá az eljárásjogi elbírálhatóság/hatály (ún. *procedural arbitrability*) vizsgálata, mely alapján eldöntendő, hogy a kérelmező fél teljesítette-e a választottbíróügyi eljárás megindításához szükséges megelőző eljárási feltételeket?⁵³ További kérdésként merült fel az amerikai gyakorlatban, hogy ezen kérdések vizsgálatára a bíróságnak vagy az eljáró választottbírónak/választottbíróügyi testületnek van-e hatásköre?⁵⁴

Az amerikai Legfelsőbb Bíróság több ítéletében is állásfoglalt e tárgykörben, melyek közül a leghíresebb az ún. *Steelworkers Trilogy*⁵⁵, mely három ügyet foglalt magában.

Az első ügyben egy balesetet szenvedett munkavállaló – akinek maradandó fogyatékoságára tekintettel abba kellett hagyni a munkát – élt kártérítési igénnyel a munkáltató ellen. Ennek alapján a szakszervezet később panaszeljárást indított arra hivatkozással, hogy a munkavállaló képes lett volna a munkavégzésre. A kerületi bíróság

⁵⁰ Uo. 174.

⁵¹ American Arbitration Association 2023. 8.

⁵² Uo. 9.

⁵³ Nolan – Bales 2022. 140-141.

⁵⁴ Uo., Moffitt – Schneider 2008. 171.

⁵⁵ *United Steelworkers v. American Mfg. Co.*, 363 U.S. 564 (1960) (a továbbiakban: első ügy), *United Steelworkers of America v. Warrior and Gulf Navigation Co.*, 363 U.S. 574 (1960) (a továbbiakban: második ügy), *United Steelworkers of America v. Enterprise Wheel & Car Corp.*, 363 U.S. 593 (1960) (a továbbiakban: harmadik ügy)

nyilvánvalóan alaptalannak minősítette a kérelmet, és megállapította, hogy ez az ügy tárgyat tekintve nem tartozik a kollektív szerződés választottbíróági kikötésének hatálya alá. Ezzel szemben a Legfelsőbb Bíróság az ítéletében kimondta, hogy amennyiben a felek a választottbíróági kikötést minden jogvitára, minden szerződési rendelkezés értelmezésére és alkalmazására irányadónak tekintették, akkor a bíróságnak anyagi jogi értelemben alaptalan igények esetében sincs hatásköre arra, hogy a választottbíróági kikötés hatályát szűkítse és megtagadja az általa nem kívánt panaszok előterjesztését.⁵⁶

A második ügyben a tág választottbíróági kikötés ellenére a kikötés olyan megszorítást tartalmazott, hogy a szigorúan az ügyvezetés hatáskörébe tartozó ügyek esetén a rendelkezés kizárta a választottbíróági eljárás lefolytatását. Erre tekintettel a munkáltató azzal érvelt, hogy a munkák kiszervezése harmadik személyekre az ügyvezetés kizárólagos hatáskörébe tartozik, így a kiszervezést a szakszervezet választottbíróság előtt nem támadhatja meg. Ezt az alsóbb-fokú szövetségi bíróság elfogadta. A döntést azonban a Legfelsőbb Bíróság megváltoztatta, és kimondta, hogy (1) tekintettel arra, hogy a kollektív jog- és érdekviták esetén a választottbírói eljárás valójában a sztrájkot és a munkabeszüntetést váltja ki, ezáltal jelentős, osztársadalmi haszna van, a választottbíróági kikötést kétség esetén az eljárás lefolytatásának javára kell értelmezni, és az eljárás alóli kivételeket a feleknek egyértelműen kell meghatározni, továbbá (2) amennyiben a felek felruházzák hatáskörrel a választottbíró, akkor nem szükséges, hogy az anyagi jogi hatály, elbírálhatóság vizsgálatát a bíróság végezze el.⁵⁷

Ennek megfelelő felhatalmazó rendelkezést azonosíthatunk az Amerikai Választottbíróági Szövetség kollektív és egyéni munkajogi jog- és érdekvitákban alkalmazandó eljárási szabályzataiban is a következők szerint: *„a választottbíró jogosult a saját hatásköréről dönten, ideértve a választottbíróági eljárásra vonatkozó megállapodás létezésére, hatályosságára vagy érvényességére vonatkozó kifogások [elbírálását] is”*.⁵⁸ Amint látható, ez a klauzula nem tesz különbséget az anyagi jogi elbírálhatóság/hatály és az eljárásjogi elbírálhatóság között, mindkettő vizsgálatára a választottbíró jelöli ki. Ennek oka, hogy a *Steelworkers Trilogy* ügyeket követően a Legfelsőbb Bíróság deklarálta, hogy egyértelműen a választottbírónak kell azt megvizsgálnia, hogy a kérelmező fél teljesítette-e a választottbíróági eljárás megindításához szükséges megelőző eljárási feltételeket.⁵⁹

⁵⁶ Nolan – Bales 2022. 138-139.

⁵⁷ Uo. 139-141. A harmadik ügyben a hatásköri vita olyan kontextusban merült fel, vajon jogosult-e a bíróság a választottbíróági eljárásban az értelmezésre kerülő szerződés tartalmát a választottbírótól eltérően értelmezni? Ezt az ügyet a döntés elleni jogorvoslati lehetőségek és a bíróság felülvizsgálati jogkörénél fogom részletesebben kifejteni.

⁵⁸ American Arbitration Association: 2024b. Rule 3(a), American Arbitration Association: 2023. Rule 6(a).

⁵⁹ John Wiley & Sons, Inc. v. Livingston, 376 U.S. 543 (1964), Nolan – Bales 2022. 140., Hatásköri megosztásról szóló hasonló ügy beruházási szerződés vonatkozásában: Howsam v. Dean Witter Reynolds, Inc., 537 U.S. 79 (2002), Moffitt – Schneider 2008. 171.

Álláspontom szerint a fenti ügyek rendszertani szempontból meghatározó jelentőségűek, mert egyértelműen kivonták a választottbíráskodás intézményét a bírósági szervezetrendszer „gyámsága” alól, és a választottbírókat ezen ügyekben szakmailag képzetettebbeknek minősítették, mint az esetleg eljáró bírót. A *Justice Douglas*-féle megközelítést azonban többen támadták, például *Paul Hays* szerint a kijelölt választottbíró is hasonló képességekkel és készségekkel rendelkezik, mint a bíró, így nem látta alátámasztottnak a Legfelsőbb Bíróság azon törekvését, hogy a hatásköri szabályok meghatározásával a választottbírói dominanciát erősítse.⁶⁰ A jelen alfejezet megállapításai segítséget nyújtanak a későbbiekben a magyar döntőbíráskodási rendszer elemzésénél, továbbá az intézményi reformok esetleges kidolgozásánál.

Összehasonlításképpen látható, hogy a magyar döntőbíráskodási modellbe is beépítették a hatásköri kérdések vizsgálatát, különösképpen arra tekintettel, hogy az MKDSZ-nél, MKTVSZ-nél igénybevehető eljárásokat (pl. közvetítés, tanácsadás) nem különítették el minden esetben szigorúan egymástól. Az MKDSZ eljárási szabályzata szerint például az MKDSZ vezetője köteles volt a beérkezett kérelmeket megvizsgálni, hogy az MKDSZ-nek van-e hatásköre, továbbá illetékessége eljárni a vita rendezésében (például döntőbírókat vagy közvetítőket ajánlani), és amennyiben nem rendelkezett hatáskörrel, akkor fel kellett hívnia a felek figyelmét a munkaügyi perre, mint klasszikus vitarendezési módra.⁶¹ Jelzésértékű, hogy *„[bár] nem tartozik az MKDSZ formális hatáskörébe, [...] a megkeresések között feltűnően sok az egyéni jogvita rendezése iránti kérés is”*⁶², amely ügyekben azonban az MKDSZ nem rendelkezett hatáskörrel. A megkeresések nagy száma tehát alátámasztja az alternatív vitarendezési eljárások iránti társadalmi igényt az individuális jogviták területén is. Az MKDSZ eljárásának igénybevételéhez továbbá a feleknek döntőbíráskodás esetén ún. alávetési nyilatkozatot kellett tenniük, mellyel elismerték a közösen kiválasztott személy illetékességét a vitájuk rendezésében.⁶³

Az MKTVSZ működése során az MKDSZ eljárásához képest hasonló módon, az országos szakmai főkoordinátor hozott döntést a hatásköri, illetve illetékességi ütközések esetén, és a felek alapvetően szabadon választhattak

⁶⁰ Nolan – Bales 2022. 142.

⁶¹ Országos Érdekegyeztető Tanács Tájékoztatója: a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat Szervezeti, Működési és Eljárási Szabályzata IV. A. pont második fordulat

⁶² Rézler Gyula Mediációs Intézet 2008. 67.

⁶³ Országos Érdekegyeztető Tanács Tájékoztatója: a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat Szervezeti, Működési és Eljárási Szabályzata III. A. 7. pont

az MKTVSZ által igénybe vehető eljárások között, kivéve, *„amennyiben a felek között az eljárás megindulása előtt már hatályba lépett megállapodás rendezi valamely vitarendezési eljárás szabályait, úgy jelen Kódex szabályait azzal összhangban kell alkalmazni”*⁶⁴.

4.2 A választottbíráskodás ismérvei eljárási példákkal

Felmerül a kérdés, hogy ha már a választottbírási klauzula megfogalmazása, továbbá az eljárás megindítása is kihívás elé állítja a feleket, akkor mi lehet az oka a választottbíráskodás mint intézményrendszer elterjedésének az Amerikai Egyesült Államokban, továbbá világszinten is?

Amint az előző fejezetben is kiemeltük, a választottbíráskodás az ítélező típusú alternatív vitarendezési eljárások közé tartozik, azaz egyszerre birtokolja a peres eljárásra vonatkozó előnyöket és az alternatív vitarendezési módok által biztosított garanciákat a következők szerint:

- a felek álláspontja nem közelíthető egymáshoz a tények és az ügy jogi megítéléséről, és a felek nem tudnak egymással hatékonyan tárgyalni, de mégis a peres eljáráshoz képest számos eljárási altípus közül választhatnak;
- a felek igénybe tudják venni a formális eljárásra vonatkozó biztosítékokat (például: határidők, adott fórumrendszer, eljárásrend, bizonyítékok értékelése);
- a végső döntést semleges harmadik személy vagy testület esetén személyek hozzák meg, így a felek szabadulni tudnak a megállapodási kényszertől, illetve a döntéshozás felelősségétől (amire például nincs lehetőség közvetítői eljárás esetén, ahol a felek az ügy urai);
- az eljárásban akár teljes kártérítési összeg is megítélhető, az igényérvényesítés nem szűkített a peres eljáráshoz képest (nem szükséges például a mediáció során a felek által gyakran használt *„oszd meg a különbséget”*⁶⁵ elv alkalmazása);
- a döntés bírási felülvizsgálatára is van lehetőség (bár ez szűkkörű és elsősorban a súlyos eljárási hibák orvoslására terjed ki);
- egy-egy döntés precedenst teremthet az adott munkahelyi kultúrában a jövőre nézve is;

⁶⁴ A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe 2. (2) bekezdés, II. rész 3. (1) bekezdés

⁶⁵ Thompson 2014. 72., a szerző saját fordítása.

- az eljárás időtartama rövidebb és költségvonzata kisebb a peres eljáráshoz viszonyítva.⁶⁶

Természetesen a választottbíróági eljárás megítélése sem fekete-fehér. Egyes szerzői vélemények szerint például *„[a] választottbíróági eljárás ugyanolyan fárasztó, mint a pereskedés. A másik fél a választottbíráskodást az eljárás elhúzására használhatja. Több mint hat hónapig is eltarthat pusztán a választottbírói testületben való megállapodás. [...] Az eljárás tele van visszaélési lehetőségekkel.”*⁶⁷

A fenti szempontok összevetése érdekében vizsgáljuk meg az alábbi táblázat segítségével az Amerikai Választottbíróági Szövetség kollektív jog- és érdekvitákban alkalmazandó eljárásrendjét (1) az alapeljárás és (2) gyorsított eljárás tekintetében.⁶⁸

Ábra 1: A kollektív munkaügyi vitákban alkalmazandó eljárásrendek fő ismérvei az Amerikai Választottbíróági Szövetségnél

Eljárási szakasz	Alapeljárás	Gyorsított eljárás
Az eljárás megindítása	Közvetlenül a másik félnél vagy a Szövetség regionális irodájánál arbitrációs záradék esetén vagy a felek közös kérelmére.	Nincs speciális rendelkezés
Az ellenérdekű fél válaszirata	A kérelem kézbesítését követően 10 napon belül terjesztheti elő a válasziratát, e határidő késedelmes teljesítése az eljárás lefolytatására nincsen halasztó hatállyal.	Nincs speciális rendelkezés
A választottbíró kijelölése, száma	A felek – pl. amennyiben előre nem egyeztek meg a választottbíró személyéről – akkor a Szövetség a listájáról 10 napon belül a preferenciájuk megküldése után a Szövetség jelöli ki; A választottbírók száma főszabály szerint egy, kivéve, ha a felek eltérően állapodtak meg.	A Szövetség közvetlenül jelöl ki egy választottbíró.

⁶⁶ Sander – Rozdeiczer 2005. 392-400., Moffitt-Schneider 2008. 208.

⁶⁷ Lipsky – Seeber 1998. 25., idézi: Lipsky – Lamare– Maffie 2014. 140.

⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a kollektív jog- és érdekvitákban a választottbíróági eljárást gyakran belső panasz eljárás előzi meg, ami miatt a panasz eredeti benyújtása és a választottbíróági testület kijelölése iránti kérelem benyújtása között akár átlagosan 105 nap is eltelhet, lásd: Nolan-Bales 2022. 54.

Meghallgatás rendje	Felek megállapodása alapján, vagy a választottbíró jelöli ki, legalább 5 napos tárgyalási időköz, főszabály szerint zárt ülés, másik fél részvétele nélkül is megtartható, de ebben az esetben is bizonyítékot szükséges előterjesztene, a berekesztett tárgyalás újra megnyitható.	A választottbíró jelöli ki a helyét és idejét, legalább 24 órás tárgyalási időközzel, főszabály szerint 1 napon belül.
Döntés formája és meghozatala	Főszabály szerint a meghallgatás lezárását követő 30 napon belül írásban vagy elektronikus aláírással ellátva.	Főszabály szerint a meghallgatás lezárását követő 7 napon belül.
Költségviselés ⁶⁹	Eljárás megindításának a díja: \$375 felenként. Választottbíró díjazása főszabály szerint egyenlő mértékben; Tárgyalóhelyiség bérleti díja	Eljárás megindításának díja: \$ 150-175 felenként; egyéb költségekről nincs speciális szabály

Saját készítésű táblázat az American Arbitration Association: 2024b. Rule 5-7, 10, 17, 21, 26, 36-37, Rule E2, E5, E7, E9 alapján

Érdekesség, hogy egyszerűbb megítélésű ügyekben a feleknek van lehetősége a gyorsított eljárásnál is rövidebb, ún. villám vitarendezési eljárás (*rapid resolve procedure*) igénybevételére, melynek során egyidejűleg három ügyben terjeszthető elő panasz egy kérelemben. Ekkor azonos választottbíró jár el az ügyekben, és mindhárom ügy tárgyalását egy napon tartják. A meghallgatást követően 48 órán belül a választottbíró írásban ún. rövid ítéletet (*one-paragraph decision*) hoz. Az eljárás összköltsége felenként (ideértve az eljárás megindításának a díját és a választottbíró díjazását is) 750 dollár.⁷⁰

A költségek teljeskörűbb áttekintéséhez érdemes megvizsgálni, vajon mennyi lehet egy választottbíró átlagos megbízási díja? Az amerikai Munkaügyi Statisztikai Hivatal nyilvántartása szerint a választottbírók, mediátorok és békéltetők országos éves medián bére \$71.540 volt 2023 májusában, melyből az alsó 10% kevesebbet keresett, mint \$35.960, míg a felső 10% pedig többet, mint \$152.730.⁷¹ Rothman szerint az egyes szakmai szervezetek díjszabása nehezen hasonlítható össze, mert általában az adott szakmai szervezetnél kijelölhető választottbírók átlagárai csak az eljárás megindítását követően válnak elérhetővé. 2017-ben a gyakorlati tapasztalatok

⁶⁹ A választottbírói eljárás feleket terhelő összköltsége természetesen attól is függ, hogy egyénileg milyen szolgáltatást vettek igénybe a felek (például jogi képviselő díja, bizonyítási költségek stb.), lásd: uo. 53.

⁷⁰ Uo. Rule O3

⁷¹ Bureau of Labor Statistics, U.S. Department of Labor, Occupational Outlook Handbook, Arbitrators, Mediators, and Conciliators, <https://www.bls.gov/ooh/legal/arbitrators-mediators-and-conciliators.htm> (2024.04.23.)

alapján az Amerikai Választottbírói Szövetségnél egy választottbíró óradíja \$300 – \$1150, a JAMS-nál a \$400-tól egészen a \$ 15.000 napidíj között alakult, míg az ADR Services választottbírói díjszabása óránként \$400 – \$875 közötti tartományban mozgott, ami természetesen az egyéni tapasztalattól is függ, a nyugalmazott bírók óradíjai például a felső kategóriába tartoznak.⁷²

Mi lehet ennek az oka? Álláspontom szerint ennek egyik oka, hogy a választottbírói eljárás egyes eljárási szakaszai (például tárgyalástartás, bizonyítási eljárás, döntés meghozatala) erőteljes hasonlóságot mutatnak a peres eljárás szakaszaival, így egy nyugalmazott bíróban jobban bízhatnak a felek. Például bizonyítási eljárás esetén az eljárást kezdeményező félnek, tehát kollektív munkaügyi vitákban legtöbb esetben a szakszervezetnek, szükséges először előadnia az állításait és bizonyítékokkal meggyőznie a választottbírókat, kivéve a munkavállalót érintő fegyelmi és a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatos ügyekben, ahol a bizonyítási teher a munkáltatót terheli.⁷³ Egyes kritikai vélemények szerint a bizonyítási teher megoszlásának oka, hogy ezzel kívánják elősegíteni a szakszervezet ügynyertességi arányának növekedését, míg Shulman, a Yale Law School korábbi dékánja szerint ez csak „szokás kérdése”.⁷⁴ A választottbíró diszkrecionális jogkörével további bizonyítást rendelhet el, továbbá irányíthatja a feleket, hogy előadásait az ügy szempontjából releváns kérdésekben tegyék meg, ezzel gyorsítva az eljárást, valamint a bizonyítékok törvényességét, relevanciáját és súlyát.⁷⁵ Gyakran az eljárásban tanúk meghallgatására is sor kerül az okirati bizonyítás mellett, amikor például a tanúk szavahihetőségét is értékelnie kell a választottbíróknak.

Például hogyan értékelnénk a következő mintaesetet?⁷⁶

A betegápolóként dolgozó munkavállaló ellen fegyelmi eljárást indított a munkáltató, melynek eredményeképpen egy hétre felfüggesztették a munkavállalót. A munkáltató érvei szerint a munkavállaló (i) megtagadta a közvetlen felettese utasítását, és (ii) veszélyeztette a beteg testi épségét azzal, hogy hátfájdalmaira tekintettel visszautasította egy beteg egyedüli, kizárólagos szállítását, valamint mozgatását, majd a beteget teljesen magatehetetlen állapotban magára hagyta. A szakszervezet szerint a munkavállaló hátfájdalmai ismertek voltak a munkáltató előtt, ennek ellenére a munkavállaló olyan utasítást kapott, hogy köteles a beteget kizárólagosan egyedül szállítani, amelynek egyik valós oka vélhetően az volt, hogy a munkavállaló szakszervezeti képviselőként is eljár, azaz a munkáltató szemében bajkeverő volt, és csak az ürügyet kereste a

⁷² Rothman 2017. 8.

⁷³ Nolan – Bales 2022. 47.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ American Arbitration Association: 2024b. Rule 25., Rule 27.

⁷⁶ Pennsylvania State University Department of Labor Studies and Employment Relations – National Academy of Arbitrators 2012.

megbüntetésére. A meghallgatás során a munkavállaló közvetlen felettese arra a kérdésre, hogy ellenséges viszonyban állt-e a munkavállalóval a szakszervezetben betöltött szerepe miatt, úgy vallott, hogy *„tudja, valóban nem szeretem a szakszervezeteket, de tényleg nem tennék semmilyen jogszerűtlen cselekedetet, hogy beavatkozzak a [működésükbe]”*⁷⁷. Ez a kijelentés meggyőzően hangzik egészen addig, ameddig később túlzó hangnemben meg nem osztja álláspontját arról, hogy a beosztottjának a *„munkaviszonyát meg kell szüntetni”*.⁷⁸

Fontos kiemelni, hogy a választottbíró feladata az, hogy *„értelmezze és alkalmazza a felek közötti megállapodást”*⁷⁹. Összehasonlítóképpen a bírói funkcióval, a választottbíró speciális képessége különösképpen abból fakad, hogy a felek közötti megállapodást az adott iparágban szokásos gyakorlat szerint is kell értelmeznie (*„in the law of the shop”*). A felek nem szükségszerűen az adott helyzetre a tagállami és szövetségi jogrendszer szerinti generális jogi döntés (*„in the law of the land”*) kinyilatkoztatását várják, mint a bírósági határozatban. Ennek megfelelően például a választottbírónak nincs generális hatásköre arra, hogy külső jogi elemeket emeljen be a döntéshozatalába.⁸⁰

E nézőpont szemléltetésére, tekintsük át a *W.R. Grace* ügyet.⁸¹ Ebben az ügyben az Egyenlő Foglalkoztatási Esélyek Bizottsága (EEOC) mint az Amerikai Egyesült Államokban a megkülönböztetést tiltó szövetségi törvények végrehajtásért felelős szerv indított eljárást a munkáltatóval szemben a női és a fekete munkavállalókat érintő állítólagos munkahelyi diszkrimináció miatt. Ebben az eljárásban a munkáltató olyan végrehajtható egyezségi megállapodást kötött, mely ellentétes volt a munkáltatónál érvényes kollektív szerződés szenioritásra vonatkozó rendelkezéseivel, és bírósági végzéssel is rendelkezett, mely kimondta, hogy az egyezségben foglalt speciális szabályok alkalmazandók a kollektív szerződés érintett kikötései helyett. A munkáltatóval szemben több panaszos is indított választottbírói eljárást, melyek közül az egyik ügyben a választottbíró elutasította a kérelmet tekintettel arra, hogy a munkáltató jóhiszeműen, a bírósági végzésben foglaltaknak megfelelően járt el. Ezzel szemben a munkáltató ellen indított másik hasonló ügyben az eljáró választottbíró megállapította, hogy felek jogviszonyára a kollektív szerződés alkalmazandó, azaz a munkáltatónak a kollektív szerződés rendelkezései szerint kellett volna eljárnia, és a bírósági végzésben foglaltak nem mentesítik a munkáltatót a szerződésszegés jogkövetkezményei alól. Ezt az értelmezést a Legfelsőbb Bíróság is jóváhagyta.

⁷⁷ Uo. 14:36 – 14:49, a szerző saját fordítása.

⁷⁸ Uo. 18:42, a szerző saját fordítása.

⁷⁹ Nolan-Bales 2022. 269.

⁸⁰ Uo. 191.

⁸¹ *W.R. Grace & Co. v. Local Union 759, International Union of the United Rubber, Cork, Linoleum and Plastic Workers of America*, 461 U.S. 757 (1983).

További fontos különbségként azonosítható a peres eljáráshoz képest, hogy a *stare decisis* elv a választottbírósi eljárásban nem érvényesül, tehát a választottbíró nem köti más választottbíró hasonló ügyben hozott korábbi ítélete és az ítéletének az indokolása még abban az esetben sem, ha az eljárásban az ügy tárgya, a felek és a vita tárgyát képező szerződés azonos.⁸²

Az eljárási kérdések végső állomásaként érdemes megvizsgálni, milyen jogorvoslattal élhetnek a felek a választottbíró döntése ellen? Az általános kiindulópont az, hogy a jogalkotói cél alapvetően a választottbírósi ítéletek véglegessége, annak végrehajthatósága. Emiatt a fórumrendszer szűkebb jogorvoslati lehetőségeket biztosít a peres eljáráshoz viszonyítva, fenntartva a bírósági felülvizsgálati jogkört a súlyos anyagi jogi és eljárásjogi jogsértések esetére.⁸³ A már korábban hivatkozott *Steelworkers Trilogy* harmadik ügyben az volt a lényeges eljárásjogi kérdés, hogy van-e hatásköre a bíróságnak a kollektív szerződésnek a választottbíró döntésétől vagy/és indokolásától eltérő értelmezésére? A konkrét jogvita olyan választottbírósi ítélet érvényesítése során merült fel, mely visszamenőlegesen helyreállította a munkavállalók munkaviszonyát, de nemcsak a munkaszerződés eredeti tartamára, hanem a szerződés megszűnését követő időszakra is, a munkáltató bérfizetési kötelezettségével. A fellebbviteli bíróság azonban megtagadta a választottbírósi ítélet azon részének érvényesítését, mely rendelkezések a szerződés megszűnését követő időtartamra vonatkoztak.⁸⁴ A Legfelsőbb Bíróság a fellebbviteli bíróság döntését megváltoztatta, és kimondta, hogy a bíróság nem rendelkezik általános hatáskörrel, hogy újraértelmezze a felek közötti kollektív szerződést, mert ez lényegében elvonná a választottbíró hatáskörét, továbbá ellentétes az önkéntes választottbírósi modellel és azzal, hogy a feleket annak igénybevételére ösztönözzék. Ameddig a választottbíró döntése a „*a kollektív szerződésből meríti lényegét*”⁸⁵, addig önmagában például a döntést kiegészítő véleményben foglaltak kétértelműsége – ami esetleg azt sugallja, hogy a választottbíró túllépte a hatáskörét – nem elegendő az ítélet érvénytelenítéséhez. Erre tekintettel a választottbírósi ítéletek megtámadását kezdeményező eljárások nagy része sikertelenül zárult, „*1960 és 2001 között a szövetségi bíróságok a választottbírósi ítéletek körülbelül 70 %-át helybenhagyták*”.⁸⁶

⁸² Nolan – Bales 2022. 174-175., 310-314.

⁸³ Uo. 203 -205. Példák: vesztegetés, megtévesztés, szerződésből eredő hatásköri túllépés, választottbírósi ítélet meghozatalának elmulasztása.

⁸⁴ Uo. 141.

⁸⁵ Uo. 142.

⁸⁶ Uo. 204., a szerző saját fordítása.

5. A magyar döntőbíráskodási modell

Amint már az előzőekben említettem, a tanácsadásra, a közvetítésre, az egyeztetésre, a békéltetésre, illetve a döntőbíráskodásra a kollektív munkajog területén az MKTVSZ, továbbá az azt megelőzően működő MKDSZ biztosított lehetőséget a felek számára.

Előzményként tekintendő, hogy a régi Mt. bevezette a munkaügyi vitarendezésbe az ún. kötelező egyeztetés intézményét a következők szerint: *„[a] felek a bírósági eljárást megelőzően egyeztetni kötelesek. Az egyeztetés során a felek között létrejött megállapodás egyezségnek minősül, amelyet írásba kell foglalni.”*⁸⁷. Továbbá több alternatív vitarendezési eljárást, különösképpen az egyeztetést, a közvetítést, a döntőbíráskodást is nevesítette a törvény. A szabályozási koncepciót azonban számos kritika érte tekintettel arra, hogy a jogalkotó (1) nem egyértelműsítette az eljárástípusok közötti különbségeket és (2) nem nevezte meg az ezen alternatív vitarendezési eljárásokat biztosító intézményt vagy intézményeket sem.⁸⁸ Fogalmi pontatlanság például, hogy a régi Mt. a közvetítést kollektív munkaügyi érdekvitá esetén rendelte alkalmazni, azonban közvetítés alatt a bekezdés az „egyeztetés” megjelölést használta, annak ellenére, hogy a fentiekben kifejtettek szerint az egyeztetés és a közvetítés az alternatív vitarendezés dogmatikájában nem azonos fogalmak.⁸⁹

Erre tekintettel felmerült az igény egy kijelölt intézmény létrehozása iránt, melynek részletszabályaira több koncepcionális lehetőség is adódott a következők szerint:

- főállású közvetítők és döntőbírók alkalmazása szervezeti listával;
- kizárólag kollektív érdekvitákra vonatkozó komplex szervezetrendszer, különösképpen döntőbíráskodás, közvetítés és békéltetés eszközével; vagy
- kollektív jogvitákra is kiterjedő hatáskörrel rendelkező szerv, fókuszban a békéltetéssel.⁹⁰

A tervezetek közül teljes mértékben egyik sem valósult meg, hanem az MKDSZ keretei között az eljárási szabályok alapján vegyes modell jött létre a következők szerint:

- az MKDSZ elsődlegesen kollektív érdekvitákban járt el, és

⁸⁷ Régi Mt. 199. § (5) bekezdés

⁸⁸ Régi Mt. 194. § -198. §; 200. § - 202. §, Rézler Mediációs Intézet 2008. 33., 48.

⁸⁹ Régi Mt. 195. §, Rúzs-Molnár 2005. 116.

⁹⁰ Rácz 2015. 329., Egyeztetés vonatkozásában a koncepciókat lásd: Rézler Mediációs Intézet 2008. 49-50.

- kollektív jogvitákban kizárólag a régi Mt. 199/A. §-a szerinti békéltetési eljárás volt kezdeményezhető.⁹¹

- az alternatív vitarendezési eljárások igénybevételére önkéntes alapon, azaz a felek alávetési nyilatkozatával volt lehetőség.

A jelen tanulmány szempontjából kiemelt jelentőségű döntőbíráskodás törvényben deklarált kötelező esetei kivételt képeztek az önkéntesség elve alól, amennyiben a felek között a vita

(1) a szakszervezet működésével kapcsolatos adatok, felhívások közzétételével vagy a szakszervezeti helyiséghasználat biztosításával kapcsolatban merült fel; vagy

(2) az üzemi tanács választásának és működési költségeinek mértékére vonatkozott; vagy

(3) az üzemi tanács kollektív szerződésben meghatározott jóléti célú pénzeszközök felhasználására, illetve ilyen célú ingatlanok hasznosítására vonatkozó együttdöntési jogát, vagy a munkavédelmi szabályzat kiadásához szükséges egyetértési jogát érintette.⁹²

Sajnálatos módon látható, hogy ezen ügycsoportok rendkívül szűk mértékben meghatározottak, ettől álláspontom szerint reálisan nem volt várható a döntőbíráskodás nagyfokú elterjedése. Ezt támasztja alá az MKDSZ korábbi igazgatója, Gulyás Kálmán nyilatkozata is, hogy *„[a]z elmúlt félév szomorú tapasztalata, hogy a Szolgálat nem tudott mit kezdeni az Mt-ben rögzített kötelező döntőbíráskodás intézményével”*⁹³, továbbá a Rézler Mediációs Intézet által 2008-ban végzett kutatás eredményei is, mely szerint az MKDSZ addigi 11 éves működése (2007. I. félévig) során 90 közvetítői és/vagy döntőbírói eljárásra és 59 tanácsadás iránti eljárásra került sor, ezekből azonban a döntőbírói eljárások száma elenyésző volt.⁹⁴ Ez az eredmény különösképpen annak fényében megdöbbentő, hogy a régi Mt. lehetőséget biztosított arra is, hogy a kollektív munkaügyi vitában a felek a döntőbírói eljárását önkéntesen vegyék igénybe, vagy akár még panel (egyeztető bizottság) létrehozatalára is lehetőségük volt.⁹⁵

Vajon mit tapasztalhatunk az MTVSZ működése során?

⁹¹ Országos Érdekegyeztető Tanács Tájékoztatója: a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat Szervezeti, Működési és Eljárási Szabályzata 4., 6.pont.

⁹² Uo. 5. a) pont, régi Mt. 197. §

⁹³ Idézi Rézler Mediációs Intézet 2008. 36.

⁹⁴ Uo. 57-58., 69.

⁹⁵ Régi Mt. 196. §

Összehasonlításképpen az MKDSZ és az MTVSZ szervezeti modelljét, kiemelendő, hogy *„[a]z MTVSZ nem jogutódja és nem is egyfajta „reinkarnációja” a korábbi MKDSZ-nek”*.⁹⁶ Az MTVSZ szervezeti felépítésében fontos szerepet játszott Kun Attila kutatásai alapján az, hogy az MTVSZ hat régiós egységben működött az egész ország területén, és az MTVSZ munkatársainak elsődleges bázisát a jogi egyetemeken működő munkajogi tanszékek elismert szakemberei adták, így erőteljesebben megjelent a munkajogi szemlélet.⁹⁷ Az MTVSZ eljárásainak a szakszervezetek, az üzemi tanácsok, a munkáltatók voltak az elsődleges megindítói, hasonlóan az MKDSZ eljárásaihoz. Ebből is következik, hogy az MTVSZ alapvetően a nagyvállalatok, illetve a multinacionális cégek érdekkörében felmerülő konfliktusok, főképpen kollektív érdekviták feloldásában segített, tehát nem bővült ki a hatásköre az egyéni jogvitákkal.

Például a szervezeti honlapjukon közzétett egyik érdekvitában a szakszervezet alacsonynak találta a vezetés által kínált bérfejlesztési összeget, és nyomásgyakorlással élt a munkáltató felé. Az MTVSZ előzetes tanácsadást nyújtott a béralku folyamán, melynek eredményeképpen létrejött a megállapodás a felek között.⁹⁸

Az MTVSZ előtt indított ügytípusok az MTVSZ két működési ciklusában (2016. november – 2019. június és 2019. július – 2021. december között) a következőképpen alakultak: az első időszakban összesen 150 ügy érkezett, amelyből tanácsadás 131 darab volt, 13 alkalommal közvetítésre, 5 alkalommal egyeztetési eljárásra, míg a klasszikusnak számítandó döntőbíráskodási eljárásra sajnálatos módon mindösszesen 1 alkalommal került sor. Az MTVSZ második működési ciklusában is 100 felett alakult az ellátott ügyek száma, és továbbra is a tanácsadási eljárást vették igénybe a legtöbbször a felek egészen 2021 decemberéig, amikor is megszűnt a Szolgálat európai uniós projektfinanszírozása.⁹⁹

Tekintettel arra, hogy a fentiek szerint az MTVSZ tagja által nyújtott tanácsadást vették igénybe legtöbbször a felek, vizsgáljuk meg ezen eljárás legfontosabb ismérveit! Ez is fontos különbségként azonosítható az MKDSZ működéséhez képest, ahol a közvetítői eljárás dominált. *„A tanácsadás keretében a Szolgálat eljáró tagja a munkaügyi kapcsolatok körébe tartozó*

⁹⁶ Kun – Szabó 2017. 70.

⁹⁷ Kun 2021. 269.

⁹⁸ MTVSZ: Esetleírás

<https://www.munkaugyivitarendezes.hu/hirek/MTVSZ%20%C3%89A%20Esetle%C3%ADr%C3%A1s.pdf>
(2024.04.28.).

⁹⁹ Kun 2021. 264-267.

*kérdésben, kollektív munkaügyi érdekvita megelőzése, békés rendezése érdekében tanácsadást nyújt a félnek, illetve feleknek”.*¹⁰⁰ Ennek keretében például az MTVSZ (1) segítséget nyújtott a vitás ügyben a felek céljaihoz leginkább ajánlott vitarendezési eljárás megtalálásában; (2) véleményezte a kollektív szerződésben, üzemi megállapodásban vagy egyezségben kikötött vagy a jövőben létrehozni tervezett vitarendezési eljárást; továbbá (3) tanácsot adott a közvetlen tárgyalás útján történő vitarendezéshez; illetve (4) segítséget nyújtott a tényállás objektív rendszerezésében is. A tanácsadásra vonatkozó eljárásra személyesen vagy az MTVSZ által nyújtott elektronikus felületen került sor.¹⁰¹ Amennyiben áttekintjük a fenti tanácsadási altípusokat, látható, hogy az MTVSZ nemcsak alternatív vitarendezési eljárásokat biztosított a felek számára, hanem egyben ellátta a megfelelő tájékoztatási funkciót is, ami az amerikai rendszerben a fél képviselőjében külön eljáró ügyvéd és az eljáró bíróság feladata.

6. Záró gondolatok

A fentiek összegzéseképpen elmondható, hogy a magyar, illetve az amerikai munkajogi igényérvényesítési modell, különösképpen a választottbíráskodás és a döntőbíráskodás között jelentős különbségek azonosíthatók. Ameddig az Amerikai Egyesült Államokban ezen eljárásokat különböző nonprofit szervezetek biztosítják, vagy beépülnek a bírósági rendszerbe, addig ma Magyarországon az MTVSZ működésének megszüntetését követően nem jött létre sem bírósági, sem bármely állami vagy szakmai szervezet.

Amennyiben megvizsgáljuk az Mt. hatályos szabályrendszerét, látható, hogy törvény jelenleg is deklarálja a döntőbíráskodás intézményét a következők szerint: az üzemi tanács választásával és működésével kapcsolatban felmerült költségek munkáltatói viselésével és a jóléti célú pénzeszközök felhasználásával *„kapcsolatban felmerült vitában döntőbíró dönt. Döntése a felekre kötelező. A felek megállapodásának hiányában a döntőbíró a felek jelöltjei közül sorsolással kell kiválasztani”.*¹⁰² Erre tekintettel jogosan merül fel a kérdés, hogy ezekben a „kötelező” esetekben hogyan választanak a felek döntőbíró? Egyáltalán milyen eljárási garanciák és eljárásrend áll a rendelkezésükre, amennyiben eleget kívánnak tenni a fentiekben megjelölt

¹⁰⁰ A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe. III. rész 2. pont (1) bekezdés

¹⁰¹ Uo. III. rész 2. pont (3) bekezdés

¹⁰² Mt. 293. § (2) bekezdés

törvényi kötelezettségüknek? Ki jelölhető ki döntőbírónak és milyen eljárási díjak merülhetnek fel?¹⁰³

Álláspontom szerint az MKDSZ és az MTVSZ tevékenysége is megmutatta, hogy a munkajogi viták hatékony és költségkímélő rendezése általános társadalmi igény mind a kollektív, mind az individuális munkajog területén. Azonban az igénybe vett döntőbírói eljárások csekély száma azt is jelzi, hogy önmagában a törvényi deklaráció nem elegendő, hogy a felek ténylegesen igénybe vegyék ezeket az alternatív vitarendezési eljárásokat. Érdekesség, hogy az eljárás ingyenes igénybevételének a lehetősége sem vezetett a döntőbíráskodási modell tömeges elterjedéséhez.¹⁰⁴ Az amerikai modell és a magyar rendszer sajátosságának további elemzésével kidolgozható lehetne egy garanciákkal ellátott rendszer. Az új eljárási reform alapjaihoz az MKDSZ és az MTVSZ eljárásaiban felhalmozott tapasztalat is jelentős segítséget nyújthat.

Felhasznált irodalom

American Arbitration Association: Clauses. 2024.
<https://www.adr.org/Clauses> (2024.04.21.) 2024a

American Arbitration Association: Employment Arbitration Rules and Mediation Procedures. 1, January 2023.
<https://www.adr.org/sites/default/files/EmploymentRules-Web.pdf>
 (2024.04.21.)

American Arbitration Association: Labor Arbitration Rules (Including Expedited Labor Arbitration Rules). 1, January 2024.
<https://www.adr.org/sites/default/files/Labor-Rules.pdf> (2024.04.22.) 2024b

Bakken, Larry: Alternative Dispute Settlements: Handouts – Nature of Conflict Spectrum of Resolution Options. University of Bergen, Norway, 2020.

Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁰³ Hasonló kérdések merültek fel az MKDSZ megalakulása előtt, 1992. július 1. és 1996. július 1. között is. Rézler Gyula Mediációs Intézet 2008. 36.

¹⁰⁴ A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe. I. rész 4. pont.

Bankó Zoltán – Berke Gyula – Kiss György – Szőke Gergely László: Nagykommentár a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvényhez. Wolters Kluwer, Budapest, 2023. január 1. időállapot, Jogtár.

Berki Erzsébet – Dudás Katalin: A munka díjazása, javadalmazás, jóléti intézkedések – Kollektív munkaügyi viták és az alternatív vitarendezés lehetőségei a bértárgyalások során. GINOP-5.3.3-15., 2020. https://www.munkaugyivitarendezes.hu/Download/A_munka_dijazasa_javadalmazas_joleti_intezkedesek.pdf?v=2 (2024.04.07.)

Bingham, Lisa B [Amsler, Lisa Blomgren]: Employment Arbitration: The Repeat Player Effect. In: Hinshaw, Art (szerk) et. al.: Discussions in Dispute Resolution. New York: Oxford University Press, New Work, 2021, 273-278. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197513248.003.0056>

Bureau of Labor Statistics, U.S. Department of Labor: Occupational Outlook Handbook, Arbitrators, Mediators, and Conciliators, <https://www.bls.gov/ooh/legal/arbitrators-mediators-and-conciliators.htm> (2024.04.23.)

Colvin, Alexander J.S.: The growing use of mandatory arbitration – Access to the courts is now barred for more than 60 million American workers. Economic Policy Institute, April 6, 2018, <https://files.epi.org/pdf/144131.pdf>, (2024.04.19.)

Fábián Aliz: Hogyan oldjunk meg egy munkajogi jogvitát? Munkajog. 2023/2., 56-64.

Fábián Aliz: „VITARENDEZÉS MÁSKÉPPEN” – Összehasonlító kérdések vizsgálata az Amerikai Egyesült Államok alternatív vitarendezési modellje alapján. Jogi Tanulmányok, 2022, 333-340. DOI: <https://doi.org/10.56966/2022.22.Fabian>

Gyulavári Tamás – Halmos Szilvia – Kártyás Gábor – Krajecz Laura – Petri Dávid: A munkaügyi perek csökkenésének lehetséges okai Magyarországon. In: Gyulavári Tamás – Kártyás Gábor (szerk.): A MUNKAÜGYI PEREK SZÁMÁNAK CSÖKKENÉSE MAGYARORSZÁGON: OKOK ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSOK. Friedrich-Ebert-Stiftung Budapesti Irodája, Budapest, 2023. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/20639.pdf> (2024.04.14.)

Kiss György: Munkajog. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Kecskés László: A választottbíráskodás problémái Magyarországon a 2017. évi LX. törvény elfogadása utáni helyzetben. Európai Jog, 2017/5., 1-11.

Kun Attila – Szabó Imre Szilárd: A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat. Magyar Jog, 2017/1., 70-71.

Kun Attila: A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat (MTVSZ) múltja, jelene és jövője. In: Tóth Pál Péter – Bartha Eszter – Krémer András – Valuch Tibor (szerk.): Rézler Gyula szellemi öröksége. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 261-277.

Kun Attila: Merre tovább? Alternatív vitarendezés a kollektív munkajogban – A Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat (MTVSZ) második (2019–2021) működési ciklusa és perspektívái. Munkajog, 2022/1., 61-67.

Lipsky, David B. – Lamare, J. Ryan – Maffie, Michael D.: Mandatory Employment Arbitration: Dispelling the Myths. Alternatives to the High Cost of Litigation. October 2014, Volume 32, Number 9. 138-146., DOI: <https://doi.org/10.1002/alt.21546>

Lipsky, David B. – Seeber, Ronald L.: The Appropriate Resolution of Corporate Disputes: A Report on the Growing Use of ADR by U.S. Corporations. Institute on Conflict Resolution. 1998.

Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíróság: Mintaklauzula, <https://mkik.hu/mintaklauzula> (2024.04.06.)

Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat: Esetleírás. Észak-Alföldi régió <https://www.munkaugyivitarendezezes.hu/hirek/MTVSZ%20%C3%89A%20Esetle%C3%ADr%C3%A1s.pdf> (2024.04.28.)

Moffitt, Michael L. – Schneider, Kupfer Andrea: Dispute resolution: examples & explanations. Aspen Publishers, New York, 2008.

Moore, Christopher W.: The mediation process: practical strategies for resolving conflict. Jossey-Bass, San Francisco, 2003.

Munkaügyi Tanácsadó és Vitarendező Szolgálat: Szervezeti, Eljárási és Magatartási Kódexe. 2020. május 1., https://www.munkaugyivitarendezezes.hu/download/mtvsz_kodex.pdf (2024.04.20.)

Nolan, Dennis R. – Bales, Richard A.: Labor and Employment Arbitration in a Nutshell. West Academic Publishing, St. Paul, MN, 2022.

Nolan-Haley, Jacqueline M.: Alternative dispute resolution in a Nutshell. West Academic Publishing, St. Paul, MN, 2021.

Pennsylvania State University Department of Labor Studies and Employment Relations – National Academy of Arbitrators: A labor arbitration case study: the suspension of Nurse Kevin. Pennsylvania State University. 2012, 66 min.

Rácz Zoltán: Quo vadis, MKDSZ?: az alternatív vitarendezés helyzete a munkajog területén. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica, 33. évfolyam, 2015. 326-334. DOI: <https://doi.org/10.26649/musci.2015.084>

Rézler Gyula Mediációs Intézet: Kutatási beszámoló. A Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat tevékenységének társadalmi hasznossága. Foglalkoztatási és Szociális Hivatal, Budapest, 2008.

Rothman, Deborah: Trends in Arbitrator Compensation. Dispute Resolution Magazine. Spring 2017, 8-11.

https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/dispute_resolution_magazine/spring2017/3_rothman_trends_in_arbitrator.pdf (2024.04.25.)

Rúzs Molnár Krisztina: A mediáció az alternatív vitamegoldás rendszerében, különös tekintettel munkajogi szerepére. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, Szeged, 2005.

Sander, Frank E. A. – Rozdeiczer, Lukasz: Selecting an appropriate Dispute Resolution Procedure. In: Moffitt, Michael L. –Bordone, Robert C. (eds.): The handbook of dispute resolution. Jossey-Bass. San Francisco, 2005. 386-406.

Shell, G. Richard: Bargaining for Advantage: negotiation strategies for reasonable people. Penguin Books, New York, 2018.

Thompson, L. L.: The Mind and Heart of the Negotiator. Pearson. 6th edn, 2014.

Alternative dispute resolution in labour law - particularly focuses on arbitration

Summary

The aim of this study is to provide a review about the possibilities of alternative dispute resolution in labour law, with special focus on arbitration. The first part of the study provides an insight into the basic concepts of dispute resolution and alternative dispute resolution (ADR). The second part of the study focuses on the specific requirements of arbitration. In addition, a central part of the analysis compares the arbitration procedures used in the United States of America in labour (collective) and employment (individual) disputes and also summarizes the experience of the arbitration model in Hungary.

Dr. Kovács Andrea

ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Témavezető: Dr. Gosztonyi Gergely habilitált egyetemi docens

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.36>

A mesterséges intelligencia jogi megítélésének egyes kérdései

1. Bevezetés

A 2020-as évek meghatározó technológiai jelensége a generatív mesterséges intelligencia széleskörű elterjedése. A ChatGPT és a Midjourney elérhetővé válásával a technológia kilépett a sci-fik és laborok világából és a mindennapi életünk részévé vált. Számtalan cég jelentette be valamilyen mesterséges intelligencia fejlesztését, legyen az akár a Google Bard-ja, a Microsoft Copilot-ja, vagy az OpenAI ChatGPT mellett fejlesztett egyéb modelljei, mint a GPT4 vagy a Dall-E. Mindezek a modellek magukkal hozták, hogy az eddig csak a könyvek lapjairól vagy a filmvászonról ismert élethelyzetekkel a közeljövőben szembe kell néznünk: vezető nélküli autók jelennek meg az utakon, pénzügyeinkről az eddigieknél is több algoritmus gondoskodik, egészségügyi tanácsért pedig egy géphez fordulhatunk. Mindezek magukkal hozzák azt a kérdést is, hogy ki felel majd az így keletkező károkért. Ki fizesse ki az autón keletkező karcot, visszakaphatjuk-e a pénzünket egy rossz gépi döntés után, vagy kit vonhatunk felelősségre, ha egészségi állapotunk romlik egy rosszul megválasztott gyógyszer miatt? Amennyiben felelősségre vonhatjuk a mesterséges intelligenciát, vajon jogokat is adhatunk-e neki?

A tanulmány ezekkel a kérdésekkel absztraktabb szinten foglalkozik, tárgya a mesterséges intelligencia személyként való elismerésének lehetősége, annak jogképességet érintő vonzataival. Röviden ismertetem a mesterséges intelligencia fogalmát, különös tekintettel az erős és gyenge mesterséges intelligencia meghatározására, ezt követően felvetem a mesterséges intelligencia személyként való elismerésének kérdéseit egyes jogágak tükrében, kiemelve a véleménynyilvánítás szabadságához való jogot és annak problematikáját.

2. Mesterséges intelligencia fogalmi keretei

Az Európai Unió mesterséges intelligenciára vonatkozó rendelete¹ a mesterséges intelligencia rendszert úgy határozza meg mint szoftvert, amit a rendelet mellékletében foglalt technikával vagy megközelítéssel fejlesztettek ki, és ami olyan kimeneteket képes generálni, amelyek befolyásolják a környezetét. Ilyen kimenet lehet például tartalom generálása, előrejelzés, döntés vagy ajánlás.² Az I. számú mellékletben felsorolt technikák (a) a gépi tanulás, amely alatt értendő a felügyelet nélküli tanulás és a mélytanulás is; (b) a logikai és tudás alapú megközelítések, mint például tudásbázisok, következtető-motorok; valamint (c) a statisztikai megközelítések.³

A rendelet a mesterséges intelligencia rendszereknél kockázat szerinti megközelítést alkalmaz az osztályozáshoz: nagy kockázatú és nem nagy kockázatú rendszerekről beszélhetünk.⁴ Ez utóbbiakra a rendelet mindössze néhány tiltást tartalmaz,⁵ míg a nagy kockázatú rendszerek esetében lényegesen több kötelezettséget határoz meg. Ilyen kötelezettség például a kockázatkezelési rendszer létrehozása,⁶ a megfelelő adatkezelési és adatgazdálkodási gyakorlatok kialakítása,⁷ megfelelő műszaki dokumentáció naprakészen tartása,⁸ a mesterséges intelligencia naplózása.⁹

Nagy kockázatúnak minősül egy mesterséges intelligencia rendszer, ha a rendelet II. számú mellékletében foglalt valamely uniós harmonizációs jogszabály hatálya alá tartozó termék részét képezi, vagy maga a termék a mesterséges intelligencia, vagy ilyen termék forgalomba hozatalához,

¹ Az Európai Parlament és Tanács rendelete a mesterséges intelligenciára vonatkozó harmonizált szabályok (a mesterséges intelligenciáról szóló jogszabály) megállapításáról és egyes uniós jogalkotási aktusok módosításáról szóló javaslata COM(2021) 206 final 2021/0106(COD) (a továbbiakban: mesterséges intelligencia rendelet); <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206> (elérés dátuma: 2024.04.30.) Az elfogadott szöveg magyar nyelvű fordítása a kézirat lezárásakor még nem elérhető.

² Mesterséges intelligencia rendelet 3. Cikk 1. Vö. az amerikai fogalommal, ami a mesterséges intelligencia rendszer alatt azokat a szoftvereket, hardvereket, applikációkat, eszközöket és segédprogramokat érti, amelyek részben vagy egészben mesterséges intelligenciával működnek. Executive Order (E.O.) 14110 on Safe, Secure and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence, 88 FR 75191 (a továbbiakban: E.O. 14110) Section 3. (e) bekezdés. Ugyanakkor kísértetiesen hasonló megfogalmazást találunk az E.O.14110 ugyanezen szakaszának (b) bekezdésében a mesterséges intelligenciára. A tanulmány célja érdekében a mesterséges intelligencia és a mesterséges intelligencia rendszer fogalmakat a továbbiakban szinonimaként használom.

³ Mesterséges intelligencia rendelet I. számú melléklet

⁴ Mesterséges intelligencia rendelet indoklása 2.3, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az alacsony kockázatnak nincs definíciója, az indoklás szövegéből pedig az tűnik ki, hogy ahol a mesterséges intelligencia használata nem tiltott és nem minősül nagy kockázatúnak, akkor alacsony kockázatú mesterséges intelligenciáról beszélhetünk.

⁵ Mesterséges intelligencia rendelet 5. cikk

⁶ Mesterséges intelligencia rendelet 9. cikk

⁷ Mesterséges intelligencia rendelet 10. cikk

⁸ Mesterséges intelligencia rendelet 11. cikk

⁹ Mesterséges intelligencia rendelet 12. cikk

üzembe helyezéséhez megfelelőségértékelésnek kell alávetni.¹⁰ Szintén nagy kockázatúnak minősülnek a rendelet III. számú mellékletében felsorolt rendszerek.¹¹ A rendelet alapján vannak olyan területek, ahol a mesterséges intelligencia használatának kockázata nem elfogadható.¹² Nem nagy kockázatú mesterséges intelligencia rendszerek esetében csak minimális kötelezettségeket ír elő a rendelet.¹³

Az Egyesült Államok jogalkotása sem maradt adós a mesterséges intelligenciára vonatkozó szabályozással. 2023 októberében jelent meg az az elnöki rendelet, amelynek célja új standardok kialakítása a mesterséges intelligencia biztonsága kapcsán.¹⁴ A rendelet már más jogszabályban meglévő mesterséges intelligencia fogalmat vesz át. Eszerint a mesterséges intelligencia gépi rendszer, ami ember által meghatározott cél érdekében képes előrejelzéseket, ajánlásokat tenni, döntéseket hozni, legyen szó akár fizikai, akár virtuális világról. Géptől és embertől származó bemeneti adatokat egyaránt használ a környezet érzékelésére, az észleléseket automatizált elemzés segítségével modellekké absztrahálja, majd egy következtetési modell felhasználásával alkot információs vagy cselekvési lehetőségeket.¹⁵

Külön érdemes kiemelni az E.O. 3. szakasz (p) bekezdését, ami a generatív mesterséges intelligenciát határozza meg. Eszerint generatív az a mesterséges intelligencia, ami emulálja (utánozza) a bemeneti adat struktúráját és karakterisztikáját, majd ez alapján derivatív, szintetikus tartalmat készít, ami lehet kép- és vagy hanganyag, szöveg vagy bármilyen más digitális tartalom.¹⁶

A mesterséges intelligencia általános fogalma nehezen adható meg. Az Encyclopedia Britannica jelenleg azt a megfogalmazást tartalmazza, amely szerint mesterséges intelligencia alatt egy számítógép vagy számítógép vezérelte robot azon képességét értjük, amely olyan feladatok végrehajtására képes, amelyeket intelligens létformákhoz kötünk.¹⁷ Más definíció szerint a mesterséges intelligencia olyan szoftver vagy hardverrel integrált szoftver, amelynek célja komplex problémák megoldása, továbbá képes mind a fizikai, mind a digitális világban működni.¹⁸ De ismert olyan meghatározás is, amely szerint az mesterséges intelligencia olyan rendszer,

¹⁰ Mesterséges intelligencia rendelet 6. Cikk (1) bekezdés a) és b) pont

¹¹ Mesterséges intelligencia rendelet 6. Cikk (2) bekezdés

¹² Mesterséges intelligencia rendelet 5. cikk

¹³ Mesterséges intelligencia rendelet indoklás 2.3

¹⁴ E.O. 14110

¹⁵ E.O. 14110 Section 3. (b)

¹⁶ E.O. 14110 Section 3. (p)

¹⁷ (Copeland, 2024)

¹⁸ (Świerczyński & Więckowski, 2023) 221-222.

amelyet emberek terveznek, meghatározott céllal cselekszik a fizikai vagy digitális világban. A cselekvés alapja a környezet megfigyelése, a gyűjtött adatok szerkezetének megismerése vagy rendszerezése, majd a rendszer ezen adatok alapján mérlegel és kiválasztja a legoptimálisabb cselekvést a célnak megfelelően.¹⁹

Ezzel szemben a szakirodalom viszont inkább képességei, felhasználási területe alapján csoportosítja a mesterséges intelligencia rendszereket. A leggyakrabban használt kifejezések az erős mesterséges intelligencia, a gyenge mesterséges intelligencia és/vagy a szűk mesterséges intelligencia, fogalmi meghatározásuk azonban nem egységes, az egyes meghatározások között átfedések vannak. Az erős mesterséges intelligencia fogalma alá érthetjük például azokat a mesterséges intelligenciákat, amelyek:

- (i) esetében a kognitív folyamatokra koncentrálunk,²⁰ vagy
- (ii) képesek lehetnek érzelmekre, gondolkodnak és tudatosak,²¹ vagy
- (iii) kimerítik az emberi gondolkodást,²² vagy
- (iv) egyenlőek az emberrel vagy meghaladják az embert,²³ vagy
- (v) önmaguktól képesek a szükséges információ összeszedésére, a kimenetet pedig a mesterséges intelligencia alkotója sem látja előre,²⁴ vagy
- (vi) tudásuk nem csak egy speciális ágazatra terjed ki, hanem generálisnak tekinthető, vagy²⁵
- (vi) ténylegesen gondolkodik és emberi irányítás nélkül képes kifejező tartalom generálására.²⁶

Ezzel szemben gyenge vagy szűk mesterséges intelligenciának tekinthetők azok a mesterséges intelligenciák, amelyek:

- (i) intelligenciáról szóló elméletek megalkotására képesek, illetve ezeket képesek ellenőrizni,²⁷ vagy
- (ii) amelynek lényege a külvilági viselkedés a kognitív folyamatokkal szemben,²⁸ vagy

¹⁹ (Európai Bizottság, 2018)

²⁰ (Nagy, 2020) 3. Stuart Russel alapján

²¹ (Keserű, 2019) 112. hivatkozik Brighton-Selina definíciójára

²² (Ambrus, 2020) 7-8. Pléh Csabára hivatkozva

²³ (Świerczyński & Więckowski, 2023) 220.

²⁴ (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 176., (Opderbeck, 2020) 452. Solum definíciójára hivatkozva

²⁵ (Garvey, 2022) 955.

²⁶ (Massaro, Norton, & Kaminski, 2017) 2486.

²⁷ (Keserű, 2019) 112. hivatkozik Brighton-Selina definíciójára

²⁸ (Nagy, 2020) 3. Stuart Russel alapján

(iii) amelynek nincs önálló tudata,²⁹ vagy

(iv) amelyek csak egy területen alkalmazhatók, tudásuk nem tekinthető generálisnak,³⁰ vagy

(v) csak intelligensnek tűnnek, de nem képesek tényleges gondolkodásra vagy emberi beavatkozás nélkül tartalomgenerálásra.³¹

Megállapítható, hogy a jelen tanulmány megírásakor vizsgált szakirodalom sokkal filozofikusabb megközelítést követ a mesterséges intelligencia osztályozását illetően, mint az Európai Unió technikai fogalommeghatározása és kockázat alapú csoportosítása. A személyiség valamilyen formában történő elismerése mellett állást foglaló szakirodalom kapcsán elmondható, hogy elsősorban az erős mesterséges intelligenciára fókuszálva teszi meg állításait, azonban egyes szerzők a gyenge vagy szűk mesterséges intelligencia tekintetében is elismerhetőnek tartják a személyiség meglétét és ezzel együtt a (korlátozott) jogképességet.³² Elmondható, hogy a személyiség elismerése mellett szóló érvek nehezen összeegyeztethetők a ma ismert jogi definíciók száraz, technológia-fókuszú megfogalmazásával.

Kiemelendő, hogy mind az Európai Unió szabályozásában, mind a szakirodalom jelentős részében felelősség alapú megközelítésről beszélhetünk. A leggyakrabban tárgyalt kérdés, amelyre a választ keresik, hogy ki felel a mesterséges intelligencia által okozott kárért. Amennyiben elismerjük a mesterséges intelligencia jogképességét, úgy a válasz egyértelműbbé válik. Ellenkező esetben meg kell találni a felelősségre vonható személyt. A mesterséges intelligenciánál szélesebb körű szakirodalommal rendelkezik a robotjog témaköre. Jelen tanulmány keretén belül a robotok jogaira vonatkozó állításokat is alkalmazom a mesterséges intelligenciára annyiban, amennyiben azok nem köthetők a robot fizikai dimenziójához.

²⁹ (Ambrus, 2020) 7-8. Pléh Csabára hivatkozva

³⁰ (Garvey, 2022) 955., (Ambrus, 2020) 8. Daniel Ben-Arira hivatkozva, (Świerczyński & Więckowski, 2023) 220.

³¹ (Massaro, Norton, & Kaminski, 2017) 2486.

³² (Garvey, 2022)

3. Mesterséges intelligencia jogi szemszögből – kitekintéssel a polgári jogi felelősségi szabályok alakulására

A mesterséges intelligencia kapcsán vitatott kérdés, hogy jogalanynak vagy jogtárgynak tekinthető-e. Sokáig egyértelmű volt a jogtárgyi státusz,³³ azonban – mint ahogy a tanulmány későbbi részei taglalják – hipotetikusán már felmerül a mesterséges intelligencia jogalanyként való elismerése. A magyar jog kapcsán vizsgálták, hogy a mesterséges intelligencia lehet dolog, vagyontárgy, szoftver vagy személy is.³⁴ Ez utóbbi mellett és ellen számtalan érv szól, ezekkel a jelen tanulmányban külön fejezet foglalkozik.

Dologként való kezelése elfogadott Kínában, az Egyesült Államokban és az Európai Unióban is.³⁵ Oroszországban olyan javaslat is napvilágot látott, miszerint a mesterséges intelligencia kezelhető az állatokhoz hasonló védett tárgyként.³⁶ Amennyiben ehhez hasonló megközelítést alkalmaznánk a magyar jogban, úgy a Ptk. állattartókra vonatkozó rendelkezéseit tudjuk alkalmazni, azaz az okozott kárért az állattartó felel, kivéve, ha a bizonyítja, hogy nem terheli felróhatóság.³⁷ Amennyiben veszélyes állatról (vagy mesterséges intelligenciáról) van szó, abban az esetben a veszélyes üzem szabályai alkalmazandók.³⁸

A mesterséges intelligencia veszélyes üzemként való kezelése nem áll távol a szakirodalomtól sem.³⁹ Ebben az esetben az üzemtartó felróhatóságtól függetlenül felelős, mentesülést csak az jelent, ha az üzemtartó bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a veszélyes üzemi tevékenység körén kívül esett.⁴⁰ Üzemtartó az, akinek az érdekében a veszélyes üzem működik.⁴¹ Ha a mesterséges intelligenciát veszélyes üzemnek tekintjük, akkor a mesterséges intelligencia rendelet üzemeltetőnek tekinti a szolgáltatót,⁴² a felhasználót,⁴³ a meghatalmazott képviselőt,⁴⁴ az importőrt⁴⁵ és a forgalmazót⁴⁶ is, mindegyiket meghatározva a rendelet szövegében.⁴⁷ Ugyanakkor fontos

³³ (Rácz, 2020) 95.

³⁴ (Stefán, 2020) 187-190.

³⁵ (Hárs, 2023) 128.

³⁶ (Nagy, 2020) 18.

³⁷ Ptk. 6:562.§ (1) bekezdés

³⁸ Ptk. 6:562.§ (2) bekezdés

³⁹ (Csítei, 2019) 25., (Stefán, 2022) 372., (Barbosa, 2023) 155-157.

⁴⁰ Ptk. 6:535.§ (1) bekezdés

⁴¹ Ptk. 6:536.§ (1) bekezdés,

⁴² Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 2.

⁴³ Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 4.

⁴⁴ Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 5.

⁴⁵ Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 6.

⁴⁶ Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 7.

⁴⁷ Mesterséges intelligenciai rendelet 3. Cikk 8.

kiemelni, hogy a mesterséges intelligencia rendelet kötelezettségeket kapcsol az egyes szerepkörökhöz, de a felelősséget külön jogi aktusban kívánja rendezni. Ennek eredményeként született meg egy felelősségről szóló rendelettervezet (a továbbiakban: rendelettervezet)⁴⁸, amelyet a mesterséges intelligencia felelősségéről szóló irányelv tervezete (a továbbiakban: felelősségi irányelv tervezet) követett.⁴⁹ A rendelettervezet kifejezetten tartalmazza, hogy magas kockázatú mesterséges intelligencia rendszerek tekintetében az üzemeltető objektív felelősséggel tartozik a rendszer által okozott sérelmekért és károkért, amit a mesterséges intelligencia által vezérelt akár fizikai, akár virtuális tevékenység okozott,⁵⁰ ez alól csak a vis maior képez kivételt.⁵¹ Nem magas kockázatú mesterséges intelligencia rendszerek tekintetében vétkességen alapuló felelősséget tartalmaz a rendelettervezet.⁵² Szintén felmerülhet a mesterséges intelligencia objektív felelőssége emberi jogi jogsértések esetén.⁵³

Ezzel szemben a felelősségi irányelv tervezet deklarálja, hogy az objektív felelősségi szabályokat és azok alkalmazását a tagállamokra hagyja. Ezeket az irányelv átültetési idejének végétől számított 5 év múlva felül kell vizsgálni, és ennek a felülvizsgálatnak kell kitérnie az objektív felelősségi szabályok létrehozásának szükségességére.⁵⁴ Természetesen a felelősségi irányelv tervezet lehetőséget ad a tagállamoknak, hogy nem vétkességi alapú felelősségi rendszer alkalmazzanak,⁵⁵ illetve kifejezetten említést tesz például a termékfelelősségre vonatkozó irányelv objektív felelősségi szabályairól, mint amelyeket a felelősségi irányelv tervezet nem írja felül.⁵⁶ A tervezet célja mindössze a szubjektív felelősségi szabályok összehangolása a mesterséges intelligencia tekintetében.⁵⁷

⁴⁸ Az Európai Parlament és a Tanács irányelve a szerződésen kívüli polgári jogi felelősségre vonatkozó szabályoknak a mesterséges intelligenciához való hozzáigazításáról (a mesterséges intelligenciával kapcsolatos felelősségről szóló irányelv) COM(2022) 496 final 2022/0303 (COD)

⁴⁹ A mesterséges intelligencia polgári jogi felelősségi rendszere. Az Európai Parlament 2020. október 20-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a mesterséges intelligenciára vonatkozó polgári jogi felelősségi rendszerrel kapcsolatban. [2020/2014(INL)]

⁵⁰ Rendelettervezet 4. Cikk (1) bekezdés

⁵¹ Rendelettervezet 4. Cikk (3) bekezdés. Megjegyzendő, hogy ismert olyan álláspont is, miszerint a programozónál van a felelősség, hiszen ő alkotta meg a tanulásra képes modellt. (Rácz, 2020) 96.

⁵² Rendelettervezet 8. Cikk (1) bekezdés

⁵³ (Barbosa, 2023) A szerző az Európai Unió mesterséges intelligencia rendelete és egy brazil tervezet kapcsán fejti ki álláspontját. Érvelése szerint erre azért van szükség, mert (i) az objektív felelősséget az emberi jogok tiszteletének és védelmének fontosság adja; (ii) a mesterséges intelligencia kiszámíthatatlan, így a kockázat előre nem látható és nehezen kezelhető; (iii) az objektív felelősség biztosítaná, hogy az emberi jogokat kellő súllyal vegyék figyelembe a fejlesztéskor; valamint (iv) nemzetközi szinten elmozdulás figyelhető meg a magas kockázattal járó tevékenységek tekintetében. (Barbosa, 2023) 155-157.

⁵⁴ Felelősségi irányelv tervezet preambulum (31) bekezdés, 5. Cikk (2) bekezdés

⁵⁵ Felelősségi irányelv tervezet preambulum (14) bekezdés

⁵⁶ Felelősségi irányelv tervezet preambulum (11) bekezdés

⁵⁷ Felelősségi irányelv tervezet 1. Cikk (2) bekezdés

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mesterséges intelligencia szoftver mivoltát sem.⁵⁸ A szoftverekről a szerzői jogi törvény rendelkezik,⁵⁹ azonban a felelősségi kérdéseket ez a jogszabály nem taglalja.⁶⁰ Annyi azonban megállapítható, hogy a kár keletkezésének nem feltétele a szoftver hibás működése, így ebben az esetben sem kizárt a veszélyes üzemi felelősség szabályainak alkalmazása.⁶¹

4. Lehet-e személy a mesterséges intelligencia a véleménynyilvánítás szabadságának szempontjából?

A mesterséges intelligencia (jogi) személyként való elismerése számtalan elméleti kérdést vet fel. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy egyes alapjogok esetében milyen problémák merülnek fel a mesterséges intelligencia személyiségként való elismerésével kapcsolatban. Röviden ismertetem a mesterséges intelligencia állampolgársággal és letelepedéssel kapcsolatos eddigi tapasztalatait, majd rátérek a szólásszabadság kérdésére. Ennek keretében megvizsgálom azt a lehetőséget, miért lehet személy a mesterséges intelligencia, és amennyiben nem, akkor milyen alapjogi megfontolásokból minősülhet mégis védett beszédnek a kimeneti információ.

A magánjogi értelemben vett személy fogalma hosszú fejlődésen ment keresztül, sokáig nem volt egyértelmű, hogy minden ember személy és jogképes.⁶² E kérdések figyelmen kívül hagyására is találunk azonban példákat, amikor egy adott ország *de facto* elismerte a mesterséges intelligencia személyiségét, olyan jogokkal felruházva, amelyekkel az adott ország jogszabályai szerint csak természetes személy rendelkezhet. A leghíresebb ilyen eset Sophia esete, akit Szaúd-Arábia állampolgárként ismert el, jóllehet Sophia az állampolgárság megszerzésének egyetlen kritériumát sem teljesítette.⁶³ Hasonló példa Japán esetében Mirai, ami állandó lakcímmel és letelepedési engedéllyel rendelkezik, holott erre a japán jogszabályok csak ember esetében adnak lehetőséget.⁶⁴ Ugyanakkor kiemelendő, hogy bár a jogokat megkapják, azok gyakorlására ténylegesen

⁵⁸ (Stefán, 2020) 187., (Csítei, 2019) 25., (Nagy, 2020) 9., (Stefán, 2022) 382., (Auer, 2021) 107.

⁵⁹ 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról 1. § (2) bekezdés c) pont

⁶⁰ (Stefán, 2020) 187.

⁶¹ (Csítei, 2019) 25-26.

⁶² Rövid összefoglalásként lásd: (Rácz, 2020) 87-90.

⁶³ (Molnár, 2023) 280-283., (Csítei, 2019) 25-26., (Nagy, 2020) 10-12.

⁶⁴ (Nagy, 2020) 13.

nem képesek, így ezek üresek, nem kapcsolódik hozzá az a tartalom, ami természetes személy esetében igen.⁶⁵

Sophia és Mirai esetében is különleges jogi helyzetet teremt(het), hogy az alkotói jogai továbbra is fennmaradnak, azaz a hozzájuk kapcsolódó (akár tulajdon-, akár szerzői jogokat) a fejlesztő cégek (jogi személyek) birtokolják.⁶⁶ Természetes személy esetében hasonló jogviszony nincs, legközelebb a jelen helyzethez a gondnokság intézménye állhat, azonban annak célja, hogy a korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen személy helyett egy cselekvőképes személy járjon el. Egy magasan funkcionáló mesterséges intelligencia esetében ez a jogintézmény nem értelmezhető.⁶⁷

A közösségi média világában és a chatbotok elterjedésével felmerül a kérdés, hogy lehet-e a mesterséges intelligencia a véleménynyilvánítás szabadságának alanya, vagy van-e ennek a szabadságnak olyan oldala, amely miatt a mesterséges intelligencia kimenetét a szólásszabadság intézményével érdemes védeni. Az emberi jogi egyezmények változó megfogalmazásokat tartalmaznak az alanyokról. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 19. cikke „minden személynek” elismeri ezt a jogát, míg a regionális egyezmények a „mindenki”⁶⁸ vagy „minden egyén”⁶⁹ kifejezést használják. Alaptörvényünk IX. cikk (1) bekezdése is „mindenki” szólásszabadságát ismeri el. E kifejezés alatt természetes és jogi személyek egyaránt értendők.⁷⁰

A gépek kimeneti eredményének szólásszabadsági vonzatait illetően Tim Wu *Machine Speech* című tanulmányának vonatkozó részeit mutatom be röviden. Wu a szólásszabadságot azon személyek esetében ismeri el, akik (1) képesek koncepcionális gondolkodásra és (2) képesek kifejezni a kialakult véleményüket.⁷¹ A szerző nyomán két irányban érdemes vizsgálni: maga a gép (tanulmánya szerint a keresőmotorok, de jelen tanulmányban a mesterséges intelligencia) rendelkezhet-e személyiséggel,⁷² vagy ebben az esetben is meg kell találnunk az embert akár a gép mögött.⁷³

⁶⁵ (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 181-182.

⁶⁶ (Nagy, 2020) 10.

⁶⁷ A szakirodalom ezt a jogviszont hasonlítja szülő-gyermek és istenség-teremtő kapcsolatához is. (Schwitzgebel & Garza, 2015) 109-110.

⁶⁸ Emberi Jogok Európai Egyezménye 10. Cikk; Emberi Jogok Amerikai Egyezménye 13. Cikk,

⁶⁹ Emberek és Népek Jogainak Afrikai Chartája 9. cikk

⁷⁰ (Wu, 2013) 1503. (Hines, 2019) 417.

⁷¹ (Wu, 2013) 1503. Ezzel kapcsolatban ld még: Autronic AG v. Switzerland, no. 12726/87 1990. május 22-i ítélet, 47. bekezdés

⁷² Erről az álláspontról lásd pl.: (Koops, Hildebrandt, & Jaquet-Chiffelle, 2010) 555-559.

⁷³ Opderbeck Massaro és Norton (Massaro & Norton, 2016) álláspontjáról megjegyzi, hogy a szólásszabadság vizsgálata a mesterséges intelligencia kapcsán embercentrikus, nem vizsgálják, hogy a nem emberi hallgatók

A mesterséges intelligencia személyként való meghatározásának egyik leggyakrabban említett feltétele az önálló, alkotójától független döntéshozatali képesség, mérlegelési képesség, a kifejezés megválasztásának képessége, illetve a már említett koncepcionális gondolkodásra való képesség.⁷⁴ Skálán szemlélítve ez a pont akkor következik be, amikor a mesterséges intelligencia eléri az autonómiának azt a fokát, ahol már nem pusztán automatizmusról, hanem olyan szándékos cselekvésről beszélhetünk, amely az öntudaton alapszik.⁷⁵ Schwitzgebel és Garza amellet érvel, hogy a természetes személy és a mesterséges intelligencia között az öntudat, a szabad akarat és a belátás jelentheti a különbséget – akkor, ha a mesterséges intelligencia kimenete nem determinált.⁷⁶ A szakirodalom ismer ugyanakkor olyan álláspontot is, amely elegendőnek tartja az olyan társadalmilag komplex funkcionalitást, amely már az emberi autonómia területét érinti,⁷⁷ illetve elegendő lehet a megfelelő szociális státusz is a véleménynyilvánítás szabadságának elismeréséhez.⁷⁸ Vadymovich pedig egyenesen a robotok nyolcadik jogának tekinti a kommunikációt, ezzel elismerve szólásszabadságukat.⁷⁹

Ugyanakkor a szólásszabadság szempontjából érdemes megjegyezni, hogy e szabadságnak az egyik központi eleme a politikai beszéd. Fel kell tenni a kérdést, hogy még ha el is ismerjük a mesterséges intelligencia szólásszabadságát, vajon mennyiben van értelme politikai kérdésben nyilatkozni, ha nem rendelkezik választójoggal,⁸⁰ a politikai témák közül pedig több *per definitionem* nem is érintheti? Például értelmezhető-e a mesterséges intelligencia szólásszabadsága az abortuszkérdésben? Van olyan álláspont, amely szerint a test nélküli lét vagy a mesterséges test nem lehet releváns döntő szempont ebben a kérdésben.⁸¹ Még tovább haladva, elegendő lehet az ember mivolt illúziója is ahhoz, hogy azt érezze az ember, hogy jogokat kell adnia egy gépnek.⁸² Bár Wu művének megszületésekor még nem volt valóság, ma már létezik olyan technológia, amely a koncepcionális gondolkodás látszatát kelti.⁸³ Még ha jelen pillanatban a realitástól távol is áll, úgy tűnik, hogy a mesterséges

számára értékes-e a mondanivaló. (Opderbeck, 2020) 459-460.

⁷⁴ (Wu, 2013) 1503. (Massaro & Norton, 2016) 1183.

⁷⁵ (Koops, Hildebrandt, & Jaquet-Chiffelle, 2010) 553. (Tóth & Klein, 2018) 39.

⁷⁶ (Schwitzgebel & Garza, 2015) 103-105. Ismert olyan álláspont, hogy az indetermináltság a mesterséges intelligencia fogalmi eleme. (Barfield, 2018) 3-4.

⁷⁷ (Vadymovich, 2017) 19.

⁷⁸ (Schwitzgebel & Garza, 2015) 102-103.

⁷⁹ (Vadymovich, 2017) 20.

⁸⁰ A mesterséges intelligencia állampolgárságával és választójogával kapcsolatban: pl.: (Summers, 2016) 3-5.

⁸¹ (Schwitzgebel & Garza, 2015) 100-103.

⁸² (Schwitzgebel & Garza, 2015) 111-113.

⁸³ A köznyelvben használt mesterséges intelligencia leginkább a statisztikai alapú intelligenciát jelenti, ugyanakkor létezik egy másik típusú, koncepcionális mesterséges intelligencia is. (Zödi, 2020) 123.

intelligencia is a szólásszabadság alanya lehet.⁸⁴ Különösen igaz ez az erős mesterséges intelligenciára, de érvek sorakoztathatók fel mellett is, hogy ez a szabadság a gyenge mesterséges intelligenciát is megillessen,⁸⁵ mivel már ezek is képesek nem determinált, nem megjósolható döntéseket hozni.⁸⁶ Más oldalról tekintve a kérdést, Massaro és Norton nem találnak olyan doktrínát, amely kizárná az erős mesterséges intelligenciát az Első Alkotmánykiegészítés hatálya alól.⁸⁷

Mielőtt rátérnék arra a kérdésre, hogy ha a mesterséges intelligencia nem személy, így nem önálló jogalany, érdemes megemlíteni azt az álláspontot, hogy a mesterséges intelligencia kimenete minősülhet ettől függetlenül is védhető beszédnek. Ebben az esetben tovább haladva Wu tesztjének személyiség elemén, a személyiség megjelenhet a hallgatóság oldalán is, amennyiben a mondanivalója elég értékes az emberek számára,⁸⁸ illetve az üzenet beszédnek minősül, amelyet a kormány korlátozni kíván és a korlátozás valóban a beszédre irányul.⁸⁹ Bár kicsi a valószínűsége, a közösségi médiában például előfordulhat, hogy a mind a beszélő, mind a hallgatóság mesterséges intelligencia által működtetett fiókokból áll. Opderbeck ugyanakkor jelzi, hogy ezt az esetkört is érdemes lenne megvizsgálni.⁹⁰

Amennyiben a mesterséges intelligenciát jogtárgynak és nem személynek ismerjük el, akkor szükséges meghatározni, hogy kinek a kötelezettségeit teljesíti, vagy kinek a joggyakorlását segíti elő.⁹¹ Ez a személy lehet a mesterséges intelligencia programozója, használója és üzembentartója is. Mindhárom szerepet természetes vagy jogi személy tölti be, amelyek rendelkeznek szólásszabadsággal. A három szerepkör elválhat egymástól, így feltehetően azt fogjuk beszélőnek tekinteni, aki megadta a megfelelő paramétereket ahhoz, hogy az adott tartalom generálódjon.⁹² A felelősségi rendelet tervezettel és irányelv tervezettel összeolvasva a

⁸⁴ (Massaro & Norton, 2016) 1192., (Garvey, 2022) 991., (Koops, Hildebrandt, & Jaquet-Chiffelle, 2010). 555-559.

⁸⁵ (Garvey, 2022), (Opderbeck, 2020) 452.

⁸⁶ (Świerczyński & Więckowski, 2023) 220.

⁸⁷ (Massaro & Norton, 2016) 1185. Ugyakkor a szerzők is megjegyzik, hogy a méltóság (dignity) mint a szólásszabadság alapja felmerülhet különbségként, azonban a kortárs szólásszabadság doktrína erre a tulajdonságra csak a hallgatóság tekintetében fókuszál. (Massaro & Norton, 2016) 1185.

⁸⁸ (Opderbeck, 2020) 459. és (Garvey, 2022) 969 is hivatkozik (Massaro & Norton, 2016) 1174., 1178., 1190–1191. nagy hatású tanulmányára.

⁸⁹ (Wu, 2013) 1506-1516.

⁹⁰ (Opderbeck, 2020) 460. Amennyiben fordított a helyzet, azaz a beszélő ember, de a hallgatósága nem az, úgy hamis hallgatóságról beszélhetünk. (Delwiche, 2020) 107. Mindenképpen érdekes kérdést vet fel, mennyiben sérti a beszélő szólásszabadságát, ha beszédét csak nem emberi hallgatóság hallja.

⁹¹ (Pizzetti, 2021) 348–349., (Hines, 2019) 408.

⁹² (Hines, 2019) 420. Ennek különösen a közösségi médiában történő kommunikációban van szerepe. A szerző a közösségi média botok kontextusában teszi ezt az állítást. Mesterséges intelligencia tekintetében ez több szereplőt is jelenthet.

beszélő szerepkörét betöltheti az üzemeltetők közül a szolgáltató és a felhasználó.⁹³ Míg előbbi vagy a programkódot, vagy a betanításhoz használt adatokat adja meg, addig az utóbbi adja azokat a paramétereket, melyek alapján a tényleges tartalom megszületik. A szolgáltató és a felhasználó is elsősorban természetes vagy jogi személy, vagy ezeknek egy csoportja,⁹⁴ ezért szólásszabadsága nem vitatható.

További kérdésként azonban felvethető, hogy a szolgáltató, akár a felhasználó személye lehet-e annyira kicsi hatással a kimeneti adatokra, hogy az egyik üzemeltetői csoport véleményét ne tükrözze, azaz válhat-e a bot tevékenysége annyira mechanikussá vagy indeterminisztikussá, hogy az egyetlen szólásszabadsággal biztosan rendelkező entitásnak sem betudható.⁹⁵ A válasz lehet igen, bár erre az álláspontra is találunk ellenérvet. Benjamin⁹⁶ Wuval vitatkozva a linkgyűjtés és sportújságírás automatizálásának folyamatát lépésről lépésre elemezve nem talál olyan fázist, amelynek során a programozó szólásszabadsága elveszhetne. A szerző első vizsgált példája az „Isten halott” kifejezésre adott eredmények gyűjteménye egy online falon, amelynek lehet üzenetértéke, de maga az üzenet ismeretlen. A második példában egy újságíró automatizálja a meccsösszefoglalók megírásának minden lépését. Mindkét feladat mesterséges intelligenciánál lényegesen egyszerűbb szoftverek segítségével megoldható, az utóbbi feladat esetében azonban logikus választás lehet a mesterséges intelligencia alkalmazása is, amennyiben az újságíró nem szeretné meghatározni sem az adatforrást, sem a kifejezőkészséget, mindössze egy előre betanított modellnek ad instrukciókat a cikk megírásához. A kérdés, hogy ilyen mértékű ráhatás elegendő-e ahhoz, hogy az így megírt cikkhez az újságíró jogait és kötelezettségeit társítsuk. Hasonló érvelést találunk Schwitzgebel és Garza tanulmányában is is. A csúszós lejtőnek nevezett érvelés és gondlatkísérlet lényege, hogy idővel képesek lehetünk a pszichikum érintetlensége mellett (akár csak a mesterséges végtagok esetében) szépen lassan az agy minden részét mesterségesre kicserélni, majd ezt egy mesterséges testben is létrehozni. Ennek a folyamatnak szerintem nincs olyan lépése, ahol meg tudnánk állapítani a jogok elvesztését.⁹⁷

⁹³ Kiemelendő, hogy a felhasználó fogalmából a rendelet kizárja azokat a felhasználókat, akik személyes, nem szakmai tevékenységükhöz használják a mesterséges intelligenciát.

⁹⁴ A mesterséges intelligencia kimenete végső soron visszavezethető emberi programozókra, illetve felhasználókra akár közvetlenül, akár jogi személyiségen vagy más szervezeten (például ügynökségen, hatóságon) keresztül.

⁹⁵ (Koops, Hildebrandt, & Jaquet-Chiffelle, 2010) 508., (Wu, 2013) 1504., (Świerczyński & Więckowski, 2023) 220.

⁹⁶ (Benjamin, 2013) 1458–1472.

⁹⁷ (Schwitzgebel & Garza, 2015) 102-103.

Ha úgy tekintjük, hogy léteznek olyan botok, amelyek önmagukban nem alanyai a szólásszabadságnak és tevékenységük annyira eltávolodott a bot használatától, hogy az már nem neki betudható,⁹⁸ a személyiség kérdésének vizsgálata továbbra is szükséges marad a hallgatóság oldaláról, mivel a szólásszabadságban megjelenik az információhoz jutás joga is. Ugyanakkor a mesterséges intelligencia kimenete veszélyes üzeneteket is hordozhat, így ebben az esetben a hallgatóság jogai védelmének kell előtérbe kerülni.⁹⁹

Jogi személy esetében a személyiség megléte megköveteli, hogy mögöttesen egy ember vagy emberek egy csoportja álljon, amely cselekszik. Ez a(z erős) mesterséges intelligencia esetében nem teljesül, hiszen az képes embertől független, autonóm cselekvésre, míg a jelenlegi fogalmunk szerinti jogi személy nem.¹⁰⁰ Jelen esetben tehát nem személy(ek)et helyettesít, hanem önmaga lépne be autonóm, döntéshozatalra önállóan (döntéshozatali szerv nélkül) döntésre képes személyként.¹⁰¹

Praktikus szempontból két érv hozható fel: (i) jogi személyiséget annak adunk, akinek a viselkedését jogi normákkal befolyásolhatjuk, vagy amelyeken keresztül emberi viselkedést szeretnénk szabályozni,¹⁰² (ii) másrészt a jogi személyiség megadásával szeretnénk megkönnyíteni az üzleti életet, de ehhez nem szükséges feltétlenül minden jog elismerése.¹⁰³

A mesterséges intelligencia személyiségének elismerése – és ezáltal bizonyos szabadságjog elismerése – ellen szól, hogy ez a helyzet magában rejti az a veszélyt, hogy mérlegeléskor előfordulhat, hogy valós emberi érdekeket és értékeket sorolunk hátra.¹⁰⁴ Jogtudományi szempontból pedig ellenérv lehet, hogy ez az elismerés nehezen illeszthető be a mostani fogalomrendszerünkbe.¹⁰⁵ Ezért vagy új típus megalkotása szükséges, vagy valamely meglévő kategóriában kell kibővítenünk a meghatározást, amely alapján a személyiség elismerhető.¹⁰⁶ Az európai elektronikus személyiség

⁹⁸ Teleföntársaságok esetén látunk erre példát, hogy a teleföntársaság kapcsolata a beszéddel túl távoli és túl mechanikus, a tartalom ismerete és a választás is hiányzik ahhoz, hogy kiadónak tekintse őket a jog. (Wu, 2013) 1521.

⁹⁹ (Massaro, Norton, & Kaminski, 2017) 1191–1192.

¹⁰⁰ (Keserű, 2019) 115-116.

¹⁰¹ (Rácz, 2020) 97.

¹⁰² (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 174.

¹⁰³ (Kurki, 2019) 177., 179., (Świerczyński & Więckowski, 2023) 220., (Keserű, 2019) 116., (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 181-182., (Keserű, 2019) 116.

¹⁰⁴ (Schwitzgebel & Garza, 2015) 111-113.

¹⁰⁵ (Rácz, 2020) 92.

¹⁰⁶ A Naffine által összegyűjtött elméletek közül az első szerint – amit Vigyorgó Macska elméletként hivatkozik – a jogi személyiség csak absztrakt, üres jogi fogalom, ami annyit tesz, hogy jogok és kötelezettségek alanya lehet. Az elmélet szerint jogi személyiséget az okozza, hogy a fogalmi rendszerünk emberközpontú, az emberi léttől tesszük függővé a jogokat, a mesterséges intelligencia esetében pedig nehezen értelmezhető, hogy "létezésük" végső soron a jog elismerésétől függ, nem az ember mellé lép be a jogalanyok közé, mint a jogi személy, hanem az ember

ötletére válaszul született nyílt levél szerint a mesterséges intelligenciának semmilyen jogi státusz nem adható, sem a természetes személy, sem a jogi személy, sem az angolszász, illetve német jogban megtalálható bizalmi vagyonkezelés intézménye nem nyújt megfelelő alapot erre, sőt egyenesen szembe menne az Európai Unió Alapjogi Chartájával.¹⁰⁷

5. Áttekintés - mesterséges intelligencia a magánjog és a közjog egyéb területein

A felelősség kérdése mellett a leggyakrabban tárgyalt téma a mesterséges intelligencia helye a szellemi tulajdon szempontjából. Bár a mesterséges intelligencia maga szoftver – és ezáltal szellemi alkotás – képes szerzői művek, illetve szabadalom tárgyát képező találmányok megalkotására. A szerző kiléte természetes személy vagy természetes személyek egy csoportja lehet.¹⁰⁸ A szerzői jogi jogosultság előfeltétele a jogképeség, ami természetes személyek vagy egy csoportjuk (vagy jogi személyek) esetében nem kérdéses, azonban a gép esetében igen.¹⁰⁹ Amennyiben a mesterséges intelligenciát nem tekintjük jogképes személynek, úgy az a helyzet áll elő, amelyben a szerző és a mű elválnak egymástól, a szerző nem feltétlenül birtokolja azokat a képességeket, amelyek a védett mű megalkotásához szükségesek.¹¹⁰ Például egy képgeneráló mesterséges intelligencia esetében valószínű, hogy a mesterséges intelligenciát programozó személyek nem rendelkeznek olyan szintű grafikus képességekkel, amilyenekkel a mesterséges intelligencia alkot.

Büntetőjogi szempontból felmerül a kérdés, ki a tettese a mesterséges intelligencia által „elkövetett” bűncselekményeknek? A mesterséges intelligencia nem lehet a büntetőjog alanya, mivel nem felróható emberi magatartásról van szó.¹¹¹ A magyar jogszabályokat vizsgálva az önálló felelősség kizárt.¹¹² Közvetett tettesség esetében a mögöttes emberi tettes azonosítható, de ez feltételezné, hogy a mesterséges intelligencia is tettes, a tettességhez pedig továbbra is hiányzik az emberi magatartás.¹¹³

Polgári jog világában speciális, ma még a jog által nem ismert státuszt is kaphat a mesterséges intelligencia. Oroszországban javaslat született arra,

helyett. (Rácz, 2020) 92.

¹⁰⁷ <http://robotics-openletter.eu/> Letöltés dátuma: 2024.05.01

¹⁰⁸ (Keserű, 2019) 120. Az 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról

¹⁰⁹ (Keserű, 2019) 120.

¹¹⁰ (Keserű, 2019) 120.

¹¹¹ (Ambrus, 2019) 13-14.

¹¹² (Ambrus, 2020) 11-15.

¹¹³ (Ambrus, 2020) 11-15.

hogy a robot-ügynökök (amelyek feltehetően mesterséges intelligenciát használnak) egyedi státuszt kapnának, így – a jogi személyekhez hasonlóan – külön vagyonnal rendelkeznének és ezzel felelnének az okozott károkért.¹¹⁴ Megemlítendő még az Európai Unióban korábban javasolt elektronikus személyiség, amely felelősséggel tartozna saját tevékenységéért.¹¹⁵

Ugyanebben a körben érdemes megemlíteni a képviselőség lehetőségét. Míg egyes álláspontok szerint a képviselet ellátásához jogi személyiség szükséges,¹¹⁶ más esetben felvetődik, hogy a kettő elválhat egymástól.¹¹⁷ A külföldi jogirodalom ezt a lehetőséget széles körben tárgyalja mint agent-problémát.¹¹⁸

6. Összefoglalás

A mesterséges intelligencia személyiségének – és ezáltal jogképességének – kérdése ingoványos terep. A fogalom meghatározása is problémás, lévén más megközelítést alkalmaz az amerikai és az európai jogalkotó, mint a szakirodalom. Az előbbiek technikai alapon közelítik meg a rendszert, milyen módszerekkel és milyen típusú eredmény előállítása várható, míg az utóbbi – különösen a csoportosítás tekintetében – az emberhez való hasonlatosságot és képességeket helyezi előtérbe. Az Európai Unió a csoportosítás szempontjából sem az erős és gyenge mesterséges intelligencia felosztást követi, hanem kockázati alapon közelíti meg a szabályozási kérdéseket. Ebben az esetben arra a kérdésre, hogy a jog elismerheti-e a mesterséges intelligencia jogképességét, nemleges választ kell adnunk. Mind az amerikai, mind az európai jogi fogalom tekintetében a technikai elem a meghatározó, azaz a gépi tanulás útján hiába érné el a mesterséges intelligencia az ember szintjét, predikcióit, döntéseinek következményét továbbra sem lenne szükséges eltérően kezelni.

Alapjogi szempontból, bár látunk példákat *de facto* elismerésre, azok elenyészőek, inkább kuriózumnak, érdekességnek tekinthetők. A szólásszabadságot kiemelve az alapjogok közül a tanulmány körbejárta a kimeneti eredmények megítélését. Arra következtetésre lehet eljutni, hogy

¹¹⁴ (Nagy, 2020) 19.

¹¹⁵ Az Európai Parlament 2017. február 16-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó polgári jogi szabályokról 2015/2103(INL) 59. bekezdés (f) pont, a téma kapcsán lásd bővebben pl.: (Stancati & Gallo, 2020)

¹¹⁶ A kérdés kapcsán lásd pl.: (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 173.

¹¹⁷ A kérdés kapcsán lásd pl.: (Ribeiro, Coelho, Ferreira, & Branquinho, 2024) 173.

¹¹⁸ A kérdés kapcsán lásd pl.: (Cavinato & Casano, 2018), (Chopra & White, 2004)

mind az erős, mind a gyenge mesterséges intelligencia eredménye minősülhet védett beszédnek a szólásszabadság szempontjából, azonban ez a hallgatóság szempontjából is alátámasztható, illetve lehetséges a mesterséges intelligencia szolgáltatója vagy felhasználója jogaival érvelni.

Kiemelésre érdemes továbbá, hogy praktikus érvek is szólhatnak a jogi személyiség megadás mellett, azonban ezeknek elsősorban más jogágakban lehet hatása.

Végezetül röviden kitér a tanulmány arra, hogy a mesterséges intelligencia milyen kérdéseket vet fel a büntetőjog, a polgári jog, illetve a szerzői jog területén.

Felhasznált irodalom

Ambrus, I. (2019): Az önvezető járművek és a jogi felelősség. In: Glavanits Judit (szerk.): *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései* (9-16.). Budapest: Dialóg Campus.

Ambrus, I. (2020): A mesterséges intelligencia és a büntetőjog. *Állam- és Jogtudomány* (4.) 4-23.

Auer, Á. (2021): Gondolatok a mesterséges intelligencia egyes polgári jogi kérdéseiről. *Scientia et Securitas*, 2.(1.), 106-113. DOI: <https://doi.org/10.1556/112.2021.00010>

Barbosa, L. V. (2023): Artificial intelligence: a claim for strict liability for human rights violations. *Revista de Direito Internacional, Brasília*(2), 149-159. DOI: <https://doi.org/10.5102/rdi.v20i2.9119>

Barfield, W. (2018): Towards a law of artificial intelligence. In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence* (old.: 2-39). Cheltenham: Edward Elgar Publishing. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781786439055.00011>

Benjamin, S. M. (2013): Algorithms and Speech. *University of Pennsylvania Law Review*, 161(6), 1445-1494. (Letöltés dátuma: 2023. 03. 11.)

Cavinato, F., & Casano, F. (2018): AI-“Agents”: to be, or not to be, in the legal domain. *Dundee Student Law Review*, 5(2).

Chopra, S., & White, L. (2004): Artificial Agents – Personhood in Law and Philosophy. In: *Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence ECAI'2004, including Prestigious Applicants of Intelligent Systems, PAIS 2004, Valencia, Spain, August 22-27, 2004*.

Copeland, B. J. (2024. 04 30): *artificial intelligence*. Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>

Csitei, B. (2019): Az önvezető gépjárművel és a polgári jogi kárfelelősség. In: Glavanits Judit (szerk.): *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései* Budapest: Dialóg Campus Kiadó 23-30.

Delwiche, A. (2020): Computational Propaganda and the Rise of the Fake Audience. In P. Baines, N. O'Shaughnessy, & N. Snow, *The SAGE Handbook of Propaganda* 105-125. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781526477170.n8>

Garvey, J. B. (2022): Let's Get Real: Weak Artificial Intelligence Has Free Speech Rights. *Fordham Law Review*, 91(3), 953-991. (Letöltés dátuma: 2023. 03. 15.; <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol91/iss3/5>)

Hárs, A. (2023): A mesterséges intelligencia nemzetközi szervezetek általi szabályozásának összehasonlítása az emberi jogok szemüvegén át. *PRO PUBLICO BONO - Magyar Közigazgatás*(2.), 125-143. DOI: <https://doi.org/10.32575/ppb.2023.2.7>

Hines, M. (2019): I smell a Bot: California's S.B. 1001, Free Speech, and the Future of Bot Regulation. *Houston Law Review*, 57, 405-435.

Keserű, B. A. (2019): A mesterséges intelligencia néhány magánjogi aspektusáról. In: Glavanits Judit (szerk.): *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó 53-68.

Koops, B.-J., Hildebrandt, M., & Jaquet-Chiffelle, D.-O. (2010): Bridging the Accountability Gap: Rights for New Entities in the Information Society? *Minnesota Journal of Law, Science & Technology*, 11(2), 497-561. (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Kurki, V. A. (2019): *The Theory of Legal Personhood*. Online edn: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198844037.001.0001>

Massaro, T. M., Norton, H., & Kaminski, M. E. (2017): SIRI-OUSLY 2.0: What Artificial Intelligence Reveals About the First Amendment. *Minnesota Law Review*, 2481-2525.

Massaro, T., & Norton, H. (2016): Siri-ously? Free speech rights and artificial intelligence. *Northwestern University Law Review*, 110, 1169-1194.

Molnár, B. (2023): Személy-e a mesterséges intelligencia? *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században 2.*, 280-290. https://kgk.uni-obuda.hu/wp-content/uploads/2024/01/19_202311VF_2023_II_kotet.pdf (Letöltés dátuma: 2024. 04. 21.)

Naffine, N. (2003): Who Are Law's Persons? From Cheshire Cats to Responsible Subjects. *The Modern Law Review*, 66(3), 346-367. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2230.6603002>

Nagy, T. (2020): A jövő kihívásai: robotok és mesterséges intelligencia az alapjogi jogalanyiség tükrében. *MTA Law Working Papers*, 1-24., <https://jog.tk.hun-ren.hu/mtalwp/a-jovo-kihivasai-robotok-es-mesterseges-intelligencia-az-alapjogi-jogalanyisag-tukreben> (Letöltés dátuma: 2024. 04. 27.)

Opderbeck, D. W. (2020): Artificial Intelligence, Rights and the Virtues. *Washburn Law Journal*, 60, 455-474.

Pizzetti, F. G. (2021): Embryos, Organoids and Robots: "legal subjects"? *BioLaw Journal*, 345-352. DOI: <https://doi.org/10.15168/2284-4503-755>

Rácz, L. (2020): A személy és a dolog fogalmának (lehetséges) változásai a mesterséges intelligencia és a kriptovaluta világában. *Állam- és Jogtudomány* (4.), 82-107. <https://jog.tk.hu/allam-es-jogtudomany-2020-4-szam> (Letöltés dátuma: 2024. 03. 05.)

Ribeiro, B., Coelho, H., Ferreira, A., & Branquinho, J. (2024): Metacognition, Accountability and Legal Personhood of AI. (H. S. Antunes, P. M. Freitas, A. L. Oliveira, C. M. Pereira, E. Vaz de Sequeira, & L. B. Xavier, szerk.) *Law, Governance and Technology Series*, 58, 169-186. DOI: 10.1007/978-3-031-41264-6_9.

Schwitzgebel, E., & Garza, M. (2015): A Defense of the Rights of Artificial Intelligences. *Midwest Studies in Philosophy*, 39.(1.), 98-119. DOI: <https://doi.org/10.1111/misp.12032>

Stancati, C., & Gallo, G. (2020): Could an Electronic Person Exist? Robots and Personal Responsibility. In: *The Logic of Social Practices. Studies in Applied Philosophy, Epistemology and Rational Ethics* (52. kötet, 121-129.). SpringerLink. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-37305-4_8

Stefán, I. (2020): A mesterséges intelligencia jogi szabályozásának egyes kérdései. *Miskolci Jogi Szemle*, 3., 184-191.

Stefán, I. (2022): A mesterségesintelligencia-rendszerek felelősségi kérdései az uniós dokumentumok és a magyar szabályozás tükrében. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Juridica et Politica*, 364-387. DOI: <https://doi.org/10.32978/sjp.2022.030>

Summers, C. (2016. 11 3-5): Can "Samantha" Vote? - On the question of Singularity, Citizenship and the Franchise. https://www.academia.edu/29673069/Can_Samantha_Vote_On_Singularity_Citizenship_and_the_Franchise (Letöltés dátuma: 2023. 03. 06.)

Świerczyński, M., & Więckowski, Z. (2023): A UNIFORM ARTIFICIAL INTELLIGENCE STATUTE. *Zeszyty Prawnicze*, 23(1), 217-253. DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2023.23.1.09>

Tóth, A., & Klein, T. (2018): Technológia és Robotjog. In: A. Grad-Gyenge, T. Klein, E. G. Szabó, & A. Tóth: *Az infokommunikációs és technológia jog alapjai*. NKE 30-45. <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/7133/Az%20infokommunik%C3%A1ci%C3%B3s%20%C3%A9s%20technol%C3%B3gia%20jog%20alapjai.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés dátuma: 2023. 03. 15.)

Vadymovych, S. Y. (2017): Artificial Personal Autonomy and Concept of Robot Rights. *European Journal of Law and Political Sciences*, 17-21. DOI: <https://doi.org/10.20534/ejpls-17-1-17-21>

Wu, T. (2013): Machine Speech. *University of Pennsylvania Law Review*, 161(6), 1495-1533.

Zódi, Zs. (2020): A robottanácsadók jogi problémái: hogyan szabályozzuk a robotokat? *Állam- és Jogtudomány*(4), 108-128. https://jog.tk.hu/uploads/files/2020-04_ZODI-tan.pdf (Letöltés dátuma: 2023. 03. 15.)

On Some Issues of Artificial Intelligence and Law

Summary

Due to the recent emergence of artificial intelligence, the legal issues we know from science fiction has become problems of our near-future. This article covers the definition of AI in the AI Act and the relevant presidential Executive Order. The main focus is on the responsibility of AI and its possible legal personhood in terms of fundamental rights. As the literature review shows, AI's personhood is widely debated, while the speech rights questions can be covered by the rights of the persons behind AI or by its listeners' rights. The complications arising in criminal law and intellectual property are also mentioned.

Dr. Kökényesi Gábor

ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék

Témavezető: Dr. Márton Miklós habilitált egyetemi docens

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.55>

Normativitás a jogban

1. Bevezetés és problémafelvetés

Közhely, hogy a jog normatív, és a jog valamilyen módon normákat tartalmaz és közvetít. De milyen értelemben normatív a jog és a jog milyen módon tartalmaz és közvetít normákat? A jogszabályok tartalmazzák és közvetítik a normákat? És ami talán a legfontosabb, miben áll a jogi norma, hol érhető tetten a normativitás a jog világában? Az alábbiakban ezeket a kérdéseket fogom vizsgálni. Tekintve azonban, hogy ezek a kérdések a maguk komplexitásában bőven meghaladnák a jelen tanulmány terjedelmi korlátait (önmagában az is rendkívül összetett kérdés, hogy általában mi tekinthető normativitásnak), ezért egyrészt több esetben eltekintek bizonyos – korántsem egyértelmű – fogalmak meghatározásától (pl. jog, szabály, szankció, tény, kötelezettség). Másrészt a vizsgálatot célzott módon, egyetlen aspektusból kívánom elvégezni, ti. abból a szempontból, hogy a morális realista filozófusok által irányadónak tekintett „erős” normativitás (ahogy azt alább meghatározom) milyen módon jelenik/nem jelenik meg a tág értelemben vett jogi szférában.

Ahhoz, hogy a vizsgálatnak legyen olyan tárgya, amelyre a későbbiekben hivatkozhatok, szeretnék röviden összefoglalni egy jogesetet, amelyet a Bríósági Határozatok a Kúria Pfv.VI.21.770/2016/4. számú eseti döntéséről közölt (BH 2017. 9.294).

Az ügy tényállása és az azt követő jogi eljárás a következő.

Az X. cég felszámolás alá került, és a vagyonát képezte I. Kft. üzletrésze és az E. Kft.-vel szemben fennálló követelése. Az X. cég felszámolója és Z. magánszemély között e-mail üzenetváltás történt a nyilvános vételi pályázat kiírása előtt, 2015. július 22-én és 2015. július 25-én. A levelekben Z. vállalta az X. céggel szemben, hogy vételi ajánlatot tesz a felszámoló által kiírt pályázaton. Miután a felszámolási hirdetmény a Céglközlönyben és ezt követően ismételten 2015. november 9-én megjelent, Z. nem nyújtott be vételi pályázatot. Ezt követően az X. cég felszámolója a cég nevében keresetet nyújtott be a bírósághoz, és kérte, hogy a bíróság marasztalja Z.-t 5,5 millió forint megfizetésére kártérítés jogcímén. A keresetét a felszámoló azzal indokolta, hogy szerinte Z. az e-mailben tett vételi kötelezettségvállalásának nem tett eleget, és mivel

X. cég Z.-vel kötötte volna meg az adásvételi szerződést, ezért X. cég elesett attól a bevételtől, amit az adásvételi szerződés ellenértéke (az 5,5 millió forint) jelentett volna. Az ügghöz hozzátartozik, hogy mivel az I. Kft. azóta felszámolás alá került, így mással sem tudta megkötni az X. cég az adásvételi szerződést. Z. azzal védekezett, hogy az e-mail-váltások nem tekinthetők sem előszerződésnek, sem más jogviszony létrehozására irányuló nyilatkozatnak. Z. szerint a felek egyszerűen csak előzetesen egyeztettek az e-mailekben a pályázati részvételről, kötelezettségvállalás nem történt. Mindazonáltal Z. szerint, ha létre is jött a felek között bármiféle megállapodás, az az 1991. évi XLIX. törvény (Cstv.) 49. § (1) bekezdésébe¹ ütközne, és a jogszabályba ütköző szerződés a 2013. évi V. törvény (Ptk.) 6:95. §-a alapján² semmis. Az elsőfokú és a másodfokú bíróság az X. cég keresetét elutasította. Az elsőfokú bíróság úgy ítélte meg, hogy a felek között alakilag érvényes szerződés jött létre, amely szerint a feleknek egy újabb, végleges szerződést kellett volna kötniük azt követően, hogy a felszámoló kiírja a vételi pályázatot. Azonban ez a megállapodás semmis volt a Cstv. 49. §-a miatt, ami – ahogy azt a másodfokú bíróság kifejtette – kötelezően meghatározza, hogy a felszámolás során milyen feltételekkel lehet a felszámolás alatt álló cég vagyontárgyait értékesíteni, és e feltételek között különösen kiemelt jelentősége van a nyilvánosságnak. Tehát a felszámolónak a Cstv. alapján a másodfokú bíróság szerint nem volt lehetősége a nyilvános értékesítést megelőzően a nyilvánosság kizárásával megállapodást kötnie Z.-vel. Mivel pedig a Cstv. szerint a felszámoló nem tehetett szerződéses nyilatkozatot a nyilvános pályázat kiírását megelőzően, ezért az a Ptk. 6:95. §-a alapján, mint jogszabályba ütköző szerződés, semmis. Az elsőfokú bíróság továbbá azt is kiemelte, hogy az X. céget nem érte kár sem, méghozzá azért nem, mert az átruházni kívánt üzletrész a tulajdonában maradt. A Kúria a felülvizsgálati eljárásban egyetértett a másodfokú bírósággal abban, hogy írásbeli előszerződés nem jött létre a felek között, mert a Ptk. 6:73. § (1) bekezdés³ alapján az előszerződéshez a feleknek meg kell állapodniuk abban, hogy egy későbbi időpontban egymással megállapodást kötnek. Azonban a felszámoló ilyen kötelezettséget nem vállalt, csak tájékoztatást adott Z.-nek – kötelezettséget csak az X. cég vállalt. A Ptk. 6:2. § alapján azonban egyoldalú nyilatkozatból csak jogszabály által meghatározott esetekben keletkezik kötelelem. Következésképpen a Kúria szerint az X. cég keresete nem alapos, hiszen nincs olyan megállapodás a felek között, amelyet Z. megsérthetett volna.

Hol érhető tetten a fenti ügyben a normativitás? Hol van(nak) normatív elem(ek)? Ahhoz, hogy ezt a kérdést pontosabban fel lehessen tenni, előjáróban röviden ki kell térnem arra, mit értünk egyáltalán normativitás alatt. Egyelőre szándékosan nem a normativitás valamely szabatos filozófiai

¹ 1991. évi XLIX. törvény a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról 49. § (1) bekezdés: „A felszámoló az adós vagyontárgyait nyilvánosan értékesíti a forgalomban elérhető legmagasabb áron. A felszámoló az értékesítést pályázat vagy árverés keretében végzi. Ezen eljárások alkalmazásától csak akkor tekinthet el a felszámoló, ha ehhez a választmány hozzájárul, vagy ha a vagyontárgy gyorsan romló termék, vagy ha a pályázati vagy árverés formájában történő értékesítésből várható bevételek nem fedezik az értékesítés költségeit, vagy ha a várható bevételek és az értékesítés előrelátható költségei közötti különbség kevesebb, mint 100 000 Ft. Ebben az esetben a felszámoló az értékesítés egyéb nyilvános formáját is alkalmazhatja a kedvezőbb eredmény elérése érdekében.”

² 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről 6:95. §: „Semmis az a szerződés, amely jogszabályba ütközik, vagy amelyet jogszabály megkerülésével kötöttek, kivéve, ha ahhoz a jogszabály más jogkövetkezményt fűz. Más jogkövetkezmény mellett is semmis a szerződés akkor, ha a jogszabály ezt külön kimondja, vagy ha a jogszabály célja a szerződéssel elérni kívánt joghatás megtiltása.”

³ 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről 6:73. § (1) bekezdés: „Ha a felek abban állapodnak meg, hogy későbbi időpontban egymással szerződést kötnek, és megállapítják e szerződés lényeges feltételeit, a bíróság e feltételek szerint a szerződést bármelyik fél kérelmére létrehozhatja.”

definícióját helyezem előtérbe, hanem olyan megközelítő jelentést, amely talán a legközkeletűbbnek, legáltalánosabbnak mondható.

A magyar nyelv értelmező szótára szerint a „normatív” hivatalos jelentése: *„olyan <eljárás, szabály>, amely kötelezőleg megszabja vminek a végrehajtását, ill. a szóban forgó személyek magatartását”*. Az értelmező szótár a normatív szó tudományos jelentéseként pedig a következőt tartalmazza: *„Követendő szabályt v. szabályokat, ill. vminek a helyes módját megállapító, lerögzítő; vmely vonatkozásban szabályozó jellegű, mértékül tekintett, vett v. irányadó.”*⁴ Ami ezekből a definíciókból látható, hogy ‘normatívnak lenni’ megközelítően annyit tesz, mint olyannak lenni, mint ami kötelezően meghatározza valaminek a helyes módját vagy meghatározza a követendő magatartást.

A norma fenti definíciói mellett még szeretnék utalni a jogi norma általános definíciójára is. A Közzolgálati Online Lexikon szerint:⁵ *„A jogi norma a jogrendszer legkisebb, önmagában értelmezhető egysége, amely egy konkrét cselekvési mintát határoz meg. Logikai szerkezetét tekintve három részből, a hipotézisből (feltételből), a diszpozícióból (rendelkezésből) és a jogkövetkezményből (szankcióból vagy joghatásból) áll. A legtöbb jogi norma hipotetikus ('ha... akkor...') szerkezetű: a hipotézis azokat a feltételeket határozza meg, amikor a normát alkalmazni kell, míg a diszpozíció azt a magatartást írja elő, amelyet a hipotézisben foglalt feltételek teljesülése esetén a norma címzettjének tanúsítania kell. A diszpozícióba foglalt magatartás elmaradása esetén a jogi norma negatív jogkövetkezményt (szankciót), az abban foglaltak teljesülése esetén pozitív jogkövetkezményt (joghatást) ír/írhat elő. A jogi norma szerkezeti elemei nem feltétlenül képeznek egyetlen nyelvi egységet, elképzelhető, hogy több jogtétel (jogi mondat) alkot egy jogi normát.”*

A fentiek alapján immár lehet egy általános elképzelésünk arról, hogy mi az a norma és azon belül mi a jogi norma. A hivatkozott jogesetben, úgy gondolom, a normativitás következő előfordulási típusai fedezhetők fel:

A) Kötelezettséget keletkeztető normativitás. A fenti jogesetben jogokat és kötelezettségeket keletkeztetnek bizonyos tények. Például az a tény, hogy Z. e-mailt küldött a felszámolónak meghatározott tartalommal, a Ptk. 6:2. §-a alapján egyoldalú jognyilatkozatnak minősül. Az egyoldalú jognyilatkozatokból azonban bizonyos esetekben a Ptk. 6:2. § (2) bekezdése szerint kötelezettségek keletkeznek. Vagyis, ha az egyoldalú jognyilatkozat mellett bizonyos jogszabályban meghatározott további feltételek is fennállnak (például, ha a fél az egyoldalú

⁴ A magyar nyelv értelmező szótára (online), (2024.04.30.)

⁵ Közzolgálati Online Lexikon (2024.04.30.)

jognyilatkozatával képviseleti jogot ad egy meghatalmazottnak), akkor abból a nyilatkozóra nézve kötelezettségek keletkeznek. Vagy például a peres eljárás szintjén is megfigyelhető olyan tény, ami kötelezettséget keletkeztet: azzal, hogy az X. cég, mint felperes keresetet indított Z. ellen, lehetőséget teremtett arra, hogy a bíróság elmarasztalja Z.-t. Ha a bíróság Z.-t elmarasztalja, akkor az ítélet normatív erejénél fogva meg kellett volna fizetnie 5,5 millió forintot az X. cégnek. De a pernek, mint jogi ténynek, egyéb normatív következményei is vannak: például, ha X. cég keresetet indít, akkor arra Z.-nek ellenkérelmet kell előterjeszteni és a bíróságnak ítélnie kell az ügyben. Vagy például az a tény, hogy az X. cég felszámolás alá került, szintén jogokat és kötelezettségeket keletkeztetett: egyebek mellett a felszámolónak kötelezettsége keletkezett az X. cég vagyontárgyai nyilvános értékesítésére, Z.-nek meg joga, hogy pályázatot adjon be az értékesítési hirdetményre.

B) Magatartást irányító normativitás. A fenti jogesetben több olyan előírás van, amely kötelezően meghatározza, hogy a feleknek hogyan kell eljárniuk ahhoz, hogy céljukat elérjék. Ez mindenekelőtt a jogszabályok szintjén figyelhető meg, hiszen a jogesetben hivatkozott jogszabályok megszabják a felek magatartását. Például, ha a felek előszerződést kívánnak kötni, akkor a Ptk. 6:73. §-a alapján a felek úgy hozhatnak létre előszerződést, ha a jogszabályoknak megfelelően járnak el: azaz mindketten kötelezettségvállaló jognyilatkozatot tesznek későbbi szerződés létrehozására (ahogy a jogeset mutatja, egyoldalú kötelezettségvállalás nem elég), és megállapodnak a későbbi szerződés lényeges feltételeiben. Itt jól megfigyelhető a jogi normára jellemző klasszikus ha... akkor... szerkezet is: ha a felek az e-mailekben kölcsönösen kötelezettséget vállalnak későbbi kétoldalú szerződés megkötésére úgy, hogy a későbbi szerződés lényeges feltételeit is meghatározzák (azaz ha a felek előszerződést kötnek), akkor a törvény erejénél fogva az előszerződést teljesíteniük kell. Vagyis később ténylegesen is létre kell hozniuk az adásvételi szerződést a felszámolási vagyon átruházásáról (most tekintsünk el attól, hogy ez a szerződés semmis lenne). Ha ezt nem teszik meg, akkor a bíróságnak a szerződést – az egyik fél kérésére, a megfelelő feltételek fennállása esetén – létre kell hoznia. Vagy például a Cstv. 49. §-a leírja, milyen feltételek szerint kell a felszámolónak eljárnia, ha érvényesen értékesíteni akarja a felszámolási vagyont: annak nyilvánosnak kell lennie, a Cégléírásban közzé kell tenni a pályázati hirdetményt stb.

A fenti két típus között átfedés van (például a kötelezettségek megszabják a követendő magatartást is), azok nem különíthetők el vegytiszta módon, mégis, úgy gondolom, hogy a jogi normativitásnak eltérő eseteire hívják fel a figyelmet. A kötelezettséget keletkeztető normativitás esetén a (jogi) tények önmagukban kötelezettségeket keletkeztetnek. Például a szerződés jogintézménye azt a kötelezettséget keletkezteti, hogy be kell tartani a szerződésben foglaltakat. Ezzel szemben a magatartást irányító normativitás esetén a jogszabályok pontosan megmondják, hogyan kell cselekedni ahhoz, hogy elérjük a célunkat. Például a jogszabály megmondja, ahhoz, hogy Z. érvényes módon megvásárolja az X. cég felszámolási vagyonát, a Cégközlönyben közzétett hirdetményre kell formailag megfelelő pályázatot benyújtania. Kérdés, hogy valóban normativitás érhető-e tetten – és ha igen, milyen értelemben – ebben a két típusban.

2. A „van” és a „kell” közötti különbségről

A jól ismert „van” és „kell” („sein” és „sollen”/„is” és „ought to”) közötti különbség, úgy gondolom különösen megvilágító erővel bír, ha azt keressük, pontosan hol érhetjük tetten a jog világában a normativitást. Ennek oka, hogy a normativitást szférájának sajátosságát talán úgy ragadhatjuk meg a legpontosabban, ha meghatározzuk, hogy a normatív szférának mi a viszonya a vele szemben álló (?) nem-normatív, fizikai szférához, és ily módon melyek azok az ismérvek, amelyek csak a normatív szféra sajátjai.

Az alábbiakban ezért alaposabban szemügyre veszem a „van” és „kell” közötti különbséget. Először röviden Kelsen gondolataival vezetem be a problémát, majd John Searle, Max Black és Derek Parfit néhány meglátásával igyekszem a „van” és „kell” közötti megkülönböztetést – és ezáltal a normatív szféra sajátosságait – részleteiben megvilágítani. Miután a normatív szféra néhány, témám szempontjából fontosabb sajátosságát számbavettem, visszatérek a fenti példához és igyekszem választ adni arra a kérdésre, hogy a jogban hol és milyen értelemben beszélhetünk normativitásról.

Hans Kelsenre kétségkívül a jogi normativitásról való gondolkodás egyik fő képviselőjeként lehet tekinteni. Kelsen szerint a normativitás megértésének kiindulópontja az, hogy élesen el kell különíteni a *sein*-t a *sollen*-től, a *van* szféráját a *kell* szférájától: Kelsen szerint a van-típusú állítások és a kell-típusú állítások élesen elkülönülnek és a kettő között nincs

átjárás, ugyanis a van-állításokból lehetetlen levezetni kell-állításokat.⁶ Ahogy Bersier Ladavac fogalmaz a kelsen-i jogfelfogást tárgyaló cikkében: *„A 'Van' a tényleges tényekre vonatkozik, azaz a konkrét realitás, természet és empirikus tapasztalat dimenziójára, míg a 'Kell' az idealitás és a spiritualitás, értékek és nem-empirikus dimenzióra vonatkozik, vagy más szavakkal – jogfilozófia szempontjából – a jogtudományra, normákra és normativitásra.”*⁷ Ezt néhány példával szeretném illusztrálni, hogy még egyértelműbb legyen, miről van szó. Az ún. van-állítások a fizikai világról szólnak, mint például, hogy *„A macska kiment a kertbe.”*, vagy *„A virág elszáradt, mert túl sokat öntöztem”*. Az ún. kell-állítások – bár közülük van a fizikai világhoz – nem csak a fizikai világ állapotáról adnak számot. Például kell-állítás az, hogy *„Ha nem akarod, hogy a macska éhezzen, meg kell etetned.”*, vagy *„Meg kell öntöznöd a virágot, különben elszárad.”*. Azaz a van-típusú állításokkal szemben a kell-típusú állítások nem statikusan a fizikai világ egy-egy, fizikailag meghatározható állapotot írják le, hanem dinamikusan azt, milyennek kell lennie a világnak, azaz a világnak miképpen kell megváltoznia (vagy miképp nem kell megváltoznia). A van-típusú állítások a nem-normatív szférába (vagy a jelen tanulmányban másképp: naturális szférába) tartoznak, míg a kell-típusú állítások a normatív szféra tipikus állításai.

Ladavac szerint a kelsen-i jogelméletben egy norma kell-je azt határozza meg, hogyan kell az adott van-dimenzióban cselekedni. Tipikusan a jogi normák azok, amelyek ilyen követendő magatartásokat meghatároznak.⁸ Emellett Ladavac azt is hozzáteszi, hogy míg önmagában a jogszabály csak empirikus tény, a norma a jogi tény *jelentése*.⁹ Azaz a jogi norma arról tudósít, hogy az adott van-típusú jogi tény mit jelent, mire hív fel, hogyan kell az adott empirikus jogi tény alapján cselekedni.¹⁰

Mindezt a következő példával szeretném illusztrálni: az empirikus tény, hogy a Btk. 234. § (1) bekezdése azt mondja, hogy *„[a]ki a közúti közlekedés szabályainak megszegésével közúton vagy közforgalom előtt el nem zárt magánúton más vagy mások életét vagy testi épségét közvetlen veszélynek teszi ki, büntetett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”* Ellenben a jogi norma, amely erről az idézett, empirikusan tapasztalható jogszabályról szól, az, hogy *„ha vezetsz, akkor olyan magatartást kell tanúsítanod, hogy a közúti közlekedés szabályainak megszegésével közúton vagy közforgalom előtt el nem zárt magánúton más*

⁶ Ladavac 2019. 29-30.

⁷ Ladavac 2019. 29-30. Fordítás tőlem.

⁸ Ladavac 2019. 31.

⁹ Ladavac 2019. 31.

¹⁰ Ladavac 2019. 31.

vagy mások életét vagy testi épségét ne tedd ki veszélynek (nem kellene kitenned veszélynek/nem szabad kitenni veszélynek), különben három évig terjedő szabadságvesztéssel leszel büntetve”.

A „kell” által meghatározott normatív és a „van” által meghatározott naturális (nem-normatív) szféra között Kelsen szerint átjárhatatlan szakadék áll fenn. Vagyis – Kelsen nyomán – azt a sajátosságát már most azonosíthatjuk a normatív szférának, hogy az empirikusan tapasztalható fizikai tények világától elkülönül és a kettő között nincs átjárás. Ezt a nézetet több jogtudós és filozófus is osztja (például T.M. Scanlon, Derek Parfit, Judith Jarvis Thomson). Mindazonáltal többen megkísérelték kimutatni, hogy ez az átjárhatatlanság csak látszólagos. Ezek közül a kísérletek közül John Searle és Max Black kísérleteit mutatom be röviden. Ezek a kísérletek igen jelentősek a témánk szempontjából, mert általuk láthatóvá válnak a normativitás bizonyos, számunkra releváns sajátosságai.

3. Max Black kísérlete a „van” és „kell” közötti átjárhatatlanság megszüntetésére

Black „*Hume guillotine-jának*” nevezi azt a híres hume-i gondolatot, hogy tényállításokból (van-állításokból) csak tényállításokra lehet logikailag érvényesen következtetni, azaz tényállításokból normatív állításokra nem. Azonban Black szerint a hume-i guillotine nem helytálló. Szerinte van rá mód, hogy levezessünk egy kell-állítást egy van-állításból, melyre a következő példát hozza:

- (1) „Fischer mattot akar adni Botvinniknek.”
- (2) „Az egyetlen mód, hogy Fischer mattot adjon Botvinniknek az, ha lép a királynővel.”
- (3) „Ezért Fischernek lépnie kell a királynővel.”¹¹

Black szerint az (1) van-állításból és a (2) van-állításból intuitív módon következik a (3) kell-állítás.¹² Valóban, úgy tűnik nem is lehet kétségünk afelől, hogy ez helyes következtetés, főleg, mert ehhez hasonló következtetéseket napi szinten végrehajtjuk és az élet nehezen képzelhető ilyen jellegű következtetések nélkül. Mindazonáltal ellenérvként fel lehetne hozni, mondja Black, hogy az (1) és (2) van-állításokból nem a (3) állítás következik, hanem inkább az, hogy (4) „Fischer legjobb lépése a királynővel

¹¹ Black 1969. 102. Fordítás tőlem.

¹² Black ezeket tényállításoknak nevezi, én azért használom inkább a van-állítást, mert a normatív igazságok – ha vannak ilyenek – is tények (ha nem is fizikai tények), így a kell-állítások is lehetnek tényállítások.

való lépés”.¹³ Ez azért lenne megnyugtatóbb, mert a (3) állítással szemben a (4) van-típusú állítás. Azonban úgy gondolom, érezzük, hogy a (3) és a (4) állítás nem ugyanazt jelenti, és az (1)-(2) állításokból a (3) állítás inkább következik, mint a (4). Black szerint a (3) állításnak egészen specifikus jelentése van a (4) állításhoz képest, mert az, aki kimondja a (3)-at, valami többet akar közölni, mint annyit, hogy mi a legjobb lépés az adott helyzetben. Nem pusztán igaz állítást akar tenni, hanem valaminek a megtételére kívánja felhívni a mondat címzettjét, azaz Black szerint a (3)-nak a (4)-sel szemben van egy performatív aspektusa is.¹⁴ Vagyis Black úgy gondolja, hogy a kell-nek olyan specifikus jelentése van, amelyet nem lehet helyettesíteni más szavakkal, jelen esetben a (4) mondattal.

Az érvelése elmélyítésére Black felhossa a következő példát is:

- (5) „El akarod érni E-t.”
- (6) „M megtétele az egyetlen módja E elérésének.”
- (7) „Ezért meg kell tenned M-t.”¹⁵

Hasonlóan az előző példához, Black szerint az (5) és (6) van-állításokból következik a (7) kell-állítás. Mindazonáltal Black szerint ellenérvként fel lehet hozni, hogy a fenti példa valójában olyan szillogizmus, amely rejtett premisszát is tartalmaz, és ez a premissza a következő: (8) „Mindenkinek meg kell tennie minden olyan dolgot ami az egyetlen mód ahhoz, hogy elérje azt, amit el akar érni.”¹⁶ Vagyis a (7) állítás csak úgy következik az (5) és (6) állításokból, ha azokhoz még a (8) állítást is hozzátesszük, mely állítás egy kell-állítás. Mivel a (8) egy kell-állítás, ezért a fenti példában valójában nem kizárólag van-állításokból következtetünk egy kell-állításra. Azonban Black szerint ez az ellenérv két okból sem helyes. Egyrészt, mert a (8) plusz-premissza analitikus abban az értelemben, hogy az állítást szükségszerűen igazzá teszik a benne lévő szavak jelentései. Vagyis, Black szerint „[h]a egy ilyen érv érvényes, amikor egy analitikus premisszát behozunk, akkor is érvényes marad, amikor ezt a premisszát eltávolítjuk.”¹⁷ A másik ok az, mondja Black, hogy a hume-i guillotine-nak a (8) premisszára is alkalmazandónak kell lennie: a (8) állítás már önmagában olyan következtetés, amely a van-ból a kell-be lép át, hiszen a (8) állítás azt mondja, hogy *ha* van valami, amit el akarok érni és ennek egyetlen módja van, *akkor* azt meg kell tennem. Következésképp a (8) állítás premisszáik közé állítása nem állíthatja helyre a „van” és a „kell” közötti

¹³ Black 1969. 103.

¹⁴ Black 1969. 104-105.

¹⁵ Black 1969. 106. Fordítás tőlem.

¹⁶ Black 1969. 106. Fordítás tőlem.

¹⁷ Black 1969. 106. Fordítás tőlem.

átjárhatatlanságot, mert maga is olyan következtetés, amelyben átjárás van a kettő között.¹⁸

4. Válasz Max Black kísérletére

Black érvelése épp azon a ponton nem meggyőző, amelyre maga is hivatkozik: az általa felhozott példák valóban egy rejtett premisszát is tartalmaznak a (8) állítás mintájára. Ez a rejtett premissza azonban („ha van valami, amit el akarok érni, és ennek egy módja van, akkor azt meg kell tennem”) – úgy gondolom –, nem egy van-állításból egy kell-állításhoz történő következtetés, ahogy Black mondja, hanem egy normatív igazság.¹⁹ Ugyanolyan normatív igazság, mint például az, hogy ha egy bicikli száguld felém a járdán és látom, hogy el fog ütni, akkor indokom van elugrani előle. A (8) állítás – a jelentése megtartás mellett – újrafogalmazva normatív igazságként: *„ha van valami, amit el akarok érni és ennek egy módja van, akkor indokom van megtenni azt.”* Másrészt, a rejtett premissza nem analitikus, hiszen ha eltávolítjuk ezt a premisszát, akkor (5)-ből és a (6)-ból nem következik (7). Úgy gondolom, a következő példán keresztül be lehet látni: ha el akarok lopni egy autót, és az egyetlen módja ennek az, hogy az ajtózárat feltöröm, ebből nem következik, hogy fel kell törnöm az ajtózárat. Ez csak akkor következne, ha lenne még egy olyan (rejtett) premissza is, hogy *„ha el akarok érni valamit és ennek egyetlen módja van, akkor azt mindig meg kell tennem”*. Mivel azonban ilyen univerzális premissza – úgy hiszem – nincs, így csak azért, mert el akarok lopni egy autót, és az egyetlen módja ennek a zár feltörése, még nem kell (nincs indokom) feltörni a zárat.

A nehézséget szerintem az okozza, amire T.M. Scanlon mutatott rá. Scanlon szerint bár néha valóban úgy tűnhet, hogy minden gond nélkül következtetünk van-állításokból kell-állításokra, ez azonban nincs így. A kulcs az, hogy különbséget tegyünk a vegyes normatív állítások (azaz vegyes kell-állítások) és a tiszta normatív állítások között.²⁰ Scanlon szerint vegyes normatív állítás például az, hogy *„Jó oka van rá, hogy ne tegye meg, mert ezzel megbántaná a húgát”*.²¹ Ebben az esetben ez azért vegyes normatív állítás mert tartalmaz egy tisztán normatív elemet: *„jó oka van*

¹⁸ Black 1969. 106-107.

¹⁹ Valójában nem az, mert álláspontom szerint ilyen normatív igazság nincs: nincs minden esetben indokom megtenni azt, ami ahhoz szükséges, amit el akarok érni.

²⁰ Scanlon 2014. 39.

²¹ Scanlon 2014. Fordítás tőlem.

rá” és egy tényállítást, nevezetesen azt, hogy ha ezt megtenné, az megbántaná a húgát. Scanlon a következő példát hozza fel:

(9) „Ha Jones nem hagyja el az égő házat azonnal, akkor meg fog halni.”

(10) „Jonesnak indoka van arra, hogy elhagyja az égő házat.”²²

A (9)-ből a (10) következtetést azért lehet levonni, mert a (9) vegyes normatív állítás valójában implicit módon magában foglalja még a következő tisztán normatív premisszát is:

(11) „Mindenkinek ilyen helyzetben indoka van arra, hogy meghosszabbítsa az életét.”

De a (11) típusú, tisztán normatív állítások nem függenek egyetlen nem-normatív állítástól sem.²³

Max Black kísérlete és a hozzáfűzött válasz rávilágított arra, hogy – bár első ránézésre úgy tűnhet – korántsem egyértelmű, hogy kizárólag van-állításokból kell-állításokra tudunk következtetni. Azonban ami talán ennél is fontosabb, Scanlon meglátása is előtérbe került, miszerint a legtöbb normatív elemet tartalmazó állítás ún. vegyes normatív állítás, ami normatív és naturális (nem-normatív) elemet is tartalmaz. Emellett, ahogy arra Scanlon rámutatott, a vegyes normatív állításokon kívül vannak tisztán normatív állítások is, melyek önmagukban a gyakorlati életben szinte sosem fordulnak csak elő, azonban ezeket nem lehet tovább redukálni nem-normatív állításokra.

5. Searle kísérlete a van-kell közötti átjárhatatlanság megszüntetésére

Searle „*How to derive 'ought' from 'is'*” című cikkében²⁴ kísérletet tesz olyan érv kidolgozására, amely megmutatja, hogy lehetséges van-állításokból kell-állításokat tenni,²⁵ anélkül, hogy logikai hibát követnénk el. Searle szerint a lenti (12)-(16) kijelentések esetén minden egyes kijelentést ki lehet egészíteni úgy további van-kijelentésekkel, hogy azok maguk után

²² Scanlon 2014. Fordítás tőlem.

²³ Scanlon 2014. 40.

²⁴ Searle 1964.

²⁵ Searle a deskriptív állítás („*descriptive statement*”) és az értékelő állítás („*evaluative statement*”) kifejezéseket használja.

vonják („*entail*”) a rákövetkező kijelentést.²⁶ Searle gondolatmenete kicsit leegyszerűsítve a Searle által hozott példamondatokkal a következő:²⁷

- (12) „Jones kiejtette a szavakat, hogy »*Ezennel megígérem neked, hogy megfizetek neked, Smithnek, öt dollárt.*«”

Ez a kijelentés tartalmazza/maga után vonja azt a kijelentést, hogy

- (13) „Jones megígérte Smithnek, hogy megfizet neki öt dollárt.”

Ez a kijelentés tartalmazza/maga után vonja azt a kijelentést, hogy

- (14) „Jones kötelezettséget vállalt arra, hogy megfizet Smithnek öt dollárt.”

Ez a kijelentés tartalmazza/maga után vonja azt a kijelentést, hogy

- (15) „Jonesnek kötelezettsége áll fenn arra, hogy megfizessen Smithnek öt dollárt.”

Ez a kijelentés maga tartalmazza/maga után vonja azt a kijelentést, hogy

- (16) „Jonesnak meg kell fizetnie Smithnek öt dollárt.”

Searle a fentiekkel kapcsolatban többek között rámutat, hogy a (12) kijelentés úgy vonja maga után a (13)-t, hogy a (12)-t ki kell egészíteni azzal, hogy bizonyos feltételek mellett, ha valaki kiejti azt a szósort, hogy „ezennel megígérem, hogy fizetek neked öt dollárt”, akkor az, aki ezt szósort kiejtette, megígérte, hogy megfizet öt dollárt. Emellett azzal is ki kell egészíteni a (12) állítást, hogy nem állnak fenn olyan feltételek, amelyek lehetetlenné teszik az ígéretet, pl. nem ittas a kijelentő, Smith hallja a kijelentést. A kijelentés (13) úgy vonja maga után a (14)-et, hogy Searle szerint az ígéret – definíció szerint – nem más, mint, hogy valaki kötelezettséget vállal az ígéret betartására. A kijelentés (14) úgy vonja maga után a (15)-öt, hogy egyszerűen ha valaki kötelezettséget vállal valamire, akkor kötelezettsége lesz azt megtenni.²⁸

A fenti (12)-től (16)-ig kijelentéseket végigkövetve Searle szerint lehetséges a van-típusú kijelentésektől eljutni a kell-típusú kijelentésekig. Searle példájában az egész néhány szó kiejtésével kezdődik, amiből ígéret lesz, amiből kötelezettség, amiből pedig egy cselekvésre irányuló „kell”.²⁹

²⁶ Searle 1964. 44.

²⁷ Searle 1964. 44. Fordítás tőlem.

²⁸ Searle 1964. 44-46.

²⁹ Searle 1964. 49.

Mindazonáltal Searle szerint a kulcsfontosságú kapcsolat az (12) és a (13) kijelentések között van.³⁰ Ha egy meghatározott szósort bizonyos körülmények között kijelentek, mondja Searle, akkor egyben az az ígéret aktusa is. Vagyis Searle az ígéretre, mint sajátos *intézményre* tekint.³¹ Searle fel is teszi a kérdést, hogy pusztán az, hogy valaki kiejtett néhány szót, miért kötelezi arra, hogy meg kell tennie valamit, azaz be kell tartania az ígéretét?³² Searle szerint ezt a következő, sokak által elfogadott elmélet miatt olyan nehéz elfogadnunk: sokan úgy gondolják, hogy különbség van a deskriptív és az értékelő kijelentések között. Míg a deskriptív kijelentések (van-kijelentések) (pl. az autó 80 km/órával megy) objektívek, mert meg lehet mondani, milyen feltételek mellett igazak és melyek mellett hamisak, addig az értékelő kijelentések (ilyenek a kell-típusú kijelentések is) szubjektívak.³³ Azaz például azt, hogy John jóra való ember-e, nem lehet objektív kritériumok alapján meghatározni, hiszen minden embernek eltérő szubjektív morális meggyőződése van arról, mi tekinthető jóra valónak. E nézet szerint, mondja Searle, az értékelő kijelentések feladata nem az, hogy leírják a világot, hanem az, hogy kifejezzék a beszélő szubjektív emocionális állapotát, hogy korholjanak, hogy dicsérjenek stb.³⁴ Mindazonáltal Searle szerint ez az elképzelés téves. Mindenekelőtt abban a feltevésében téved, hogy a leíró kifejezéseknek egy típusa van: pl. hogy az autó 80 km/órával megy, az asztalnak négy lába van stb. Searle szerint vannak más típusú leíró kijelentések is, például, hogy „Jones megházasodott”, „Jacksonnak öt dollárja van”.³⁵ Ezek a kijelentések azért térnek el az előbbi típustól, mert bizonyos *intézményeket* feltételeznek: a házasság intézményét, a pénz intézményét, az ígéret intézményét. Például az ember csak akkor tud az oltár előtt egy „igen” és egy „ígérem” kimondásával házasságok kötni, ha létezik a házasság intézménye. A házasság és az ígéret intézménye nélkül ezek csak üres szavak lennének. Searle itt bevezeti az *intézményi tény* fogalmát: „az, hogy egy embernek van egy papírja, rajta zöld tintával, az nyers tény („brute fact”), az, hogy van öt dollárja, intézményi tény” („institutional fact”).³⁶

Az intézményi tényeket Searle szerint ún. konstitutív szabályok hozzák létre. Seale példájával élve a sakk játékszabályai például ilyen konstitutív szabályok, melyek létrehozzák a sakk intézményét (ha nem lennének a

³⁰ Searle 1964. 50.

³¹ Searle 1964. 49.

³² Searle 1964. 52.

³³ Searle 1964. 53.

³⁴ Searle 1964. 53.

³⁵ Searle 1964. 54.

³⁶ Searle 1964. 55.

sakknak játékszabályai, a sakk nem is létezne).³⁷ Vagy például a tulajdonra vonatkozó jogszabályok szintén konstitutív szabályok, melyek létrehozzák a tulajdon intézményét (ha nem lennének jogszabályok, melyek deklarálják a tulajdont és az ezzel kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket, akkor nem lenne tulajdon sem). Ezek az intézményi tények, melyeket mi emberek teremtettünk pusztán azért, hogy a konstitutív szabályokkal kimondtuk a létezésüket és meghatároztuk azokat a feltételeket, amelyek mellett léteznek, teljesen áthatják a mindennapi életünket és szinte már fel sem tűnik különleges mivoltuk.

Vagyis Searle szerint a fenti (12)-(16) levezetés a van-kijelentésekből a kell-kijelentésre azon a konstitutív szabályon alapul, miszerint ígéretet tenni annyi, mint kötelezettséget vállalni.³⁸ Ha kiejtem az ígéret szavait („*megígérem, hogy ...*”), akkor ígéretet teszek. Ha ígéretet teszek, akkor kötelezettséget vállalok. Ha kötelezettséget vállalok, akkor be kell tartanom a kötelezettségemet. Bár Searle nagyon megvilágító erejű baseball példával illusztrálja az elméletét,³⁹ a jelen írásban nagyon hasonló, de a könnyebb érthetőség kedvéért a foci területéről vett példával élek (lévén Magyarországon a baseball szabályai nem mindenki számára ismertek). Ez lényegét tekintve analóg Searle példájával. Tegyük fel, hogy focimeccs közben szabálytalankodom, kapok egy sárga lapot. Majd pár perc múlva ismét szabálytalankodom, és kapok egy második sárga lapot, és ezért egy piros lapot. A bíró rám szól, hogy hagyjam el a pályát. Nem mondhatom a bírónak, hogy pusztán a fizikai tényekből (felmutatott két sárga színű és egy piros színű papírt) nem következik, hogy nekem el *kell* hagynom a pályát. Nyilvánvaló, hogy azzal, hogy focizom, azaz részt veszek a foci intézményében, a szabályait is vállalom. A felmutatott piros lap azzal jár, hogy el *kell* hagynom a pályát.

6. Válasz Searle kísérletére

Derek Parfit véleményem szerint meggyőzően érvel Searle elegáns levezetésével szemben. Parfit szerint az a kijelentés, hogy Jones megígérte, hogy fizet öt dollárt, nem vonja feltétlenül maga után azt, hogy Jonesnak kötelessége megfizetni öt dollárt. Elképzelhető olyan helyzet, hogy megígértem, hogy fizetek öt dollárt, mégsem lesz ilyen kötelességem. Képzeljünk el egy olyan konzekvencialista embert, mondja Parfit, aki hisz abban, hogy mindenkinek mindig azt kell tennie, ami által a dolgoknak a

³⁷ Searle 1964. 55.

³⁸ Searle 1964. 56.

³⁹ Searle 1964. 56.

legjobb következménye lesz.⁴⁰ Tegyük fel, hogy ez a konzekvencialista ember ígéretet tesz, és amikor ígéretet tett még úgy álltak a dolgok, hogy ha betartja az ígéretét, akkor az ígéret betartásának lesznek a legjobb következményei, mert – mondjuk – én súlyosan sérülnék, ha megszegné az ígéretét. Ilyen esetben mondhatjuk, hogy a példabeli konzekvencialista őszintén ígéretet tett és az ígéret alapján kötelezettséget vállalt. Azonban, kis idő múlva – tegyük fel – kiderül, hogy vannak mások, akik még nálam is sokkal rosszabbul járnának, ha betartaná az ígéretét. Parfit szerint ebben az esetben ennek a példabeli embernek nincs semmiféle morális kötelezettsége az ígérete megtartására.⁴¹

Erre az ellenvetésre Parfit szerint azt lehetne válaszolni, hogy márpedig mindig, amikor megígérek valamit, akkor *per definitionem* kötelezettséget vállalok, hiszen ezt jelenti ígéretet tenni. Vagy mondhatjuk azt is, hogy aláírok egy szerződést, amelyben jogi kötelezettséget vállalok, amit nem lehet visszavonni. Azonban a konzekvencialista emberünk erre alappal azt válaszolhatja – mondja Parfit –, hogy bár úgy tűnik, jogi kötelezettséget vállalt, de valójában ez a jogi kötelezettség nem szolgál önmagában indokul arra, hogy akkor is betartsa az ígéretét, ha az ígéret megszegésével több jót érhet el.⁴²

7. A 'normativitás indokot-magában foglaló' és a normativitás 'szabályt-magában foglaló' értelme

Ahhoz, hogy Parfit Searle-el szembeni további, mélyebb kritikája érthető legyen, rövid kitérőt kell tennünk a többek között Parfit által is a normativitással kapcsolatban képviselt ún. morális realista álláspont megértéséhez. Parfit először is úgy gondolja, hogy a normatív állítások valamely létező normatív igazságot akarnak megfogalmazni a világról (kognitívizmus); továbbá azt is gondolja, hogy ezek a normatív igazságok nem redukálhatók naturális (nem-normatív) igazságokra.⁴³

De mik azok a normatív igazságok, amelyekre a morális realisták, így Parfit is, gondolnak? Morális igazságok azok a tények, amelyek indokokat fogalmaznak meg. Normatív igazság⁴⁴ például, hogy *„Ha Péter ujjlenyomata a pisztolyon van, akkor indokom van azt gondolni, hogy ő húzta meg a*

⁴⁰ Parfit 2011a. 311.

⁴¹ Parfit 2011a. 311.

⁴² Parfit 2011a. 312.

⁴³ Vö. Parfit 2011b. 263.

⁴⁴ Máshol normatív tényként is utalok a normatív igazságra.

ravaszt.” vagy „*Ha Péter életveszélyben van és a mentő kihívása megmentené az életet, akkor indokom van kihívni a mentőt.*” Vagyis a normatív igazságok centrális fogalma az *indok*, amely a normatív igazságot azzá teszi, ami. Az indok fogalmát nem tudom további összetevőkre redukálni és továbbmagyarázni. Az indokokat empirikus tények szolgáltatják Parfit szerint. Ilyen tény például, hogy az ujjlenyomatom a pisztolyon van, vagy hogy a mentő kihívása megmentené valaki életét.⁴⁵ Emellett az indokokat más szavakkal talán úgy lehet visszaadni, mint olyan tényeket, amelyek valami mellett szólnak („*count in favor of something*”).⁴⁶ Ha döntő indokunk („*decisive reason*”) vagy a legtöbb indokunk van valamely cselekedet mellett, akkor ezt a cselekedetet meg *kell* tennünk.⁴⁷

Ha valamit azért kell megtennünk, mert indokunk van megtenni azt, akkor Parfit szerint a normativitásról ún. indokot-magában foglaló értelemben beszélünk („*reason-implying sense*”).⁴⁸ Erre az értelemben a későbbiekben, mint erős-normativitásra hivatkozom. Parfit és a morális realisták számára ez a normativitás elsőrangú, fontosabb értelme. Ennek egyik oka, hogy csak az indokot-magában foglaló értelemben vett normativitás esetén lehet elmondani a normatív kijelentésekről (igazságokról), hogy azok nem bonthatók tovább nem-normatív kijelentésekre. Például azt a kijelentést, hogy „Ezt a cselekedet meg *kell* tennem” (azaz döntő indokaim vannak a cselekedet megtételére) nem lehet visszaadni nem-normatív, a fizikai világról szóló kijelentésekkel. Ez leegyszerűsítve annak más oldalról való megközelítése, hogy kizárólag van-kijelentésekből nem lehet kell-kijelentésekre következtetni.

A normativitásnak azonban Parfit szerint van egy másik értelme is, az ún. szabályt-magában foglaló értelem („*rule-implying sense*”). Erre az értelemben a későbbiekben, mint gyenge-normativitásra hivatkozom. Ha például bevezetünk egy szabályt (legyen az jogszabály, egy játék szabálya stb.), akkor ez a szabály elvár tőlünk valamit (valamit meg *kell* tennünk, például a keresztény világ etikett szabálya szerint le kell vennünk a kalapot a templomban), de nem abban az értelemben, hogy ezt a valamit azért kell megtennünk, mert arra ténylegesen indokunk is van.⁴⁹ Vagyis a szabályt-magában foglaló normativitás esetén a normativitás szabályokat jelent, olyan szabályokat, amelyek azt határozzák meg, hogy mi az, ami helyes és mi az, ami helytelen.⁵⁰ Ennek megfelelően a szabályt-magában foglaló értelemben szintén beszélhetünk normatív igazságokról, azonban ezek

⁴⁵ Parfit 2011a. 31.

⁴⁶ Scanlon 2014. 54.

⁴⁷ Parfit 2011a. 33.

⁴⁸ Parfit 2011a. 33.

⁴⁹ Vö. Parfit 2011a. 145.

⁵⁰ Parfit 2011b. 267.

alapvetően különböznek az indokot-magában foglalo értelemben vett normatív igazságoktól. Ilyen szabályt-magában foglalo értelemben vett normatív igazság például, hogy „X cselekedet törvénytelen”. Noha ez a normatív igazság Parfit szerint annyiban redukálhatatlan, hogy nem lehet elmondani nem-jogi nyelven, azonban úgy nem redukálhatatlan, mint az indokot-magában foglalo normatív igazságok: a fizikai világról szóló deskriptív állításokkal meg tudjuk mondani, milyen esetekben törvénytelen egy adott cselekedet. Így mondhatjuk, hogy „(...) *amikor egy ilyen törvényt elfogadnak, akkor ez az, amiért ezek a cselekedetek illegálisak.*”⁵¹ Vagy amikor valamivel megszenek egy törvényt, akkor mondhatjuk, hogy *ez az a cselekedetben, ami törvénytelen.*⁵²

A fenti fogalmakkal felszerelve térjünk vissza Parfit Searle-kritikájához. A legfőbb kritikája Parfitnak az, hogy szerinte Searle alapvetően olyan kötelezettségekről beszél, amelyek csak a szabályt-magában foglalo értelemben normatívak.⁵³ Azaz ezekből a kötelezettségekből hiányzik az a döntő elem, hogy indokom is legyen megtenni azt, amire kötelezettségem van. Ezért mondhatja Parfit példájában a konzekvencialista, hogy az ígérettel hiába vállaltam kötelezettséget az ígéret megtartására, indokom nem arra van, hogy megtartsam az ígéret szerinti kötelezettséget, hanem, hogy egy másik, indokot-magában foglalo értelemben vett kötelezettségnek eleget tegyek, ez pedig a jelen esetben az, hogy megszegjem az ígéreteket, mert így következnek be a legjobb következmények.⁵⁴ Parfit további példát is hoz: egy német SS-tiszt felesküdt arra, hogy mindig feltétel nélkül teljesíteni fogja az SS parancsait. Vagyis mindent megtett, hogy kötelezettséget vállaljon a parancsok teljesítésére. Azonban, ha tömeggyilkosságra érkezik parancs, az SS-tisztnek nyilvánvalóan nincs semmiféle kötelezettsége arra, hogy az immoralis parancsot végrehajtsa.⁵⁵

A fentek alapján Parfit kritikájából úgy hiszem világosan látszik, hogy Searle-nek nem sikerül kizárólag van-kijelentésekből olyan kell-kijelentéseket levezetnie, amelyek normatívak az indokot-magában foglalo értelemben. A Searle által normatívnak gondolt kijelentések valójában csak a szabályt-magában foglalo értelemben vett normatív kijelentéseket.

⁵¹ Parfit 2011b. 308. Fordítás tőlem. („We can then claim that, when such a law is passed, that is *what it is* for these acts to be illegal.”)

⁵² Parfit 2011b. 309.

⁵³ Parfit 2011b. 312.

⁵⁴ Parfit 2011b. 312-313.

⁵⁵ Parfit 2011b. 313.

8. A fentiek összegzése

Mielőtt rátérek fő célomra, vagyis arra, hogy a fentiek alapján levonjam a megfelelő következtetéseket a jog szempontjából és megválaszoljam a tanulmány elején feltett kérdéseket, érdemes röviden összefoglalni az eddigieket. A tanulmány elején kiemeltem, hogy a jog az általános vélekedés szerint normatív. Ahhoz, hogy a normativitás pontos helyét meghatározhassuk a morálfilozófia régi problémájához fordultam annak érdekében, hogy a normativitás mibenlétéről többet tudjunk meg: a „van”-„kell” problematikához.

A morálfilozófusok többsége szerint kizárólag van-kijelentésekből nem lehet levonni kell-típusú következtetéseket. Természetesen vannak, akik azt állítják, hogy ez mégiscsak lehetséges, azonban – ahogy fentebb két példán keresztül bemutattam – erős érvek hozhatók fel az elsőre mégoly sikeresnek tűnő kísérletek ellen is. Amennyiben a naturális szféra és a normatív szféra között valóban nincs átjárás, úgy a normatív szféráról olyan dolgokat lehet állítani, amelyek kizárólag a normatív szféra sajátjai. Ilyen központi sajátossága a normatív szférának a morális realisták szerint az, hogy a normatív szférának a magját az indokok alkotják. Alapvetően fizikai tények azok, amelyek indokul szolgálnak valami mellett (pl. a kés éles). Vagyis a kés élessége indok arra, hogy ne húzzam végig rajta az ujjam. A fizikai tény azzal kiegészülve, hogy az adott fizikai tény mire indok, egy normatív igazság. Ezek a normatív igazságok eltérnek a nem-normatív (fizikai) tényektől, mert a normatív igazságokat nem lehet kizárólag fizikai tényekre redukálni. Azt, hogy a kés élessége indok arra, hogy ne húzzam végig rajta az ujjam, nem lehet visszaadni fizikai tények felsorolásával. Ahogy Parfit mondaná, nem tudom megmondani, hogy ha a kés élessége esetén indokunk van nem végighúzni rajta az ujjunk, akkor mik azok a fizikai tények, tulajdonságok, amelyek azt jelentik, hogy *indokunk van* a kezünket távol tartani a késtől.⁵⁶ Ismét eljutottunk oda, hogy a van-világából nincs átjárás a kell-világába.

Bizonyos esetekben, ha úgy is tűnik, hogy van átjárás a naturális és a normatív szféra között, az azért is lehet, mert olyan kell-kijelentésekre következtetünk (ld. Searle kísérletét), amelyek más értelemben normatívak, mint amelyet a morális realisták klasszikus módon normatívnak gondolnak. Ezzel eljutottunk a normativitás olyan fogalmához, a szabályt-magában foglalo normativitáshoz (ún. gyenge-normativitás),

⁵⁶ Parfit 2011b. 309.

amely bár maga is kötelezettségeket és kell-típusú kijelentéseket feltételez, azonban ezek a kötelezettségek és kell-típusú kijelentések alapvetően különböznek az indokot-magában foglaló normativitás kötelezettségeitől és kell-típusú kijelentéseiktől (ún. erős-normativitás). A különbözőségnek a következő három jele van: **(i)** az indokot-magában foglaló normativitás normatív kijelentései a szabályt-magában foglaló normativitás kijelentéseivel szemben nem redukálhatók fizikai tényekről szóló kijelentésekre; **(ii)** az indokot-magában foglaló normativitás normatív kijelentései mindig feltételeznek egy indokról szóló kijelentést is,⁵⁷ míg a szabályt-magában foglaló normativitás esetében ez nincs így, és **(iii)** a szabályt-magában foglaló normativitás megalkotására konvenciók útján mi emberek is képesek vagyunk (pl. úgy, hogy kitaláljuk a sakk szabályait), de az indokot-magában foglaló normativitás, úgy tűnik, a világnak az emberi akartól kívüli sajátossága.⁵⁸ Például nem mi döntöttünk arról, hogy ha a kés éles, akkor az indok arra, hogy ne húzzam végig az ujjam rajta.

9. Normativitás a jogban

A jogi normativitás két típusát különítettem el a Kúria Pfv.VI.21.770/2016/4. jogesete kapcsán: a magatartást irányító normativitást és a kötelezettséget irányító normativitást. Ezeket az alábbiakban egyenként kívánom megvizsgálni.

A) Kötelezettséget keletkeztető normativitás

A kötelezettséget keletkeztető normativitás elemzésével kezdem. A fenti jogesetben több olyan jogintézmény szerepel, melyet Searle is intézményi ténynek nevez. Ilyen például az előszerződés, a cég, a felszámolás és még sok más jogintézmény. A jogszabály megmondja, milyen feltételek mellett lehet létrehozni előszerződést (azaz Searle terminológiájával mik azok a konstitutív szabályok, amelyek létrehozzák az előszerződés intézményi tényét): ahhoz a felek egybehangzó kötelezettségvállalása szükséges későbbi szerződés megkötésére úgy, hogy a későbbi szerződés lényeges feltételeiben is megállapodjanak. Ha a felek ily módon tesznek kölcsönösen jognyilatkozatokat, akkor létrehozzák az előszerződést. Az előszerződésből aztán jogok és kötelezettségek keletkeznek a felekre nézve. Például az a kötelezettség, hogy egy későbbi időpontban létre kell hozniuk a végleges szerződést, vagy a bíróság azon kötelezettsége, hogy a fél kérésére hozza

⁵⁷ Noha a jelen tanulmány erre nem tér ki, de Parfit és a morális realisták több képviselője szerint az olyan normatív fogalmak, mint pl. a jó, a rossz, a helyes, a helytelen szintén felbontható indokokról szóló kijelentésekre.

⁵⁸ Vö. Parfit 2011a. 145.

létre a szerződés. Azonban ez nem indokot-magában foglaló értelemben vett kötelezettség, és ezért nem erős-normativitás. Parfit példája az ígéret kapcsán a megfelelő módosításokkal itt is jól alkalmazható: előfordulhat, hogy megkötöttem az előszerződést olyan szerződés megkötésére, amely – mint utóbb számomra kiderült – másoknak szenvedést okoz, mert ellehetetleníti a megélhetésüket. Ebben az esetben valójában a már megkötött előszerződés ellenére nincs indokom megkötni a végleges szerződést, ugyanis indokom arra van, hogy úgy járjak el, hogy ne okozzak másoknak szenvedést.

De mi van akkor, ha utóbb *nem derül ki*, hogy a végleges szerződés megkötésével ellehetetleníteném mások megélhetését. Ebben az esetben beszélhetünk erős értelemben vett kötelezettségről és normativitásról? Azt gondolom, hogy nem. A Ptk. csak azt mondja meg, hogy jogi értelemben köteles vagyok valamit megtenni, azaz a jog szerint bizonyos módon kell eljárnom (vegyük észre, hogy ez is magatartást előíró szerepe a jognak). A jogszabály (illetve a konkrét jogszabályba foglalt kötelezettség-előírás) azonban önmagában nem olyan tény, amely indokul szolgál arra, hogy megtegyem azt, amit a jogszabály előír. Az, hogy a jogszabály előír egy kötelezettséget, gyenge-normativitást keletkeztet, de nem szól amellett, hogy a jogszabálynak megfelelően kell cselekednem. Ha a jogszabálynak megfelelően kell cselekednem, az nem azért van, mert a jogszabály erre hív fel vagy ezt írja elő, hanem azért, mert jó indokom van arra, hogy a jogszabálynak megfelelően cselekedjem. Ezt a jó indokot nem a jogszabály előírása szolgáltatja, hanem az mindig a jogon kívülről érkezik: például, ha úgy tudok gondoskodni a családomról, hogy betartom a törvényeket és nem büntetnek meg, ez jó indok arra, hogy a jogszabályoknak megfelelően járjak el. Ez a megfontolás egybevág azzal a fenti észrevétellel is, hogy mesterségesen (például törvényekkel) nem lehet normatív viszonyokat (azaz olyan viszonyokat, amikor egy tény egy cselekedet megtétele mellett szól) létrehozni. Az indokot-magában foglaló normativitás (az, hogy mely dolgok szolgálnak indokul mely dolgok mellett), úgy tűnik, a világnak az emberi akarattól független, objektív sajátossága.

Ezeket a megfontolásokat a jogesetünkre is alkalmazhatjuk. A bíróságnak az indoka a kereset elutasításában nem az volt, hogy a Ptk. 6:95. §-a szerint semmis volt a jogesetbeli előszerződés, és semmis szerződés alapján nem keletkezhett kára az X. cégnek. Ezzel szemben a bíróságnak azért kellett a keresetet elutasítania, mert jó indoka volt arra, hogy a jogszabályoknak megfelelően döntsön. Ez az indok például lehetett az, hogy a jogszabályok az igazságosság érvényesülését szolgálják. Ha azonban a bíróság meg lett volna győződve arról, hogy a jogszabályok nem az igazságosság érvényesülését szolgálják, akkor nem lett volna indoka a

jogszabályoknak megfelelő döntést hozni. Más szavakkal: azzal, hogy a bíróság azt mondta, hogy azért utasítja el a keresetet, mert a Ptk. 6:95. § alapján a jogesetbeli szerződés semmis volt, még semmit nem mondott arról, hogy a bíróságnak volt-e erős-normatív értelemben vett indoka arra, hogy a keresetet elutasítsa (azaz a keresetet el kellett-e utasítania). A semmisségre való hivatkozás csak azt jelenti, hogy a bíróság jogszerű döntést hozott. De az már korántsem egyértelmű, hogy a bíróságnak indoka volt-e jogszerű döntést hozni. A korábbi példát megismételve: immorális jogszabály esetén a bírónak semmi indoka nem lett volna arra, hogy jogszerű döntést hozzon.

A fenti fejtegetésből további fontos következtetés is adódik: azt, hogy pontosan milyen cselekedetek megtételére van az adott helyzetben indokom, olyan igazság, amely az akaratomtól független és a világba már eleve bele van kódolva, valahogy úgy, mint például a gravitáció vagy a tömegmegmaradás törvénye. Ezeket felismerhetem, de a létük független attól, hogy felismerem-e őket és hogy az útmutatásuk szerint cselekszem-e.

B) Magatartást irányító normativitás

A magatartást irányító normativitásra szoktak talán legelőször hivatkozni, ha valaki megkérdezi, hogy a jog milyen értelemben normatív. A jog és azon belül különösen a jogszabályok arra valók, gondolják sokan, hogy a magatartásunkat irányítsák. Például a jogesetben ahhoz, hogy a felek érvényes előszerződést kössenek, mindkettőjüknek olyan nyilatkozatot kellett tenniük, amelyben kötelezettséget vállalnak későbbi szerződéskötésre és egybehangzóan megállapodnak a létrehozandó szerződés lényegi feltételeiben is. Ez a jogi előírás a felek magatartását befolyásolja, ugyanis a felek így fognak eljárni, ha érvényes előszerződést akarnak kötni. Mondhatnánk, hogy ha a felek meg akarnak tenni valamit (jelen esetben előszerződést akarnak kötni), akkor indokuk van megtenni mindazt, ami ahhoz szükséges, hogy a céljukat elérjék. Ez azonban nincs így. Például nincs indokom fejbevágni valakit egy baltával csak azért, mert ki akarom rabolni és ennek egyetlen módja az, ha a baltával előtte fejbevágom. Azaz nincs mindig indokom megtenni azt, ami annak eléréséhez szükséges, amire vágyom. A jogszabály csak azt mondja meg, milyen módon kell cselekednem (gyenge értelemben vett kellés), ha valamit el akarok érni. De azt, hogy ezt a valamit van-e indokom elérni (azaz erős értelemben el kell-e érnem), már nem a jog mondja meg, ahogy azt fentebb részletesen kifejtettem.

Konklúzió

A fenti megfontolások, úgy gondolom, jó érvek mellett, hogy – bár a jogban megfigyelhető egy gyenge értelemben vett normativitás –, a jog önmagában nem mondja, meg mit *kell* tennünk, mivel a jogból hiányzik az erős-normativitás. Azt, hogy mit *kell* tennünk, mindig a jogon kívül kell keresnünk, mert minden indok arra, hogy ténylegesen, személyes akarattunktól és vágyainktól függetlenül mit vagyunk kötelesek megtenni, a világnak az emberi akarattól független, objektív és normatív igazságai.

Felhasznált irodalom

A magyar nyelv értelmező szótára (online)
<https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/szotar.php?szo=NORMAT%C3%8DV&offset=38&kezdobetu=N#:~:text=szab%C3%A1lyokat%2C%20ill.,ir%C3%A1nyad%C3%B3>
 (2024.04.30.)

Black, Max (1969): The gap between 'is' and 'sould'. (99-113 o.) In: W.D. Hudson (szerk.) In: Is-ought question. Palgrave Macmillan London. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-15336-7>

Közzszolgálati Online Lexikon: [https://lexikon.uni-nke.hu/szocikk/jogi-norma/#:~:text=A%20jogi%20norma%20a%20jogrendszer,\(szankci%C3%B3b%C3%B3l%20vagy%20joghat%C3%A1sb%C3%B3l\)%20%C3%A1l.](https://lexikon.uni-nke.hu/szocikk/jogi-norma/#:~:text=A%20jogi%20norma%20a%20jogrendszer,(szankci%C3%B3b%C3%B3l%20vagy%20joghat%C3%A1sb%C3%B3l)%20%C3%A1l.)
 (2024.04.30.)

Ladavac, Nicoletta Bersier (2019): Sein and Sollen, "Is" and "Ought" and the Problem of Normativity in Hans Kelsen, 29-43. In: N. Bersier Ladavac et al. (szerk.), The Normative Force of the Factual (Law and Philosophy Library 130) Springer Nature Switzerland AG 2019. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-18929-7>

Parfit, Derek (2011a): On What Matters: Volume One. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199572809.001.0001>

Parfit, Derek (2011b): On What Matters: Volume Two. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199572816.002.0004>

Scanlon, T.M. (2014): Being Realistic About Reasons. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199678488.001.0001>

Searle, John (1964): How to derive "ought" from "is". The Philosophical Review, 73. kötet 1. szám (1964. január) 43-58. DOI: <https://doi.org/10.2307/2183201>

Normativity in the Law

Summary

This article aims to shed some light on the nature of normativity in law. Through an analysis of the well-known „is”-„ought to” problem, some of the characteristics of normativity are presented. For instance, it is argued that normativity is an autonomous sphere, even though normative claims are often stated as mixed normative statement, i.e. having both normative and natural elements. Building on these characteristics and based on the insights of some moral philosophers, it is pointed out that normativity permeates law only in a limited sense. In a stronger sense of normativity, however, it is suggested that law does not create normative obligations. Instead, normativity comes from „outside” the sphere of law.

Dr. Krispán Orsolya

ELTE ÁJK Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék

Témavezető: dr. Szabados Tamás habilitált egyetemi docens

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.77>

Indokolhatja-e az emberek egészségének védelme mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedés alkalmazását az Európai Bíróság értelmezése szerint?

Bevezetés

Az Európai Unióban az áruk szabad mozgása – mint a négy szabadság egyike – meghatározó szereppel bír a belső piac működésében. Az elmúlt évtizedekben e szabadság értelmezése számos kérdést vetett fel, melyek eredményeképpen az Európai Bíróság által meghozott ítéletek sora rajzolta ki az áruk szabad mozgásának részletes kereteit és helyét az uniós jog rendszerében.

Ennek a kérdéskörnek külön alcsoportként kezelhető termékkörét alkotják a gyógyszeripari termékek, melyek esetében az uniós jog több normájának együttes értelmezése nyomán sajátos európai bírósági jogfejlesztő tevékenység bontakozott ki. E bírósági jogfejlesztés során elsődleges kérdésként az merül fel, hogy a tagállamok részéről – jellemzően közegészségügyi célzattal – alkalmazott, az áruk szabad mozgását korlátozó normák indokolhatóak-e az uniós jogban szereplő valamely kivételt engedő szabállyal, az elérni kívánt célra való tekintettel megengedhetőek-e és ahhoz feltétlenül szükséges, illetve azzal arányos korlátozást valósítanak-e meg. Amennyiben ezen kérdések bármelyikére „nem” a válasz, abban az esetben ezek az áruk szabad mozgása indokolatlan korlátozásának tekintendők.

Másképp közelítve meg a kérdést, jelen tanulmányban azt kell megvizsgálnunk, hogy a gyógyszerpiac szabályozásának az emberi egészség védelmével összefüggő vonzatai és a Szerződések vonatkozó rendelkezései más következtetésekre vezetnek-e a Bíróságot a számára –

mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedés fennállásának vagy fenn nem állásának eldöntése érdekében – előzetes döntéshozatalra feltett kérdések eldöntésekor, mint az emberi egészség védelmének kérdésével nem vagy nem jellemzően összefüggő termékek kapcsán felmerülő kérdések esetében.

Ennek elemzéséhez részletes információkkal szolgált két közelmúltbeli, magyar vonatkozású jogeset, melyeket az alábbiakban részletesen megvizsgálunk.

1. Korábbi jelentős jogesetek

Hangsúlyozni kell, hogy az Európai Bíróság azzal kapcsolatos esetjoga, hogy fennáll-e a mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedésnek az emberi egészség védelmére való hivatkozással való megengedhetősége, nem a közelmúltbeli magyar vonatkozású jogeseteken keresztül kezdett el formálódni, hanem már viszonylag határozott formát öltött az elmúlt évtizedekben. Ez azonban tovább formálódik az újabb jogesetek révén és továbbra is felvethetők olyan kérdések, amelyek a Bíróság jogértelmezését igénylik.

A mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedések fogalmának meghatározása nem könnyű, mivel a kereskedelemre vonatkozó szabályok rendkívül sokfélék lehetnek – a Bíróságnak az ezzel kapcsolatban kialakult esetjoga tehát meglehetősen bonyolult.¹

Az egyes tagállamok gyógyszerengedélyezési szabályai bizonyos mértékig eltérőek, így időről időre felmerül, hogy egyes nemzeti jogban alkalmazott megoldások összhangban vannak-e a szerződésekkel, különösen az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződéssel (továbbiakban: EUMSZ). A két közelmúltbeli magyar vonatkozású jogeset során is ezen összhang kérdésében fordult az ügyben eljáró magyar bíróság az Európai Bírósághoz előzetes döntéshozatalra irányuló kérdéssel.

Az előzetes döntéshozatalra feltett kérdések megítélésekor ugyanakkor a Bíróság már számos mérföldkő-jelentőségű döntés megállapításaira támaszkodhatott, mint például az 1983-ban, a C-174/82. sz. Sandoz-ügyben meghozott ítélet,² melyben a Bíróság elfogadta a Hollandia által bevezetett, a többi tagállamban jogszerűen forgalomba hozott, hozzáadott vitamint tartalmazó élelmiszerek Hollandiában történő, előzetes hatósági engedély nélküli forgalomba hozatalának tilalmát, amit a holland kormány

¹ Blutman. 2020. 564.

² C-174/82 sz. Arrondissementsrechtbank s’Hertogenbosch kontra Sandoz BV, Uden ügy, EU:C:1983:213.

az emberi egészség védelmével indokolt.³ Elutasított ugyanakkor a Bíróság egy korlátozó jogszabályi rendelkezést a magyar vonatkozású Ker-Optika-ügyben⁴, aránytalannak minősítve azokat a korábbi magyarországi előírásokat, melyek a kontaktlencse forgalmazására vonatkoztak. Megállapították, hogy az egészség védelmének biztosítása kevésbé korlátozó intézkedésekkel is elérhető lett volna, így tehát az akkori (az ítélet nyomán a későbbiekben módosított) magyar szabályozás, mely kontaktlencse forgalmazását legalább 18 nm alapterületű gyógyászati segédeszközt forgalmazó szaküzletben, valamint a kiszolgáláshoz optometrista vagy szemész szakorvos foglalkoztatásával tette lehetővé, mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedésnek minősült és ilyenként a Szerződésbe ütközött.⁵

1.1. A VIPA-ügy

A közelebbről megvizsgált két jogeset közül a VIPA Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. (továbbiakban: "VIPA") és az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet (továbbiakban: Intézet)⁶ közötti C-222/18 számú ügy⁷ a korábbi.

Az ügynek az Európai Bíróság ítéletében szereplő leírása szerint a VIPA 25 esetben gyógyszert adott ki olyan megrendelőlap alapján, melyek külföldi illetőségű kiállítóktól származtak. Mivel ezek a kiállítók nem rendelkeztek a magyar egészségügyi államigazgatási szerv által kiadott egészségügyi szolgáltató tevékenység folytatására vonatkozó engedéllyel, az Intézet bírságot szabott ki, mely ellen a VIPA bírósághoz fordult. Az ügyben eljáró Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság felfüggesztette az eljárást és előzetes döntéshozatal céljából a Bírósághoz fordult. A kérdést előterjesztő bíróság lényegében osztotta a VIPA álláspontját atekintetben, hogy a magyar jogban két kategóriája létezik a rendelvénynak (a vény és a megrendelőlap), azonban hozzátette, hogy a "külföldi megrendelőlap" fogalmát nem ismeri a magyar jog. Ugyanakkor a kérdést előterjesztő bíróság álláspontja az Intézet álláspontjához állt közel abban a kérdésben, hogy a megrendelőlapok megfelelnek-e a "rendelvénnyel" uniós jogban meghatározott fogalmának. A kérdést előterjesztő bíróság

³ Kengyel et al. 2020. 142.

⁴ C-108/09. sz. Ker-Optika Bt. kontra ÁNTSZ Dél-dunántúli Regionális Intézete ügy, EU:C:2010:725.

⁵ Kengyel et al. 2020. 145-146.

⁶ Az Intézet 2023. augusztus 1-től beolvadt a Nemzeti Népegészségügyi és Gyógyszerészeti központba.

⁷ C-222/18 sz. VIPA Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. kontra Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet ügy, EU:C:2019:751

emlékeztetett a 2011/24/EU Irányelv 11. cikk (1)⁸ bekezdésében foglaltakra, mely kimondja a rendelvevények kölcsönös elismerésének elvét. Emellett érdemes megjegyezni, hogy a 2011/24/EU Irányelv szóban forgó 11. cikk (1) bekezdése az elismerési kötelezettséget olyan rendelvevényekre nézve határozza meg, amelyek tartalmazzák a paciens nevét, azonban az emberi egészség és diszkriminációmentesség védelme, valamint a rendelvevénnyel kapcsolatos jogos és indokolt kétség esetében lehetséges az elismerés korlátozása. Emellett a kérdést előterjesztő bíróság szembesült a magyar bíróságok ezzel kapcsolatos nem egységes gyakorlatával, valamint rámutatott arra, hogy a Kúria szerint a megrendelőlapok nem tartoznak az uniós jog hatálya alá.

Láthatóan az a kérdés körvonalazódott tehát, hogy noha a magyar jog mind a vényt, mind a megrendelőlapot rendelvevénynek tekinti, és ténylegesen mindkét dokumentum gyógyszerrendelésre szolgál, azonban az uniós jogban szabályozott rendelvevényeknek – melyekre kölcsönös elismerési kötelezettség is vonatkozik – valójában csak a vény felel meg. A megrendelőlap ilyen értelemben sajátos jogi kategória lenne a magyar jogban, amelyet bár alapvetően ugyanazok a hazai jogszabályok szabályoznak, mint a vényt, és még rendelvevénynek is tekinti őket a magyar jogszabály, mégis a rendelvevény uniós jogi fogalmát a magyar jogban szereplő vény egyedül kimeríti, az attól némileg eltérő megrendelőlap pedig már egy másik, további szabályozási tárgy.

A Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság által előzetes döntéshozatal céljából előterjesztett kérdés a következő volt:

„Úgy kell-e értelmezni a [2011/24] irányelv 3. cikkének k) pontját⁹ és 11. cikkének (1) bekezdését, hogy a rendelvevények kölcsönös elismerésével

⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 2011/24/EU irányelve a határon átnyúló egészségügyi ellátásra vonatkozó betegjogok érvényesítéséről, HL L 88., 2011.4.4., 45.65. 11. cikk (1) bekezdése: (1) Ha egy gyógyszer forgalomba hozatalát egy tagállam területén engedélyezték, a tagállamoknak a 2001/83/EK irányelvnek és a 726/2004/EK rendeletnek megfelelően biztosítaniuk kell, hogy egy másik tagállamban a szóban forgó gyógyszerre kiállított, névre szóló rendelvevény a hatályos nemzeti jogszabályaiknak megfelelően beváltható legyen a területükön, és az egyedi rendelvevények elismerésének korlátozása tilos legyen, kivéve, ha a korlátozás:

a) az emberi egészségvédelem szempontjából szükséges, arányos és megkülönböztetéstől mentes; vagy
b) az adott rendelvevény eredetiségével, tartalmával vagy érthetőségével kapcsolatos jogos és indokolt kételyeken alapul. [...]

⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 2011/24/EU irányelve a határon átnyúló egészségügyi ellátásra vonatkozó betegjogok érvényesítéséről, HL L 88., 2011.4.4., 45.65. 3. cikke a fogalom meghatározásokat tartalmazza. A k) pont értelmében a „rendelvevény”: „gyógyszerre vagy orvostechnikai eszközre vonatkozó rendelvevény, amelyet a 2005/36/EK irányelv 3. cikke (1) bekezdésének a) pontja értelmében szabályozott egészségügyi szakma olyan tagja állít ki, aki erre jogosult a rendelvevény kiállításának helye szerinti tagállamban;”

Az Európai Parlament és a Tanács 2005/36/EK irányelve a szakmai képesítések elismeréséről, HL L 255., 2005.9.30., 22.142. 3. cikk (1) bekezdés a) pont szerinti „szabályozott szakma”: olyan szakmai tevékenység vagy szakmai tevékenységek csoportja, amely gyakorlásának a megkezdése, gyakorlása vagy gyakorlásának valamelyik módja, közvetlenül vagy közvetve, meghatározott szakmai képesítéssel való rendelkezéshez kötött törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezések alapján; a gyakorlás módjának minősül különösen a törvényi, rendeleti

ellentétes, valamint a szolgáltatásnyújtás szabadságával ellentétes, így azzal összeegyeztethetetlen az olyan típusú nemzeti szabályozás, amely az orvosi rendelvényeket két kategóriába osztja, s annak csupán egyik fajtája esetében teszi lehetővé egy nem az adott tagállamban egészségügyi tevékenységet folytató orvos részére történő gyógyszer kiadását?”

A Bíróság a kérdést úgy értelmezte, hogy lényegében arra kell választ találnia, hogy a rendelvények kölcsönös elismeréséről szóló, fent idézett kötelezettség vonatkozik-e olyan megrendelőlapokra is, amelyeken nem szerepel a beteg neve.

A Bíróság az ítélet 39. és 41. pontjában arra a következtetésre jutott, hogy a rendelvények kölcsönös elismerésének kötelezettsége nem alkalmazható az olyan megrendelőlapokra, melyek nem tartalmazzák a beteg nevét. Ebből és a 2011/24/EU Irányelv preambuluma, valamint célkitűzései alapján is az következik, hogy a kérdést előterjesztő bíróság által feltett kérdésre az a válasz, hogy *"a 2011/24 irányelv 3. cikkének k) pontját és 11. cikkének (1) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy azokkal nem ellentétes az a tagállami szabályozás, amely nem engedi meg, hogy valamely ezen tagállambeli gyógyszerértár megrendelőlap alapján adjon ki orvosi rendelvényre kiadható gyógyszereket, amennyiben e megrendelőlapot egy, valamely másik tagállamban gyógyszer rendelésére és tevékenységének végzésére jogosult egészségügyi szakember állította ki, megengedi azonban az ilyen gyógyszerkiadást akkor, ha az ilyen megrendelőlapot tevékenységének végzésére az ezen első tagállamban jogosult egészségügyi szakember állította ki, azzal együtt, hogy e szabályozás értelmében az ilyen megrendelőlapok nem tartalmazzák az érintett beteg nevét".*¹⁰

Az ítéletben szereplő fenti megállapítás tehát a magyarországi szabályozást összeegyeztethetőnek tekintette az uniós joggal.

1.2. A Pharma Expressz-ügy

A szóban forgó második ítélet a C-178/20 számú, a Pharma Expressz Szolgáltató és Kereskedelmi Kft. (továbbiakban: Pharma Express) és az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet (OGYÉI, továbbiakban: Intézet) között folyamatban volt ügyben született. Ez utóbbi

vagy közigazgatási rendelkezések által adott szakmai képesítéssel rendelkező személyek számára fenntartott szakmai cím használata. [...]

¹⁰ C-222/18 sz. VIPA Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. kontra Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet ügy, EU:C:2019:751

ügyben a jogvita tárgya az Európai Gazdasági Térség (továbbiakban: EGT) egyik tagállamában orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszer Magyarországon történő forgalmazása és az Intézet által emiatt kiszabott bírság volt, abból kifolyólag, hogy a gyógyszer Magyarországon nem rendelkezett forgalomba hozatali engedéllyel.

Az Európai Unión belül a gyógyszeripari szabályozás legjelentősebb normája az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek közösségi kódexéről szóló 2001/83/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv (a továbbiakban 2001/83/EK Irányelv). Az egységes piacon az emberi felhasználásra szánt gyógyszerekre vonatkozó szabályozás alapjának is nevezik.¹¹ A Bíróság ítélete a 2001/83/EK Irányelvet a Pharma Expressz-ügyre nézve is irányadónak tekintette, így többek között meghivatkozta a 2001/83/EK Irányelv (12) preambulumbekkezdését is, ami rögzíti az egyik tagállamban kibocsátott forgalomba hozatali engedélynek a másik államban való elismerésére vonatkozó kötelezettséget is.¹² Ez alól csak a közegészség veszélyeztetésének alapos valószínűsége esetén lehet kivételt tenni. Általános szabályként ugyanakkor azt is tartalmazza az irányelv, hogy az egyes tagállamok területén a gyógyszer forgalmazásának elengedhetetlen feltétele, hogy az adott tagállamban a szóban forgó gyógyszer rendelkezzen forgalomba hozatali engedéllyel. A forgalomba hozatali engedély kiállításakor pedig azt is meg kell határozni, hogy vényköteles-e vagy vény nélkül kiadható-e a készítmény. A 2001/83/EK Irányelv meghatározza emellett azt is, mely esetekben kell vénykötelesként minősíteni a gyógyszert, és vénykötelesség esetén milyen alkategóriák írhatók elő. Mindezeket a 2001/83/EK Irányelv 71. cikke tartalmazza, a 72. cikk pedig úgy rendelkezik, hogy azok a gyógyszerek adhatók ki orvosi rendelvény nélkül, melyek a 71. cikkben felsorolt szempontoknak nem felelnek meg.

A vonatkozó magyar jogszabályok az OGYÉI (ma NNGYK)¹³ – meghatározott kérdések tisztázását célzó – nyilatkozatának beszerzését írják elő arra az esetre, ha az orvos olyan gyógyszert szándékozik rendelni, amely nem rendelkezik Magyarországon forgalomba hozatali engedéllyel,

¹¹ Törzsök, 2015. 149.

¹² Az Európai Parlament és a Tanács 2001/83/EK irányelve az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek közösségi kódexéről, HL L 311., 2001.11.28., 69.130. (12) preambulumbekkezdése tartalmazza a forgalomba hozatali engedélyek Unión belüli kölcsönös elismerésének kötelezettségét, mely szerint: „Azoknak a gyógyszereknek a kivételével, amelyek az emberi, illetve állatgyógyászati felhasználásra szánt gyógyszerek engedélyezésére és felügyeletére vonatkozó közösségi eljárások meghatározásáról és az Európai Gyógyszerértékelő Ügynökség létrehozásáról szóló, 1993. július 22-i 2309/93/EGK tanácsi rendeletben [14] meghatározott központi közösségi engedélyezési eljárás alá tartoznak, az egyik tagállam illetékes hatósága által a gyógyszerre kiadott forgalomba hozatali engedélyt a másik tagállam illetékes hatóságának el kell ismernie, amennyiben nincs alapos indoka azt feltételezni, hogy a szóban forgó gyógyszer engedélyezése veszélyeztetné a közegészségügyet. [...]”

¹³ Nemzeti Népegészségügyi és Gyógyszerészeti Központ

azonban az EGT valamely tagállamában, vagy nemzetközi szerződés alapján EGT-tagállammal azonos jogállást élvező államban igen (továbbiakban: Nyilatkozat). A Nyilatkozat másolatát a vénnyel együtt az orvosnak a beteg részére át kell adnia.

A 2001/83/EK Irányelv emellett rendelkezik a határon átnyúló, személyes felhasználási célú gyógyszer szállításról is. Eszerint a személyes felhasználási célú, jogszerűen beszerzett gyógyszereket az utazó személyek észszerű mennyiségben magukkal vihetik. Aki pedig letelepedett egy másik tagállamban, annak lehetősége kell, hogy legyen arra, hogy egy másik tagállamból észszerű mennyiségben gyógyszer szerezhessen be, azonban ez is csak személyes felhasználás céljából lehetséges. Másként fogalmazva, a betegeknek lehetőséget kell adni arra, hogy egy másik tagállamba történő költözés vagy huzamosabb tartózkodás esetén tovább szedhessék a már bevált, illetve szükséges gyógyszereiket.

A jogvita tárgyát képező ügyben a fent részletezett magyar jogszabályok alapján eljárva¹⁴ az Intézet eltiltotta a Pharma Express-t attól, hogy orvosi rendelvény és a Nyilatkozat megkövetelése nélkül kiadjon olyan gyógyszert, amely Magyarországon nem rendelkezett forgalomba hozatali engedéllyel (ugyanakkor egy másik tagállamban rendelvény nélkül kiadható készítményként volt ilyen engedélye).

Az alapügyben a Pharma Expressz ezt a határozatot támadta meg keresetével a Fővárosi Törvényszéken. Érvelése szerint ugyanis a magyar jog vonatkozó rendelkezéseinek Intézet általi értelmezése az EUMSZ 34. cikke szerinti behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozást valósítana meg, ami nem igazolható az EUMSZ 36. cikke szerinti, az emberek egészségének és életének védelmére irányuló célkitűzéssel. Az Intézet a behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozás tekintetében lényegében ugyanazt állította, mint a Pharma Expressz, vagyis elismerte, hogy a magyar szabályozás megvalósítja ezt a korlátozást, azonban álláspontja szerint az az emberek egészségének és életének védelmével igazolható.

Mondhatjuk tehát, hogy az alapügyben szereplő peres felek egyetértettek a magyar szabályozásnak az EUMSZ 34. cikkébe ütköző voltában, és a jogértelmezési kérdés arra szűkíthető, hogy ez az EUMSZ 34. cikke szerinti behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozás igazolható-e valamely, az EUMSZ 36. cikke szerinti védelmi céllal. Ennek az indokoltságnak a megléte vagy hiánya tehát az, aminek kérdésében a jogvita felmerült.

¹⁴ Az emberi felhasználásra kerülő gyógyszerek rendelkezéséről és kiadásáról szóló 44/2004. (IV. 28.) ESzCsM rendelet 12/A. §-ának megsértését állapította meg az Intézet.

Az Intézet érveléséből ugyanakkor az körvonalazódik, hogy a közegészség veszélyeztetettségét nem a konkrét termékben látták, hanem abban a tényben, hogy – hazai törzskönyvezési eljárás hiányában – a termékre nézve a hatóság nem rendelkezik információval. Elmondható ezek alapján, hogy az Intézet érvelésében az EUMSZ 36. cikk szerinti, az emberek egészségének ill. életének védelmét, mint célkitűzést, nem közvetlen fenyegetés érte egy ténylegesen veszélyes termék piacra kerülésével, hanem közvetett fenyegetés következett be egy – hivatalosan – ismeretlen biztonságosságú termék forgalomba hozatalával. Másképp fogalmazva: az információhiány ténye arra nézve, hogy az EUMSZ 36. cikke szerinti célkitűzések az adott tagállamban biztosítottak-e, az Intézet érvelése szerint elegendő arra nézve, hogy az EUMSZ 36. cikke szerinti korlátozási feltétel teljesüljön. Az Intézet a szóban forgó termék más tagállambeli besorolását nem vizsgálta.

Mindennek alapján a kérdést előterjesztő bíróság egyik kérdéseként arra volt kíváncsi, hogy a 2001/83/EK Irányelv értelmében a tagállamok kötelesek-e elfogadni a gyógyszerek másik tagállambeli besorolását. Másik kérdésével pedig az EUMSZ 36. cikkének az alapügyben fennálló helyzetben való értelmezésére kérdezett rá. Bár a Bíróság számára feltett kérdésben szerepel, hogy *„az emberek egészségének és életének védelme érdekében indokolt-e az a mennyiségi korlátozás”*, amely az alapügyben szerepel, nem tér ki arra a kérdés, hogy az emberi életnek, ill. egészségnek az információhiány jelentette közvetett fenyegetettsége indokolhatja-e a nemzeti szabályozás szintjén az EUMSZ 34. cikkébe ütköző behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozást.

A másodikként feltett kérdés megválaszolása érdekében a Bíróság a Nyilatkozat tartalmát vette górcső alá. A Nyilatkozat az Intézet többi tagállamban működő társintézményeitől beszerzett, a közegészség és a beteg szempontjából fontos információkat tartalmaz, melyeket egyébként sem a beteg, sem az orvos, sem a gyógyszerár nem kérdezhet le közvetlenül, valamint véleményt tartalmaz a gyógyszer betegellátási érdekéről. Így tehát a kérdést előterjesztő bíróság véleménye szerint a Nyilatkozat a gyógyszerbiztonságról releváns információkat tartalmaz. Megjegyezte ugyanakkor a kérdést előterjesztő bíróság, hogy a Nyilatkozat beszerzéséhez szükséges időtartam is önálló tényező az egészségvédelem szempontjából, mert bár 8 napot ír elő a jogszabály, de a Pharma Expressz állítása szerint egy esetben 3 hónapot vett igénybe a Nyilatkozat beszerzése.

A Pharma Express és az Intézet között fennálló ügyben a kérdést előterjesztő bíróság a következő két kérdést terjesztette a Bíróság elé:

1) A [2001/83] irányelv 70–73. cikkeiből¹⁵ következik-e, hogy az egyik tagállamban orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszert a másik tagállamban is orvosi rendelvény nélkül kiadható

¹⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 2001/83/EK irányelve az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek közösségi kódexéről, HL L 311., 2001.11.28., 69.130.

70. cikk

(1) A forgalomba hozatali engedély kiállításakor az illetékes hatóságok a gyógyszer besorolását a következők szerint határozzák meg:

- orvosi rendelvényre kiadható gyógyszer;
- orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszer.

E célból a 71. cikk (1) bekezdésében meghatározott kritériumokat kell alkalmazni.

(2) Azoknak a gyógyszereknek az esetében, amelyek csak orvosi rendelvényre kaphatók, az illetékes hatóságok kategóriákat is meghatározhatnak. Ebben az esetben a következő besorolásokra kell utalniuk:

- a) megújítható, illetve meg nem újítható orvosi rendelvényre kiadható gyógyszerek;
- b) gyógyszerek különleges orvosi rendelvény alapján;
- c) kizárólag egyes specializált területeken felhasználható, korlátozott orvosi rendelvényre kiadható gyógyszerek.

71. cikk

(1) A gyógyszer vényköteles, ha:

- közvetlenül vagy közvetve veszélyt jelenthet még akkor is, ha helyesen, de orvosi felügyelet nélkül alkalmazzák, vagy
- gyakran és igen széles körben használják helytelenül, amelynek következtében az emberi egészség közvetlenül vagy közvetve veszélybe kerülhet, vagy
- olyan anyagokat, illetve azok olyan készítményeit tartalmazza, amelyek hatásmechanizmusa és/vagy mellékhatása még további vizsgálatokat igényel, vagy
- általában az orvos rendeli parenterális alkalmazásra.

(2) Amennyiben a tagállamok különleges orvosi rendelvényre kiadható gyógyszerek kategóriáját írják elő, különösen a következő tényezőket veszik figyelembe:

- a gyógyszer a hatályos nemzetközi egyezmények értelmében, mint például az Egyesült Nemzetek 1961-es és 1971-es egyezménye, kábítószerként vagy pszichotróp anyagként besorolt anyagokat vényköteles mennyiségben tartalmaz, vagy
- a gyógyszer helytelen használata esetén a gyógyszerrel való visszaélés veszélye merülhet fel, és gyógyszerfüggőséghez vagy illegális célok érdekében visszaéléshez vezethet, vagy
- a gyógyszer olyan anyagot tartalmaz, amely újszerűsége vagy jellemzői miatt óvintézkedésként a második francia bekezdésben említett csoporthoz tartozónak tekinthető.

(3) Amennyiben a tagállamok a korlátozott orvosi rendelvényre kiadható gyógyszerek kategóriáját írják elő, különösen a következő tényezőket veszik figyelembe:

- a gyógyszer gyógyszerészeti jellemzői, újszerűsége vagy közegészségügyi jelentősége miatt csak olyan kezelés során alkalmazható, amelyet csak kórházi környezetben lehet elvégezni,
- a gyógyszert olyan betegségek kezelésére használják, amelyeket kórházi környezetben vagy intézményekben kell diagnosztizálni, ahol megfelelő diagnosztikai eszközök állnak rendelkezésre, bár az alkalmazást és megfigyelést máshol is el lehet végezni, vagy
- a gyógyszer ambuláns betegek számára készült, de használata olyan súlyos mellékhatásokkal járhat, amely adott esetben szükségessé teszi, hogy a készítményt szakorvos rendelje meg, a kezelés során pedig különleges ellenőrzésnek vessék alá a beteget.

(4) Az illetékes hatóság eltekinthet az (1), (2) és a (3) bekezdés alkalmazásától, tekintettel a következőkre:

- a) a legnagyobb egyszeri adagra, a legnagyobb napi adagra, a gyógyszer hatáserősségére, a gyógyszerformára, bizonyos csomagolási formákra; és/vagy
- b) a felhasználás egyéb meghatározott körülményeire.

(5) Amennyiben az illetékes hatóság nem sorolja be a gyógyszereket a 70. cikk (2) bekezdésben említett alcsoportokba, akkor annak meghatározása során, hogy egy gyógyszer vényköteles-e, mégis figyelembe kell vennie az e cikk (2) és (3) bekezdésében említett szempontokat.

72. cikk

Az orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszerek azok, amelyek nem felelnek meg a 71. cikkben felsorolt szempontoknak.

73. cikk

Az illetékes hatóság összeállítja azon gyógyszerek listáját, amelyek területén vénykötelesek, szükség esetén pedig meghatározza a besorolási osztályokat is. Ezt a listát évente frissítik.

gyógyszernek kell tekinteni, akkor is, ha ez utóbbi másik tagállamban a szóban forgó gyógyszer nem rendelkezik [forgalomba hozatali] engedéllyel[1] és besorolással?

- 2) Az EUMSZ 36. [cikk] [értelmében] az emberek egészségének és életének védelme érdekében indokolt-e az a mennyiségi korlátozás, amely a valamely tagállamban [forgalomba hozatali] engedéllyel nem, de egy másik [EGT-tagállamban] [forgalomba hozatali] engedéllyel rendelkező gyógyszer megrendelésének és betegnek történő kiadásának feltételekén[t] az orvosi rendelvény és a gyógyszerészeti hatóság nyilatkozatának meglétét írja elő abban az esetben is, ha a másik tagállamban a gyógyszer orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszerként törzskönyvezett?

A Bíróság az első kérdés megválaszolásához a következőképpen mérlegelt. Meglátása szerint a kérdést előterjesztő bíróság lényegében arra keresi a választ, hogy a tagállamok kötelesek-e elfogadni a másik tagállam általi besorolásokat. Tekintettel a vonatkozó uniós jogi normákra, a Bíróság átfogalmazta a kérdést, és úgy tette fel azt, hogy a 2001/83/EK Irányelv rendelkezéseivel ellentétes lenne-e, ha automatikus lenne egy adott tagállamban az ott forgalomba hozatali engedéllyel nem rendelkező gyógyszer orvosi rendelvény nélküli kiadhatósága, ha egy másik tagállamban már orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszerként besorolták?

A 2001/83/EK Irányelv 70. cikke értelmében azt a besorolást mely szerint a gyógyszer orvosi rendelvényre vagy a nélkül adható ki, a hatóságok a forgalomba hozatali engedély megadásakor végzik el. A forgalomba hozatali engedély megadásánál korábban tehát nem végezhető el az arra vonatkozó értékelés, hogy vénykötelessé kell-e tenni a terméket, vagy sem. A Bíróság ítélete ezzel összefüggésben hivatkozik a főtanácsnoki indítvány 46. pontjára, mely kiemeli, hogy a 2001/83/EK Irányelv 6. cikk (1) bekezdéséből az következik, hogy a tagállamoknak főszabály szerint meg kell tiltani azon gyógyszerek forgalmazását, amelyek nem rendelkeznek forgalomba hozatali engedéllyel.

A Bíróság elemzi az 5. cikkben foglalt kivétel lehetőségét is, mely szerint egy adott egészségügyi szakember előírásai alapján összeállítva és az általa kezelt betegek számára jóhiszeműen, de előzetes engedély nélkül szállított gyógyszereket a tagállamok kizárhatják a 2001/83/EK Irányelv hatálya alól. A Bíróság sorra veszi a 2001/83/EK Irányelv alapján lehetővé tett kivételeket, azonban ezek egyike sem felel meg annak a helyzetnek, amikor – bármilyen további feltétel teljesülése nélkül – olyan gyógyszer kiadására

kerülhetne sor, amely az adott tagállamban nem, hanem egy másik tagállamban rendelkezik forgalomba hozatali engedéllyel.

A Pharma Expressz mint az alapeljárás felperese, azt az álláspontot képviselte, hogy a 2001/83/EK Irányelv nem teremtett teljeskörű jogharmonizációt a gyógyszerek végső fogyasztók részére történő értékesítésének kérdésében. A Bíróság pedig – amint azt az ítéletben is megállapítja – lényegében ugyanezt mondta ki a VIPA-ügyben is: ennek során úgy foglalt állást – mint fentebb láthattuk –, hogy egy sajátos, magyar jogban szereplő rendelvényszerűség, a megrendelőlap esetében, az alkalmazására vonatkozó korlátozó szabályok az emberek egészségének és életének védelmével indokolhatók. A Bíróság álláspontja szerint ugyanakkor a VIPA-ügyben hozott ítéletében csupán a gyógyszerek kiadásának egyes anyagi feltételeivel kapcsolatban foglalt állást, így ebből nem következik, hogy az egyes tagállamokban forgalomba hozatali engedéllyel nem rendelkező gyógyszerek e tagállambeli kiadását ki lehetne zárni a 2001/83/EK Irányelv hatálya alól.

Mindezeket összevetve pedig megállapítja, hogy a 2001/83/EK Irányelv vonatkozó rendelkezéseivel ellentétes lenne, ha az egyik tagállamban orvosi rendelvényszerűség nélkül kiadható gyógyszert egy másik tagállamban is orvosi rendelvényszerűség nélkül kiadható gyógyszernek tekintenének olyan esetben, amelyben ez utóbbi tagállamban nem rendelkezik a gyógyszer forgalomba hozatali engedéllyel.

1.3. A Bíróság esetjogának látható alakulása a VIPA-ügy és a Pharma Expressz-ügy mentén

A Pharma Expressz-ügyben feltett második kérdés lényegében folytatása a VIPA-ügyben választ nyert kérdésnek. A VIPA-ügyben a Bíróság már kimondta, hogy az EUMSZ 35. és 36. cikkével nem ellentétes az a tagállami szabályozás, melynek értelmében egy tagállambeli gyógyszertár nem adhat ki megrendelőlap alapján olyan orvosi rendelvényre kiadható gyógyszert, amennyiben a megrendelőlapot egy másik tagállambeli egészségügyi szakember állította ki, feltéve, hogy ez a szabályozás igazolható az emberek egészségének és életének védelmére irányuló célkitűzéssel, a szabályozás alkalmas e cél elérésének biztosítására, valamint nem haladja meg az annak eléréséhez szükséges mértéket.

A Pharma Expressz ügyben lényegében ehhez kapcsolódó további kérdés merül fel a Bíróságnak feltett második kérdésként, nevezetesen: a behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozás olyan esetben is igazolható-

e az emberek egészségének és életének védelmével, amennyiben egy másik tagállamban a szóban forgó gyógyszer orvosi rendelvény nélkül kiadható?

A Bíróság úgy vélte, úgy kell értelmezni ezt a kérdést, mint ami arra vonatkozik, hogy a magyar szabályozás olyan, az EUMSZ 34. cikkének megfelelő, behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozásnak vagy azzal azonos hatású intézkedésnek minősül-e, amely azonban az emberek egészségének és életének védelmével összefüggő okokból igazolt, abban az esetben is, ha a terméket egy másik tagállamban orvosi rendelvény nélkül kiadható gyógyszerként törzskönyvezték.

A Bíróság a főtanácsnoki véleményre hivatkozva emlékeztet arra, hogy a 2001/83/EK Irányelv 5. cikk (akkori) (1) bekezdésében szereplő feltételek kumulatív jellegűek, vagyis a 2001/83/EK Irányelv hatálya alól kivont gyógyszer szállításhoz mindegyik ott felsorolt feltételnek teljesülnie kell, valamint kivételesként kell kezelni az ott szereplő lehetőséget ahhoz, hogy a forgalomba hozatali eljárás hatékony érvényesülése megmaradjon. A fentiekből kifolyólag a 2001/83/EK Irányelv 5. cikk (akkori) (1) bekezdése alapján kiadott gyógyszereknek azt az – ott szereplő – feltételt is mindenképpen teljesíteniük kell, hogy a kiadott gyógyszereknek orvosi jellegű különös szükség kielégítéséhez kell alkalmasnak lenniük.

A Bíróság tehát a 2001/83/EK Irányelv 5. cikkének (akkori) (1) bekezdése mentén határolja el a behozatalra vonatkozó mennyiségi korlátozást vagy azzal azonos hatású intézkedést, hogy az belefér-e a 2001/83/EK Irányelv 5. cikk által leírt kivétel esetébe.

A vonatkozó magyar szabályozás értelmében ugyanis az orvos általi rendelés az egyik feltétele annak, hogy az adott gyógyszert forgalomba hozatali engedély hiányában kiadják, tekintettel arra, hogy a magyar szabályozás szerint az orvos az egyetlen olyan személy, aki jogosult az Intézethez fordulni a különös méltánylást érdemlő betegellátási érdek fennállásának kérdésével. A Bíróság értelmezésében mindez tehát megfeleltethető a 2001/83/EK Irányelv 5. cikk (1) bekezdésében foglaltaknak, mely szerint az irányelvben foglaltaktól való eltérés abban az esetben megengedett, ha a gyógyszereket *„egészségügyi tevékenység végzésére jogosult szakember előírásai alapján összeállítva szállítanak, és e személy közvetlen személyes felelősségére veszik igénybe betegei”*.

Az Intézettől kikérendő nyilatkozat révén továbbá az orvos információhoz juthat arról, hogy a szóban forgó gyógyszer rendelkezik-e forgalomba hozatali engedéllyel más tagállamban, valamint az Intézet nyilatkozata tartalmazza az Intézet véleményét a különös méltánylást érdemlő betegellátási érdek fennállásáról. Mindez azért is lényeges, mivel a

2001/83/EK Irányelv 5. cikk (1) bekezdésében lehetővé tett eltérés alapvető feltétele az, hogy a gyógyszer rendelkezzen forgalomba hozatali engedéllyel egy másik tagállamban, az Intézet által kiadott nyilatkozatnak pedig ez az információ az egyik tartalmi eleme.

A 2001/83/EK Irányelv 5. cikk (1) bekezdésében említett „különös szükség” feltételének teljesülése pedig biztosítható azáltal, ha az Intézet esetről esetre dönt arról, hogy az adott helyzetben megáll-e a „különös szükség”. A Bíróság értékelésében így az a nemzeti jog által előírt követelmény, mely szerint be kell szerezni az Intézet nyilatkozatát, a 2001/83/EK Irányelv 5. cikk (1) bekezdése megfelelő átültetésének minősül.

2. A Bíróság szemlélete a jogharmonizáció tekintetében

Az uniós jogi normák és a Bíróság esetjoga kapcsán az is látható, hogy az uniós jog és a gyógyszerpiac kapcsolata egyelőre kívül marad a teljes körű jogharmonizáció tárgykörén. Egyes vélemények szerint a gyógyszerek esetében a termékek szabad mozgása csak részben valósult meg.¹⁶ A vizsgált jogesetekben is látható volt, hogy a Bíróság elfogadta az egyedi tagállami szabályozás létjogosultságát, ami egyelőre megerősítette a gyógyszerpiaci szabályozásnak mint jogterületnek azt a jellegét, mely a teljes, uniós szintű jogharmonizáció kialakulása ellen hat. Bár a Bíróság a vonatkozó uniós normák mentén ítélezik, álláspontjából kiolvasható, hogy a gyógyszerpiac kérdéskörét nem tekinti a teljes körű jogharmonizáció tárgyának, méghozzá az EUMSZ 36. cikke alapján. Ebből következik az is, hogy akár a Szerződések módosulása, akár a jogterületet érintő jövőbeli rendeletek elfogadása nem zárja ki a nagyobb fokú jogharmonizációt a gyógyszerpiac szabályozása terén, azonban a jelenlegi jogi kereteket a Bíróság úgy értelmezi, hogy azok viszonylag jelentős mértékű tagállami autonómiát tesznek lehetővé. (Közvetetten erre utalna az is, hogy a jogalkotó számos kérdést irányelv és nem rendelet útján szabályoz a gyógyszerpiac esetében.)

3. A Bíróság esetjogának megszilárdulása

Külön kérdésként merül fel, hogy bármely, a gyógyszeripart érintő fenti jogterületen az Európai Bíróság által kimunkált esetjog mennyire tekinthető kikristályosodottnak, vagy épp ellenkezőleg: a jogfejlődés iránya még

¹⁶ Snell, 2003. 507.

képlékeny és egy-egy ügy megítélése megkívánhatja a korábbi szemlélet meghaladását is akár. Snell értelmezése szerint például a védjegyek terén a Bíróság több esetben korábbi ítéleteit is felülírva ítélkezett,¹⁷ így az áruk szabad mozgásának a gyógyszerek kereskedelmére vonatkozó kérdéseiben az egyes később felmerülő jogértelmezést igénylő kérdések esetében egyelőre még úgy tűnik, hogy érdemleges valószínűséggel lehet akár a korábbi ítélkezések során lefektetett elvek meghaladására is számítani. Az Európai Bíróság joggyakorlatának teljes megszilárdulása ezekben a kérdésekben minden jel szerint még nem történt meg, illetve megszilárdulásának bizonyos jelei inkább a közelmúltban mutatkoztak, így az itt elemzett jogesetek is már ebbe az irányba mutatnak.

4. A tagállami autonómia továbbélése

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az EUMSZ 36. cikkében szereplő kivételek lényegében olyan jogi kereteket teremtettek az Unióban, melyek közepette a gyógyszerkereskedelemre vonatkozó tagállami autonómia nem számolható fel teljesen.

Ahogy a Gutiérrez–Abásolo szerzőpáros is megállapítja, az Európai Uniónak nincs egységes egészségügyi rendszere, hanem minden tagállamnak eltérő egészségügyi rendszere van, melyek különböző történelmi, politikai és szociökonomiai hagyományokból erednek.¹⁸

Bár jelen dolgozatnak nem tárgya a teljes egészségügyi rendszer autonómiájának, vagy az autonómia hiányának feltárása, azonban részkérdésként a gyógyszerkereskedelemről a jogszabályi háttér és a Bíróság esetjoga alapján meg lehet állapítani, hogy nem teljeskörűen harmonizált jogterületről van szó, és – amennyiben az EUMSZ 36. cikkében szereplő kivételekben nem történik változás – akkor a gyógyszerpiacon nem lehet uniós szintű, teljes körű jogharmonizációról beszélni. Másképp fogalmazva a tagállami szabályozási autonómia viszonylag széles körben fennmarad.

Teljes belső piaci integrációról általánosságban sem lehet beszélni, mivel a tagállamok számos lényeges kérdésben őrizték meg a kompetenciájukat, és/vagy rendelkeznek opt-out lehetőséggel az uniós jogi normák alapján.¹⁹

¹⁷ Snell, 2003. 513.

¹⁸ Gutiérrez-Hernandes, Abásolo-Alessón, 2021. 1.

¹⁹ Papp, 2021. 26.

(Az opt-out lehetőségek az uniós jogban az egyes tagállamoknak biztosított kimaradási lehetőségeket jelentenek az adott szabályozás hatálya alól.²⁰)

Papp felhívja a figyelmet arra a belső piaci szabadságokat és az Európai Bíróság joggyakorlatát elemző munkájában, hogy az uniós jog eleve lehetőséget ad az alacsonyabb szintű jogalkotási szereplőknek – mely alatt itt a tagállami szintű jogalkotót kell értenünk –, hogy saját szakértelmük alapján alakítsák ki egyes kérdésekben a szabályozási rendszerüket.²¹

Ezzel a megállapítással egyet kell értenünk a jelen tanulmányban is megvizsgált EUMSZ 36. cikk fényében, de a tágabb jogi környezetet figyelembe véve az uniós jog rendszerének felépítése, az irányelvek alkalmazása önmagában is azt eredményezi, hogy a tagállami jogalkotói szakértelem kifejezetten olyan forrás, melyet az uniós jogalkotó nem szándékozik felszámolni, hanem ellenkezőleg: elvárja e szakértelem becsatornázását a tagállam jogrendszerébe.

Olyan szakkérdésben pedig, mint a gyógyszerpiac szabályozása, ami a közegészség védelme okán megkívánja, hogy a területileg illetékes – azaz jelen esetben tagállami szintű – hatóságok megfelelő ellenőrzést tudjanak gyakorolni és kellő rálátással rendelkezessenek a piacra kerülő termékek biztonságosságára, az uniós jog inkább az autonómia irányába mutat. Mindezt a szabályozás eredménye felől, a tagállami egyedi szabályozás létjogosultságát elismerő európai bírósági ítéletekből szűrhetjük le. Hiszen – mint arra Papp is rámutatott fent idézett munkájában –²² mindez kivételekben ölt testet az uniós jog rendszerében.

Az eredmény felől közelítve, amit végső soron az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlata bontott ki, azonban már látható, hogy mindezen kivételek és az uniós jogi normáktól való esetleges eltérési (opt-out) lehetőségek mögött azonban szabályozási koncepció rejlik. Egyes jogterületek a tagállami normák útján szabályozhatók legjobban és az uniós polgárok szempontjából a legbiztonságosabban. Amennyiben nem ismernénk a fenti jogeseteket és látatlanban kellene feltételezéssel élnünk a tekintetben, hogy a gyógyszerforgalmazás terén eltérhet-e a tagállami autonómia mértéke az egyéb termékek esetében jellemzőtől, akkor is joggal feltételezhetnénk, hogy a gyógyszerek forgalmazása azon jogterületek közé tartozik, ahol jelentős tere marad a tagállami szabályozás

²⁰ Az 'opt-out' meghatározása ezzel a jelentéstartalommal az Európai Parlament Alkotmányügyi Bizottsága által közzétett Jelentés az Európai Unió intézményi felépítésével kapcsolatos lehetséges fejleményekről és módosításokról 20. 12. 2016 – (2014/2248(INI)) (előadó: Guy Verhofstadt) dokumentumból származik, europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0390_HU.html (Letöltés 2024. március 10.)

²¹ Papp, 2021. 27.

²² Papp, 2021. 27.

lehetőségének, mivel a közegészség védelmének biztosíthatóságához szükséges tudás és hatósági jelenlét is helyben áll rendelkezésre. A jelen tanulmányban bemutatott ítéletek megerősítik ezt a feltételezést. Így lényegében arra a következtetésre juthatunk, hogy

- a) egyrészt már eleve az uniós jogalkotás olyan koncepció mentén épült fel, mely a közegészség – helyben történő – védelme érdekében jelentős tagállami autonómiát akart biztosítani;
- b) másrészt az Európai Bíróság eddigi ítélkezési gyakorlatában jellemzően ezt az autonómiát bontotta ki, olyan módon értelmezve a vonatkozó uniós normákat, hogy azok a felmerült jogkérdésekben pontosabban jelöljék ki a tagállami autonómia határait.

Mindez azért is érdekes, mert Papp álláspontja szerint a Bíróság joggyakorlata inkább kitágította a négy szabadság alkalmazási területét és egyúttal korlátozta a tagállamok számára azt a teret, ahol tagállami szabályokat és közpolitikai intézkedéseket alkalmazhatnak.²³

Az uniós jog számos egyéb területén minden bizonnyal ez is a helyzet, tehát a Bíróság jogfejlesztő tevékenysége inkább a tagállami szabályozási autonómia ellen hat. A nagy egészhez képest azonban a gyógyszerpiacra vonatkozó jogfejlődés ellentétes irányba mozog, és inkább a tagállami autonómia megerősödése tapasztalható, még ha ennek meg is vannak a Szerződésekben és az uniós jog alacsonyabb szintű normáiban rögzített korlátjai. Azt válaszolhatjuk tehát arra a kérdésre, hogy a Bíróság jogfejlesztő tevékenységét a mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedés megítélésében a piac egészéhez képest eltérően befolyásolják-e a gyógyszerpiac emberi egészség védelmével összefüggő vonatkozásai, hogy igen, a Bíróság ítélkezési gyakorlata sui generis jelleget ölt, jellemzően nagyobb mértékű tagállami szintű korlátozást tart elfogadhatónak, mint a piac egészét tekintve. Hangsúlyozandó azonban, hogy a tagállami autonómia létjogosultságának elismerése irányába mutató ítélkezési gyakorlat is minden esetben megköveteli, hogy a tagállami szintű, kereskedelmet korlátozó intézkedéseket az uniós jog valamely adekvát forrása alapján igazolni lehessen, mind jellegében, mind pedig mértékében – ez utóbbi megítélése is különösen fontos és hangsúlyos kérdés a Bíróság ítélkezési gyakorlatában.

Barnard álláspontja szerint a Bíróság a múltban mindig jobban rokonszenvezett a közbiztonságra vonatkozó érvekkel, mint a közpolitikai

²³ Papp, 2021. 28.

érvekkel.²⁴ A közegészség védelmét pedig akár a közbiztonság részeként is értelmezhetjük.

Természetsszerűleg ezt a jogfejlesztő munkát – annak irányától függetlenül – az Európai Bíróság csak az eddigiekben felmerült jogesetek révén tudta elvégezni, az tehát távolról sem valószínű, hogy ennek a munkának a végére ért volna. Az sem mindennapi eset, hogy gyógyszerpiacot érintő témájú jogeset kerülne a Bíróság elé, tehát a folyamat egyfelől viszonylag lassú, továbbhaladása csak újabb jogeseteken keresztül lehetséges. Másrészt azonban az eddigi esetjog által megvont jogi keretek folyamatosan rendelkezésre állnak, alkalmazásuk beépül a piac életébe és a hatósági eljárások rendszerébe. Így szilárd jogi hagyomány alakul ki, mely egyre kevésbé teszi szükségessé a Bíróság ezirányú jogfejlesztő munkáját.

Emellett érdemes megemlíteni, hogy a Bíróság jogfejlesztő tevékenységének kikristályosodási folyamata egyáltalán nem jelenti azt, hogy az uniós szintű jogalkotás lezárult volna, vagy olyan tág körű szabályozást valósított meg az uniós célok mentén, melynek eredményeképpen a szabályozási rendszer már viszonylag hézagmentes és minden fontos elérendő szakpolitikai célt kezelne. Minden bizonnyal nem ez a helyzet, hiszen az Európai Unió hivatalos weboldalán megjelent információk szerint az Európai Bizottság új irányelvre és új rendeletre vonatkozó javaslatot fogadott el, melyek felülvizsgálják és felülírják a jelenlegi általános gyógyszeripari szabályozást.²⁵

Az uniós szintű jogalkotás az utóbbi időben az egységesítés irányába halad egyes gyógyszerpiacot érintő területeken.²⁶ Ez egyelőre nyitottá teszi azt a kérdést, hogy a tagállami autonómiának és az uniós szintű

²⁴ Barnard, 2013. 161.

²⁵ Sajtóközlemény az európai egészségügyi unióról: A Bizottság gyógyszerészeti reformot javasol a hozzáférhetőbb, megfizethetőbb és innovatív gyógyszerek érdekében. Forrás: az Európai Unió hivatalos portáljához tartozó weboldal: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_23_1843 (Letöltés: 2023. december 30.). A javaslatban szereplő uniós jogszabálytervezetek a következők:

(1) Javaslat

AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS RENDELETE az emberi alkalmazásra szánt gyógyszerek uniós szintű engedélyezésére és felügyeletére vonatkozó uniós eljárások meghatározásáról és az Európai Gyógyszerügynökségre irányadó szabályok megállapításáról, az 1394/2007/EK rendelet és az 536/2014/EU rendelet módosításáról, valamint a 726/2004/EK rendelet, a 141/2000/EK rendelet és az 1901/2006/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről COM(2023)193, Brüsszel, 2023. 04. 26. [EUR-Lex - 52023PC0193 - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52023PC0193) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52023PC0193> (Letöltés: 2024. 04. 04.);

(2) Javaslat

AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS IRÁNYELVE az emberi alkalmazásra szánt gyógyszerek uniós kódexéről, valamint a 2001/83/EK irányelv és a 2009/35/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, COM(2023)192, Brüsszel, 2023. 04. 26. [EUR-Lex - 52023PC0192 - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023PC0192) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023PC0192> (Letöltés: 2024. 04. 04.).

²⁶ Rasi – Mugelli, 2022. 2.

jogharmonizációnak az a viszonyrendszere, melyet a Bíróság joggyakorlata az eddigiekben kialakított, fennmarad-e, vagy a jogalkotó lényegesen homogénebb piaci feltételeket hoz létre a jövőben.

Következtetések

Az Európai Bíróság több ítéletében is foglalkozott már azzal a kérdéssel, hogy az EUMSZ 36. cikkében szereplő egyik kivétel, ami az emberek egészségének védelmére irányuló céllal indokolt esetben lehetővé teszi mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedés bevezetését, milyen feltételek mellett szolgálhat megfelelő jogi alátámasztásként az egyes tagállamokban a gyógyszeripari termékekre alkalmazott egyedi, és azok forgalmát bizonyos mértékig korlátozó jogszabályok uniós jognak való megfelelése igazolására.

A Bíróság eddigi gyakorlata arra enged következtetni, hogy az arányosság és a szükségesség vizsgálata nem mellőzhető a tagállami korlátozó jogszabály uniós jognak való megfelelése értékelésekor, valamint megállapítható, hogy bármilyen korlátozás nem igazolható ezen az alapon.

A fentiek alapján az is körvonalazódik, hogy a gyógyszeripari termékek engedélyezése nem harmonizálható teljes mértékben, mivel a Bíróság viszonylag széles körben ismeri el a tagállamok autonómiáját arra nézve, hogy szabályozási rendszerükben milyen engedélyezési formákat, az engedélyek feltételeként pedig a gyógyszerkészítményekkel kapcsolatos tevékenységekre milyen fokú rálátást kívánnak szerezni a közegészség védelme érdekében.

Felhasznált irodalom

Sajtóközlemény az európai egészségügyi unióról: A Bizottság gyógyszerészeti reformot javasol a hozzáférhetőbb, megfizethetőbb és innovatív gyógyszerek érdekében; Forrás: az Európai Unió hivatalos portáljához tartozó weboldal: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_23_1843, (Letöltés: 2023.12.30.)

Barnard, Catherine: The Substantive Law of the EU, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Blutman László: Az Európai Unió joga a gyakorlatban – a Brexit után, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2020.

Ferkelt Balázs, Fóti Klára, Gálik Zoltán, Hajszik Gábor, Halmai Péter, Hegedüs Krisztina, Horváth Zsuzsanna, Kengyel Ákos, Komanovics Adrienne, Kőváriné Ignáth Éva, Mohay Ágoston, Papp Mónika, Paragi Beáta, Rácz Rita, Vigh László: Európai uniós politikák. Szerkesztette: Kengyel Ákos, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020.

Gutiérrez-Hernandes, Pedro, Abásolo-Alessón, Ignacio: The health care sector in the economies of the European Union: an overview using an input-output framework. Springer Nature. (2021) 19:4, 1-22. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12962-021-00258-8>

Papp Mónika: Tagállami érdekek, belső piaci szabadságok és az Európai Bíróság joggyakorlata. Állam- és Jogtudomány LXII. évfolyam, (2021) 1. szám, 24-51. DOI: <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.1.02>

Rasi, Guido – Mugelli, Alessandro: European Union Regulation on clinical trials and Regulation on medical devices: A common soil for future development. Frontiers in Drug Safety and Regulation. (2022) 2. évfolyam, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fdsfr.2022.1071620/full> (Letöltés: 2024.02.28.), 1-5, DOI: <https://doi.org/10.3389/fdsfr.2022.1071620>

Snell, Jukka: Free Movement of Pharmaceutical Products: An overdose of cheap drugs? European Business Law Review, (2003) 14. évfolyam, 5. szám, 507-521, DOI: <https://doi.org/10.54648/EULR2003028>

Törzsök Éva: Áruk szabad mozgása az Európai Unióban; SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt., Budapest, 2015.

Is it possible that the protection of human health can be able to serve as a reason for a measure with the same effect as a quantitative restriction according to the Court of Justice of the European Union?

Summary

The case law of the Court of Justice of the European Union can have a special character in case of pharmaceutical products when it comes to Member States' measures having the same effect as a quantitative

restrictions. Such restrictive measures can be proved acceptable in certain cases, but definitely if they are well-founded, fit for the purpose and proportionate. This can be seen even when generally the Court's case law regarding Member States' measures having the same effect as a quantitative restrictions is not specifically permissive. The question is still open, since new EU-level regulation is under preparation regarding the pharmaceutical industry.

Dr. Simon Bernadett

ELTE ÁJK Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék

Témavezető: Koósné dr. Mohácsi Barbara PhD egyetemi adjunktus

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.97>

A gyermek- és fiatalkorúak bűnelkövetésének kriminológiai magyarázata, valamint a 2022. évi gyermek- és fiatalkorú által elkövetett bűncselekmények ezzel kapcsolatos elemzése

*„Más szóval nem szabad azt mondani,
hogy egy tett azért sérti a közös tudatot, mert bűnös,
hanem azért bűnös, mert elutasítjuk.”¹*

Manapság sokszor lehet olvasni, rengetegszer futhatunk bele olyan híradásokba, ahol olyan bűncselekményekről számolnak be, melyekben az elkövető gyermek- vagy fiatalkorú. Úgy tűnik, mintha az ilyen bűncselekmények száma nőtt volna. Sokan nem érthetik ennek okát. A mostani tanulmányomban szeretném összeszedni azokat a kriminológiai elméleteket, amelyek magyarázatot adhatnak arra, hogy egy gyerek- vagy egy fiatalkorú miért lép a bűnelkövetés talajára. Ennek során a 2022. magyarországi statisztikai adatokat is elemezni szeretném, valamint igyekszem ezeket a számokat a véleményem szerint releváns kriminológiai elméletekkel magyarázni. Ezt a Legfőbb Ügyészség által minden évben kiadott statisztikai adatok, valamint a Központi Statisztikai Hivatal honlapján fellelhető adatok alapján végzem el.

Azért lehet ennek az írásnak most jelentősége, mert az elmúlt pár évben számtalan olyan világviszonylatban is nagy esemény történt, amelyek hatással lehetnek a gyermek-és fiatalkorúak bűnelkövetésének alakulására.

Mikor beszélhetünk gyermekbűnözésről és mikor fiatalkorú által elkövetett bűncselekményről?

Mindenekelőtt fontos tisztázni azt, mikor beszélünk gyermekkorúról és mikor fiatalkorúról. A gyermekek védelméről és gyámügyi igazgatásról

¹ Émile Durkheim (2001): 96.

szóló 1997. évi XXXI. törvény fogalom meghatározásánál azt láthatjuk, hogy gyermekkorúnak tekinti azt, aki a 14. életévét még nem töltötte be, és fiatalkorúnak azt, aki a 14. életévét már betöltötte, de a 18. életévét még nem. Kiskorúról a 18. életévét be nem töltött személy esetén beszélünk. Magam is ezeket a fogalmakat fogom használni. Véleményem szerint kijelenthető, hogy egy átlagember is ennél az életkornál húzná meg a határt. Azonban a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) a fiatalkorúak korhatárát kiszélesítette, és már a 12. életévét betöltött személyeket is fiatalkorú elkövetőnek tekinti, mivel a Btk-ban meghatározott hét bűncselekmény esetén már a 12. életévüket betöltött személyek is büntethetők, amennyiben az elkövetéskor rendelkeztek a cselekmény következményeinek felismeréséhez szükséges belátási képességgel.

A fentebb leírtak alapján, tehát gyermekbűnözésről akkor beszélünk, ha az elkövető a bűncselekmény elkövetésekor a 14. életévét még nem töltötte be, – a Btk-ban meghatározott bűncselekmények esetén a 12. életévét –, és fiatalkorú bűnözésről, ha a 14. életévét betöltötte, de a 18. életévét még nem.

Annak igénye, hogy a fiatalkorúakat és a felnőttkorúakat különválasszák, már talán az idők kezdete óta a társadalom egyik igénye volt, hiszen szinte minden korszakban és népcsoportban megvoltak azok a beavatási szertartások, amelyekkel az ifjú a felnőtt korba lép. Azonban a jog területén a XIX. században fogalmazódott meg igény a szétválasztásra az egyes társadalmakban.² Ezután alakultak ki azok a folyamatok, amelyek következtében ma már a társadalom minden tagja számára egyértelmű, hogy a felnőttkorú bűnelkövetőket nem lehet ugyanazon tetterányos büntetéskiszabási módszerrel felelősségre vonni. A fiatalkorú bűnelkövetők felelősségre vonási rendszerének kialakítása során az okozza a nehézséget, hogy az elkövetők esetében sajátos büntetéskiszabási rendszert, módot, folyamatot kell létrehozni, ahol előtérbe kell kerülnie a fiatalkorúak nevelésének és védelmének.

A bűnelkövetés biológiai okai

A személyi tényezők terén beszélni kell a serdülőkorról, amit az orvostudomány értelemez a legpontosabban. A gyermekek esetében nem könnyű időszak a serdülőkor, ez az az időszak, amikor a gyermekkorból a felnőttkorba lépnek. Ilyenkor a hormonháztartás felborul, a testük

² Korinek László (2010): 9.

megváltozik, kialakulnak az elsődleges és másodlagos nemi jegyek. Mindezen túlmenően pedig pszichés és szociális változásokat is megfigyelhetünk. A serdülők esetében gyakori egyfajta hangulati labilitás, megváltoznak az addigi szociális kapcsolataik, előtérbe kerülnek a családon kívüli, baráti viszonyok, ezek felértékelődnek. Ilyenkor egyfajta sajátos útkeresésen mennek keresztül, és elkezd formálódni és teljessé válni a felnőttkori személyiségük. Ezt nagyban befolyásolja az, milyen az adott fiatalok családi háttere, baráti köre, milyen közegben mozog az iskolában. Ezen túlmenően még befolyásoló tényezők a sajátos lélektani és pszichológiai jegyek is, ilyen például a kooperációs képesség, a problémamegoldó képesség hiánya, az emberi kapcsolatok kialakítására irányuló motiváció hiánya is. A serdülőkor jellemzője, hogy gyakran a negatív személyiségjegyek erősödnek fel ebben az életszakaszban, deviáns viselkedés is előfordulhat, aminek, ha nem sikerül a mihamarabbi hatékony korrigálása, akkor ez akár azt is jelentheti, hogy a fiataloknál a serdülőkor alkalmoszerű bűnelkövetés bűnözői életmóddá válhat.

1. táblázat³

A BŰNCSELEKMÉNY GYERMEKKORÚ ELKÖVETŐI ÉS A BŰNCSELEKMÉNY FIATALKORÚ ELKÖVETŐI ELŐÉLETE

Előélet	2020. év			2021. év			2022. év		
	összesen	gyermekkorú	fiatalkorú	összesen	gyermekkorú	fiatalkorú	összesen	gyermekkorú	fiatalkorú
összesen	7916	36	7880	7538	44	7494	7837	68	7769
büntetlen	7280	36	7244	7050	44	7006	7286	68	7218
büntetett	636	-	636	488	-	488	551	-	551
többszörös visszaeső	1	-	1	5	-	5	-	-	-
különös visszaeső	-	-	-	5	-	5	6	-	6
visszaeső	34	-	34	47	-	47	10	-	10
nem visszaeső	601	-	601	430	-	430	535	-	535
erőszakos többszörös visszaeső	-	-	-	1	-	1	-	-	-

A fenti táblázatban megfigyelhetjük az előbb említetteket, hogy befolyásoló tényező a serdülőkor, az ebben a korban fellépő bizonyítási vágy és kitűnni akarás. Ha a fenti táblázatot megfigyeljük, akkor a gyermek- és fiatalkorú elkövetők nagyobb hányada büntetlen előéletű. Ahogy fentebb is kifejtettem, gyermekkorú elkövetőről beszélünk, ha az elkövetéskor a 14 életévét nem töltötte be, így náluk koruknál fogva szinte biztos, hogy büntetlen előéletűek. A fiatalkorú elkövetők körében azonban már találkozhatunk olyan elkövetőkkel, akik büntetett előéletűek, így az ő adataik alkalmasak a fentebb kifejtettek alátámasztására. A táblázatban is látszik, hogy a 2022. évben a 7837 elkövető közül 7286 büntetlen előéletű volt. Ez az elkövetők majdnem 93 %-a, ami jó aránynak mondható, és

³ A táblázat forrása: https://ugyeszseg.hu/wp-content/uploads/2023/01/lfiga_106_2_2023_melle%CC%81klet.pdf (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

következtetéseket is le lehet vonni arra nézve, hogy a fiatalkorú elkövetők között nagyobb számban figyelhetünk meg első bűntényes bűnelkövetőket, mint a felnőtteknél. Ez nyilván a korukból is adódik, illetve szerepet játszhat benne a fentebb leírt állítás is. Ennek vizsgálata jelen tanulmány terjedelmét meghaladja, de érdemes lehet ennek vizsgálatára is figyelmet fordítani.

A statisztikai számok után érdemes megvizsgálnunk a különböző kriminológiai elméleteket, amelyeket akként tudunk csoportosítani, hogy pszichológiai vagy szociológiai okokra vezetik-e vissza a fiatalkorúak bűnelkövető magatartását.⁴ Ezen belül is többfajta modellt különíthetünk el. Fontos, hogy az alábbiakban az említett kriminológiai elméleteket a fiatalkorúakra vonatkoztatva kívánom ismertetni egyfajta speciális nézőpontból, példákat hozva, vagy – ahogy már említettem – esetleg statisztikai adatokat is, melyeket az adott elmélet alapján értelmezek.

A racionális döntési modellek

A racionális döntési modellel kezdem az elméletek sorát, hiszen ez nyúlik vissza a legkorábbra, egészen konkrétan még Beccariahoz. Ennek értelmében azt feltételezzük, hogy minden ember racionális döntést tud hozni, tehát saját elhatározásából kezd az adott személy bűncselekményeket elkövetni, akár bűnöző életmódot folytatni, mivel úgy ítéli meg, hogy ez a magatartás hozza számára a legnagyobb hasznot, az összes lehetőséget mérlegelve ezzel „jár a legjobban”. Ezen elmélet mentén az igazságszolgáltatásnak azt az életkort kell meghatározni, amikor már úgy tekint egy fiatalra, hogy saját döntést tud hozni.

A fejlett országok jogrendszere általában ezt a modellt követi, így határolja el a gyermekkorúakat – akik még nem tudnak racionális döntéseket hozni – és a fiatalkorúakat. Ez a korhatár hazánkban a 14. életév. Az a személy, aki a bűncselekmény elkövetésekor a 14. életévét még nem töltötte be, az nem büntetendő. A jogalkotó azonban meghatározott hét bűncselekményt, amelyek elkövetése esetén már azt feltételezi, hogy az a gyermek, aki a 12 életévét betöltötte már fel tudta mérni, racionálisan tudott dönteni arról, hogy a bűncselekmény elkövetése számára mekkora „hasznot” jelent.

E modell követői azt gondolják, hogy olyan büntetéskiszabási rendszert kell létrehozni, ami kellően visszatartja az elkövetőket, illetve a leendő

⁴ Balogh Karolina (2020): 121-122.

elkövetőknek a kiszabható büntetés miatt nem fogja „megérni” bűncselekményt elkövetni. Ennek megvalósítására három elem van. Az első és legfontosabb a „lebukás” esélyének nagy valószínűsége, amit azzal lehet növelni, hogy eredményesebbé tesszük a bizonyítási eljárásokat, valamint kontrollt kell gyakorolni az állampolgárok felett. A második ilyen elem a súlyosság, ami azt jelenti, hogy az elkövetett bűncselekményért cserébe a megfelelő súlyosságú büntetés lesz kiszabva. A harmadik elem pedig a gyorsaság, vagyis, hogy az elkövető a tettéért milyen gyorsasággal lesz megbüntetve. Nyilván a felnőttkorúak és a gyermek- és fiatalkorúak esetében differenciálni kell a büntetéseket, hiszen a cél, amit el kívánunk érni, teljesen más.

Szociális dezorganizációs modell

A következő modell a szociális dezorganizáció modell, ami már nem a személyre telepíti kizárólagosan a felelősséget, hanem az elkövető közvetlen környezetére, valamint a közvetlen környezetben élő személyek által gyakorolt kontrollra vezeti vissza a bűnelkövetést.

Ezzel kapcsolatban Thomas *klasszikus, szociális dezorganizációs* modelljét kell megemlíteni, mely alapján a család – vagyis az előbb említett közvetlen környezet – hirtelen jött társadalmi pozíció váltása és kulturális környezetváltása vezethet a fiatalkorúak életében a deviáns viselkedéséhez és a bűnelkövetéshez. Ennek értelmében a család városba költözése vagy bevándorlása azt eredményezi, hogy a család elveszti a korábbi pozícióját, a megszokott környezetét és értékeit. Emiatt nem tud olyan kontrollt gyakorolni a fiatalkorúakra a családban, mint amit korábban tett, és ez vezethet a bűnözés felé forduláshoz.

Itt kell megemlíteni a Park és Burgess-féle *koncentrikus zónák elméletét*, amelynek értelmében fellelhetőek olyan területek, ahol több bűnöző él, mint máshol. Ez is eredményezheti azt, hogy a gyermekkorúak és a fiatalkorúak végül a bűnözés felé fordulnak, deviáns viselkedést mutatnak. Ha a fiatalok azt látják, hogy az élet természetes velejárója az, hogy a család bűnöző életmódot folytat és abból tartja fent magát, akkor úgy nő fel, hogy számára ez a követendő példa, így ő is könnyebben fordul a bűnelkövetés felé.⁵

A kényszerelméleteket támogató kriminológusok azt vallják, hogy a fiatalkorú bűnözés oka a kíváncsi cél és a hozzá megválasztott eszköz közötti diszkrepanciára vezethető vissza. Ezen elméletek megértéséhez

⁵ Fekete Olívia (2015): 14-16.

mindenekelőtt meg kell említeni Durkheim és Robert K. Merton anómiaelméletét, hiszen e kriminológiai elmélet alapját ez a két elmélet adja. Az anómia a norma nélküli állapotot jelenti. Ennek két felfogása van a gyakorlatban, az egyik alatt azt az új helyzetet/élethelyzetet értjük, amire nem alkalmazható a régi eligazító norma, a másik esetén pedig azt, amikor olyan állapotról beszélünk, amikor a társadalmi gyakorlat eltér a társadalom által vallott normáktól.

Durkheim a tételét a XIX. századi Franciaországban is nagyban zajló iparosodó és kapitalizálódó társadalmi viszonyok közepette fogalmazta meg. Elmélete szerint az ember hajlamos arra, hogy mértéktelenséget, féktelenséget tanúsítson, és emiatt fontos, hogy legyen számára egyfajta visszatartó erő, mint például az egyház, a gazdasági életben a céhek vagy esetleg a család.⁶ Azonban a XIX. században, mikor Durkheim a megfigyeléseit végezte, a régi korok társadalmi összetartó erői és intézményei, mint a családi vállalkozás és a céhek, már nem voltak alkalmasak arra, hogy korábbi szerepüket az akkori, hirtelen növekvő társadalmi igényekkel szemben is megtartsák. Ez okból kifolyólag megnőtt a bűnözés, a házasságon kívüli születések, valamint az öngyilkosságok száma. Ez az akkori helyzet az embereknek egyfajta szabadságot adott, hiszen nem voltak már olyan szoros kötöttségek, mint az egyház vagy a céh, így önmaguk kereshettek maguknak új célokat, szabadabban dönthettek a saját sorsukról. A szabadság azonban el is bizonytalanította őket, mert egyfajta kötelezettséget is rótt rájuk, mivel már maguk kellett, hogy a saját életüket vezessék. Tekintettel arra, hogy a korábbi gyakorlatok, illetve alkalmazott és betartott normák már nem adtak nekik kellő biztonságot és nem voltak alkalmazhatók erre az újonnan kialakuló helyzetre, az emberek elvesztették a bizalmukat a normák helyességében és célszerűségében, emiatt normaválság alakult ki: az emberek nem voltak annyira elkötelezettek a társadalmi közös célok iránt. Ezt hívta Durkheim anómiának.⁷

Merton az elméletét szintén anómiának nevezte el, először 1938-ban fogalmazta meg, majd az 1968-ban továbbfejlesztette. Merton elmélete az volt, hogy minden társadalom esetén van egyfajta motiváció, ami az elérni kívánt cél, ezzel mindenki egyetért, hiszen ez működteti a társadalmat. Ezzel összefüggésbe hozható a célok eléréséhez vezető út legitim eszközeiről és módszereiről a társadalom valamennyi tagjának vallott egyetértése, ilyen például a szorgalom, az intelligencia, a teljesítőképesség. Fontos leszögezni, hogy Merton az amerikai társadalmat vette alapul, amire

⁶ Gönczöl Katalin (2016): 110–128.

⁷ Merton Robert K. (2002): 217.

már akkoriban is a korlátlan lehetőségek hazájaként hivatkoztak, így a siker hajszolása társadalmilag elfogadott jelenség volt. Azonban a cél elérésében már megosztott a társadalom, mivel beszélhetünk olyan társadalmi rétegekről, akiknél a kitűzött vagy elvárt cél elérése nem lehetséges, az csak elméleti marad. Számukra a cél eléréséhez szükséges legitim eszközök és módszerek nem hozzáférhetőek, emiatt Merton megfogalmazása szerint rájuk egyfajta anómikus nyomás helyezkedik. Ez azért fontos, mert ez választ ad számunkra arra, miért osztályspecifikus a bűnözés. Mivel az alsóbb osztályoknak korlátozott eszközök állnak rendelkezésre és azok hatékonysága is alacsonyabb, ugyanakkor a nyomás ugyanúgy rájuk helyezkedik, hiszen a vágyott célt ők is el szeretnék érni, így „bele kényszerülnek” a nem legitim eszközök alkalmazásába. Őket nevezi Merton újítónak, ők ezt a modellt alkalmazzák.⁸

Ehhez kapcsolódva Merton még négy ilyen modellt nevez meg az újításon kívül. Az első a konformizmus, akik ez a módszert alkalmazzák, azok elfogadják azt, hogy milyen célok és milyen eszközök jutottak nekik. A ritualizmust alkalmazók elengedik az általuk korábban kitűzött célokat, azon a szinten maradnak, ahova „tartoznak”. A szabályokat a szabálykövetés miatt tartják be, mert ez egyfajta kiszámíthatóságot, biztonságot jelent számukra. Éppen ezért még ha nem is hisznek az adott normákban akkor is alkalmazzák őket, az előbb említett okokból. A visszahúzódsági modell esetében az ezt alkalmazó személyek teljes egészében szakítanak a társadalmat jellemző versenyszellemmel. Ők azok, akik a társadalom peremére szorulnak, pl. a hajléktalanok. Végül az utolsó csoportot a lázadók alkotják, akik szintúgy elutasítják a társadalom kívánatos céljait, mint az eszközeit. Általában belőlük kerülnek ki a radikális politikai csoportok tagjai. Ahogy láthatjuk az újítók, a lázadók és a visszahúzódsók mind-mind valamilyen deviáns viselkedési mintát fognak mutatni.⁹

Robert Agnew a mertoni elméletet újította fel, ő a *feszültségelméletet* a fiatalok elleni bűncselekményeivel fogta meg. Agnew szerint a fiataloknak nem a középosztály által elérni kívánt célok okoznak frusztrációt, hanem a saját kortársaik, ilyen lehet a népszerűség elérése vagy az autonómia. Ezek gyakran a fiatalok számára nem könnyen elérhetőek, emiatt fordulhatnak illegitim eszközökhöz.¹⁰ Vegyünk egy példát, ami nagyon gyakori a gyermekbűnözés esetén: Lili 12 éves és az osztályban minden népszerű lánynak van a Zara nevű üzletből egy most divatos

⁸ Balogh (2020): 123.

⁹ <https://communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/belso/bevhumankomm/20051/mertonrksolyomb.html> (Utolsó letöltés: 2023. 12. 08.)

¹⁰ Balogh (2020): 124.

nyakláncra. Lilinek az az elérni kívánt célja, hogy népszerű legyen, tehát, hogy neki is legyen ilyen nyakláncra. Lili családja azonban nem engedheti meg magának, hogy ilyen nyakláncra költsön, ezért Lili nem tudja elérni ezt a célt, ő úgy gondolja, hogy úgy juthat el a népszerűséghez, ha lop egy nyakláncot. Adott esetben ez az eset nem feltételezi azt, hogy Lili a későbbiekben majd bűnöző életmódot fog folytatni, azonban ez a példa szemlélteti azt, min megy keresztül a fiatal, ami ahhoz vezet, hogy vagyon elleni bűncselekményt kövessen el.

Ezt az elméletet Ronald Akers is alapul vette. Ő azt mondta, hogy ezt a tanulási folyamatot leginkább a fiataikorút körülvevő *szubkultúra* befolyásolja. Az ott kapott interakciók, pozitív vagy negatív benyomások azok, amelyek ráviszik őket a bűnözés talajára, illetve ott tartják.

Ezen elméletek mentén térhetünk rá a *szubkultúra elméletekre*, melyek társadalmon belüli kisebb csoportokra vezetnek vissza a fiatal- és gyermekkorúak bűnözésének kialakulását.

Ha egy kicsit megfoghatóbb elméletet keresünk, akkor Clifford Shaw és Henry Mckay elgondolásáról kell szólni. Ők is a fiataikorúak bűnelkövetési okait vizsgálták, azonban másik irányból fogták meg ezt a kérdést. Szerintük az adott személy viselkedésére a legnagyobb hatással a környezete van. Ezzel kapcsolatban bírósági adatokat elemeztek, és ezeket az adatokat empirikusan is alátámasztották. A vizsgálat eredménye az lett, hogy az elmaradottabb területeken, ahol magasabb a munkanélküliség, emiatt nagyobb a szegénység és a mobilitás, az emberek gyorsabban hagyják el az adott területet, régiót, és az etnikai sokszínűség is jellemzőbb.

Meglátásuk szerint ezek mind-mind olyan tényezők, amelyek nehezítik azt, hogy az adott területen élő társadalom közös célt tűzzön ki, és hogy ennek a közös célnak az elérésének eszközeit/útját közvetíteni tudja. A társadalom ilyenkor elveszti az önszabályozó képességét. Az ott élő gyermek- és fiataikorúak pedig úgy nőnek fel, hogy ezeket a mintákat látják, ezeket a célokat tűzik ki ők is, és az ilyen társadalomban alkalmazott eszközöket fogják csak ismerni és alkalmazni a cél elérése érdekében. Igazából itt arról beszélhetünk, hogy az idősebbek a bűnöző viselkedési mintázatot átörökítik a fiatalabbakra, így a fiatalok is hozzájuk hasonló életvitelt fognak folytatni, mert nem látnak vagy nem elég példát látnak ennek ellenkezőjére.

2. táblázat¹¹

A BŰNCSELEKMÉNY ELKÖVETŐINEK, BŰNCSELEKMÉNY GYERMEKKORÚ ELKÖVETŐINEK, BŰNCSELEKMÉNY FIATALKORÚ ELKÖVETŐINEK SZÁMA ÉS NEMEK SZERINTI MEGOSZTLÁSA, AZ ELKÖVETŐ LAKÓHELYE SZERINTI BONTÁSBAN

Megye	2020. év						2021. év						2022. év					
	bűncselekmény elkövetői összesen ²	gyermekkorú			fiatalkorú			bűncselekmény elkövetői összesen ²	gyermekkorú			fiatalkorú			bűncselekmény elkövetői összesen ²	gyermekkorú		
		összesen ²	fiú	lány	összesen ²	fiú	lány		összesen ²	fiú	lány	összesen ²	fiú	lány		összesen ²	fiú	lány
Összesen ²	132 804	36	32	4	7880	6 489	1389	141 474	44	37	7	7494	6 115	1379	137 415	68	54	14
Főváros	17 643	6	6	–	876	644	232	22 050	5	5	–	988	714	274	22 016	21	19	2
Baranya	5 857	–	–	–	476	400	76	6 350	–	–	–	327	238	89	5 065	2	1	1
Bács-Kiskun	10 230	2	2	–	496	447	49	7 626	2	2	–	363	312	51	7 571	–	–	–
Békés	4 163	2	2	–	212	170	41	3 903	–	–	–	174	149	25	4 121	–	–	–
Borsod-Abaúj-Zemplén	12 090	6	6	–	1062	927	134	10 215	5	5	–	943	788	155	13 716	10	9	1
Csongrád-Csanád	4 511	1	1	–	279	215	64	12 050	7	5	2	249	208	41	3 618	1	1	–
Fejér	4 261	–	–	–	209	155	54	5 083	–	–	–	232	201	31	3 810	–	–	–
Győr-Moson-Sopron	4 193	–	–	–	228	186	42	5 430	1	–	1	238	197	41	5 488	1	1	–
Hajdú-Bihar	6 600	3	3	–	523	469	54	6 384	7	6	1	519	465	54	7 365	1	1	–
Heves	3 784	–	–	–	320	281	39	4 440	4	4	–	274	239	35	6 814	5	2	3
Jász-Nagykun-Szolnok	3 392	–	–	–	188	133	55	3 177	3	3	–	203	169	34	2 919	2	1	1
Komárom-Esztergom	3 289	2	2	–	222	200	22	2 698	1	1	–	215	188	27	3 043	1	1	–
Nógrád	15 857	6	5	1	694	570	124	14 456	6	5	1	625	498	127	17 552	10	10	–
Pest	3 528	1	1	–	316	275	41	3 879	1	–	1	252	175	77	3 663	2	2	–
Somogy	8 842	2	2	–	655	514	141	10 087	–	–	–	660	576	84	9 172	1	1	–
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4 592	3	–	3	292	244	48	4 719	1	1	–	338	261	77	5 260	5	–	5
Tolna	3 720	2	2	–	266	210	56	4 256	1	–	1	344	274	70	3 567	4	4	–
Vas	2 321	–	–	–	133	105	28	2 409	–	–	–	117	96	21	2 513	2	1	1
Veszprém	3 493	–	–	–	228	179	49	3 845	–	–	–	153	123	30	3 004	–	–	–
Zala	2 375	–	–	–	159	130	29	3 375	–	–	–	226	203	23	2 581	–	–	–

Ha elemezzük a hazai adatokat akkor megfigyelhetjük azt, hogy ahol magasabb a munkanélküliség, ott magasabb a fiatal- és gyermekkorú bűnelkövetések száma is.

Mielőtt elemezném a fenti táblázatot *Shaw és Mckay elméletével* összefüggésben, jelzem, hogy a fővárosban mért adatokat figyelmen kívül hagyom, tekintettel arra, hogy köztudottam Magyarország fővárosa kiemelkedően nagy a többi városhoz képest, így szükségképpen több bűnelkövetés történik a fővárosban, mint az ország más részeiben.

Ha megnézzük a 2022. évi munkanélküliségi ráta megyénkénti eloszlását, akkor a Központi Statisztikai Hivatal (továbbiakban: KSH) által rögzített adatok alapján megállapítható, hogy a legnagyobb munkanélküliséget Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében mérték, ott 8,9 % volt a munkanélküliek aránya. A második helyen Nógrád megye állt 8,1 %-os munkanélküliségi mutatóval, a harmadik helyen Békés megye állt, ahol 8 %-ot mértek, végül pedig amit még meg kell említeni, az a negyedik helyen álló Borsod-Abaúj-Zemplén megye, ahol 7,4 % volt a munkanélküliek száma.¹²

¹¹ A táblázat forrása: https://ugyesszeg.hu/wp-content/uploads/2023/01/lfiiga_106_2_2023_melléklet.pdf, (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

¹² <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/megy/224/index.html> (Utolsó letöltés: 2024.04.14.)

Ezekkel az adatokkal, ha összevetjük a Legfőbb Ügyészség által kiadott adatokkal, akkor láthatjuk, hogy majdnem ugyanezek a megyék produkálják a legmagasabb számokat. A fiatal- és gyermekkorúak által elkövetett bűncselekmények száma 1033 volt Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1023+10 megoszlásban, ez a megye állt az első helyen. Nógrád megyében 744 ilyen bűncselekményt követtek el 734+10 megoszlásban. Nógrád megye egyébként a harmadik helyen állt. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye ebben a listában az ötödik helyen állt, ami ebből a szempontból még mindig nagyon elől van, itt 416 cselekményt követtek el fiatal- és gyermekkorúak, 411+5 megoszlásban. Végül Békés megye az, ahol bár magas a munkanélküliség, mégis viszonylag kevés gyermek- és fiatalok által elkövetett bűncselekményről számoltak be, itt „csak” 205 cselekményt jegyeztek (gyermekkorú által elkövetett bűncselekményt nem is regisztráltak), amivel nincs is a legrosszabb statisztikával rendelkező megyék között.

Összességében azért megállapíthatjuk, hogy alátámasztható ez az elmélet, hiszen valóban összefüggés mutatkozik a munkanélküliség mértéke a gyermek és fiatalok által elkövetett bűncselekmények számával.

Edwin H. Sutherland, Gabriel Tarde, valamint George H. Mead is úgy tartja, hogy a bűnözői életmód, illetve a gyakori bűnelkövetés is tanult magatartás. Egy ember nem születik bűnözőnek, mint ahogy azt például Beccaria vallotta, hanem a gyermekek a szüleiktől, a közvetlen környezetüktől látottakat másolják le és építik be a saját személyiségükbe. A megszületett gyermek személyiségére egyes kutatások szerint nagyobb hatással vannak azok az ingerek, amelyek a gyermekeket az első éveikben érik, mint a későbbiek. Befolyásoló tényező még az is, hogy milyen intenzitással, mennyi ideig kapják ezeket az ingereket. Mégis a legfontosabb az, melyik van túlsúlyban, a bűnelkövetést támogató attitűd vagy a bűnelkövetést helytelenítő attitűd.¹³

Szintén hasonló elgondolás alapján alkotta meg a maga elméletét *Cloward és Ohlin*, akik a *megkülönböztetett lehetőségek modelljét* alkották meg, ami a fiatalok bűnbandák működését modellezi. Eszerint nem állapíthatjuk meg biztosan, hogy ha a fiataloknak nem áll rendelkezésére legitim eszköz a kíváncsi cél elérésére, attól még illegitim eszköz rendelkezésre áll, illetve, ha rendelkezésre is állnak ilyenek, akkor éli is fog vele. Azt, hogy a gyermek hogyan fog reagálni arra, hogy számára legitim eszközökkel nem elérhető a kívánt cél, a szerzőpáros három csoportba osztja. Ez a három csoport a „*kriminális szubkultúra*”, ahol a fiatalok a

¹³ Balogh (2020): 126.

legitim eszközeiket illegitim eszközökkel pótolják. Rendszerint ők azok, akik valamilyen bűnbandához csapódnak, akik a vagyon elleni bűncselekményekkel vagy más jövedelemszerző tevékenységekkel próbálnak elérhető életszínvonalat teremteni. A bűnbandában az idősebb, tapasztaltabb hasonló helyzetben lévők bevonják őket az ilyen tevékenységekbe. A második csoport a „*konfliktus szubkultúra*”, amiről az mondható el, hogy ezeknek a fiataloknak nincs lehetőségük arra, hogy bűnszervezetbe lépjenek vagy bűnbandához csapódjanak, nincs mögöttük úgymond „védőháló”, emiatt náluk fontos az erődemonstráció, az erőszak. A harmadik csoport pedig a „*visszavonulási szubkultúra*”, ebbe a csoportba tartozó fiataloknál nincs lehetőség illegitim eszközök használatára, valamint pozíciót sem tudnak megszerezni.¹⁴

A fiatalok bűnbandák működésével foglalkozik *Cohen* is. Azonban nála megjelenik a *státusz-frusztráció* fogalma. Eszerint a csoportok közötti összehasonlítások feszültséghez vezetnek, ami a legvégső ponton bűnözésben törhet ki. *Cohen* felfogása szerint az alacsonyabb státuszban lévő fiatal elveti a társadalom által felállított normáit és elveit, és azt a saját maga által létrehozott alternatív normákkal és elvekkkel helyettesíti. Ezzel kreál magának egyfajta megbecsültség érzetét. Az ilyen státuszban lévő fiatalok ezzel az érzéssel és jelenséggel először az iskolarendszerben találkoznak, ahol általában a középosztálybeli értékrend az irányadó, és ahol emiatt rossznak és butának érzik magukat. Erre *Cohen* szerint háromféleképpen reagálhatnak. Az egyik az, hogy erősebben próbálkoznak, hogy jobbak legyenek. Másik, hogy elfogadják az adott helyzetet, vagy pedig a saját maguk sikerét önmaguk definiálják és figyelmen kívül hagyják a rájuk aggatott negatív minősítést. Az első csoportot a szakirodalom *collage boys*-nak hívja, ők azok, akik elfogadják a társadalom értékrendjét és annak a teljesítményük növelésével kívánnak megfelelni. A második csoportot hívják *corner boys*-nak, ők azok, akik tudomásul veszik azt a tényt, hogy az adott „státuszuk” miatt nem felelnek meg az elvárásoknak és ebbe belenyugodva enyhe deviáns viselkedést mutatnak. Végezetül a harmadik csoport a *delinquet boys*, akik elvetik az őket leminősítő véleményeket és újradefiniálják az elvárásokat, hogy így a saját szemükben sikeresek legyenek, ez általában a bűnöző életmódban testesül meg.¹⁵

¹⁴ Stephen Schafer (1969): 191.

¹⁵ Fekete (2015): 18.

3. táblázat¹⁶A BŰNCSELEKMÉNY GYERMEKKORÚ ELKÖVETŐI ÉS A BŰNCSELEKMÉNY FIATALKORÚ ELKÖVETŐI ÉLETVITELSZERŰ TARTÓZKODÁSI HELYE¹

Életvitelszerű tartózkodási hely	2020. év			2021. év			2022. év		
	összesen	gyermek-korú	fiatalkorú	összesen	gyermek-korú	fiatalkorú	összesen	gyermek-korú	fiatalkorú
Összesen	7916	36	7880	7538	44	7494	7837	68	7769
Egy-, vagy többszemélyes magánháztartás ²	6518	24	6494	5966	34	5932	6178	42	6136
Gyermekvédelmi szakellátás bentlakásos intézményei (gyermekotthon, befogadó otthon, lakásotthon, utógondozó otthon)	1104	11	1093	1189	4	1185	1286	21	1265
Gyermekjóléti alapellátás bentlakásos intézményei (gyermekek átmeneti otthona, családok átmeneti otthona)	114	–	114	142	5	137	155	2	153
Diákotthon, kollégium	34	–	34	22	–	22	53	–	53
Munkavállalók elhelyezését szolgáló intézmények (munkásszálló, alkalmazotti szálláshely)	1	–	1	3	–	3	3	–	3
Tartós elhelyezést biztosító szociális intézmény (ápolást, gondozást nyújtó, rehabilitációs célú, lakóotthon)	17	–	17	9	–	9	5	–	5
Átmeneti elhelyezést biztosító szociális intézmény (időskorúak gondozóháza, fogyatékosok gondozóháza, pszichiátriai betegek átmeneti otthona, szenvedélybetegek átmeneti otthona, hajléktalanok éjjeli menedékhelye, hajléktalanok átmeneti szállása)	12	–	12	8	–	8	14	–	14
Javítóintézet	88	1	87	126	1	125	69	3	66
Büntetés-végrehajtási intézet	10	–	10	5	–	5	26	–	26
Hajléktalan ³	7	–	7	5	–	5	8	–	8
Csellengő ⁴	11	–	11	63	–	63	40	–	40

4. táblázat¹⁷

25.1.1.18. A gyermekvédelmi szakellátásban részesülő fiatalok [fő]

Év	0–2	3–5	6–13	14–17 ^a	Kiskorúak összesen	18 éves és idősebb ^b	Mindösszesen	Ebből: sajátos nevelési igényű kiskorú
	éves							
Szakellátásban részesülő								
2010	1 459	1 894	7 615	6 824	17 792	3 626	21 418	3 803
2011	1 524	1 975	7 713	7 075	18 287	3 162	21 449	3 873
2012	1 690	2 006	7 824	6 944	18 464	3 070	21 534	3 755
2013	1 916	1 997	7 972	6 789	18 674	2 954	21 628	3 932
2014	2 178	2 136	8 337	7 484	20 135	2 985	23 120	3 874
2015	2 045	2 290	8 558	7 378	20 271	2 873	23 144	3 644
2016	2 347	2 512	8 671	7 021	20 551	2 590	23 141	3 937
2017	2 442	2 611	8 956	6 939	20 948	2 417	23 365	4 234
2018	2 579	2 640	9 195	6 796	21 210	2 324	23 534	4 460
2019	2 560	2 820	8 944	6 552	20 876	2 214	23 090	4 390
2020	2 556	2 727	9 069	6 391	20 743	2 191	22 934	4 480
2021	2 690	2 877	9 076	6 398	21 041	2 286	23 327	4 491
2022	2 721	2 825	9 237	6 392	21 175	2 298	23 473	4 433

A 3. számú táblázatban láthatjuk a gyermek- és fiatalkorú elkövetők a bűncselekmény elkövetését megelőző és az akkori tartózkodási helye szerinti eloszlását. Az alatta lévő táblázatban pedig azt, hogy hány gyermek

¹⁶ A táblázat forrása: https://ugyesszeg.hu/wp-content/uploads/2023/01/lfiga_106_2_2023_melléklet.pdf, (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

¹⁷ A táblázat forrása: https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0016.html (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

volt gyermekvédelmi szakellátásban 2022-ben. Azért fontos ez az utóbbi adat, mert ahogy a fenti elméletek is kifejtik, ha egy fiatalnak nincs meg a megfelelő eszköze, akkor többféle reakciót adhat ennek kompenzálására, ebből az egyik az, ha a bűnelkövetés útjára lép.

Köztudott, hogy az olyan gyerekeknél, akik a gyermekvédelmi szakellátásba bekerülnek, hatványozottabban áll fent annak az esélye, hogy illegitim eszközöz nyúlnak. Ezeknek a gyerekeknek sokszor nincsen meg az a legitim eszközük, ami a kívánatos társadalmi cél eléréséhez szükséges. Ahogy látjuk a táblázatban a legtöbb bűncselekményt azok a fiatalok követték el, akik egy- vagy több személyes magánháztartásban élnek. Ez az adat azért lehet csalóka, mert 2022-ben Magyarországon megközelítőleg 905.049 gyermek élt ilyen háztartásban¹⁸, ebből 6178 gyermek követett el bűncselekményt, ami körülbelül a 0,7 %-nak felel meg. Ezzel ellentétben 2022-ben 21.175 gyermek volt a szakellátásban és ebből 1287 követett el bűncselekményt, ami 6 %-nak felel meg. Ez a szám a magánháztartásokban élőknek majdnem a tízszerese. Így beigazolódni látszik az, hogy az ilyen gyerekek nagyobb részének nem elérhetőek a legitim eszközök, és ennek kiküszöbölését a bűncselekmények elkövetésében látják.

A következő elmélet, amit meg kell említeni az a *címkézés elmélet*. A címkézés elmélet leegyszerűsített értelme az, hogy ha a gyermeket bűnözőként kezeljük, akkor az is marad. Ha a címkézés elméletről beszélünk akkor mindenképpen Edwin M. Lemert munkásságáról kell kiemelnünk, aki kétfajta devianciát különböztet meg. Ezen elmélet szempontjából a másodlagos deviancia a lényeges, mert az elsődleges devianciának számos oka lehet. A másodlagos devianciáról azt mondja Lemert, hogy azt a társadalom hatása keletkezteti. A másodlagos deviancia esetében a fiatalok a rosszállást az identitása elleni támadásnak éli meg, emiatt az sérül és megbélyegződik, ezért a társadalomból is kirekesztődik. Ennek az a következménye, hogy az adott személy ennek a szerepnek akar majd megfelelni, a státusza alacsonyabb integritású szintre fog lecsúszni. Végezetül pedig elfogadja, hogy ő a „rossz” személy az összes szituációban.¹⁹ A másodlagos devianciával leírható cselekmények azok, amelyek már magukban hordozzák a fiatal minősítésének következtében beállt változásokat.

Ezen elmélet mentén ment tovább Howard Becker, aki megalkotta a *kriminológiai interakcionizmust*, ami szerint a társadalom kitaszítottjait –

¹⁸ https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html (Utolsó letöltés: 2024.04.14.)

¹⁹ Gönczöl Katalin, Kerezsi Klára, Korinek László, Lévay Miklós (szerk.) (2016): <https://mersz.hu/kiadvany/54> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)

jelen esetben a bűnelkövető fiatalkorúakat – egyfajta szegregációs folyamat termeli ki, melyben mind a kitaszítottak, mind pedig az ezt végrehajtó közösség is elfogadja ezt az állapotot. Becker szerint ez úgy zajlik, hogy az embernek önmagáról nincs önképe, az a társadalom, a szűkebb közeg hatására jön létre, ilyenek a tanárok, a szülők, az osztálytársak. Az általuk elhangzó és ismételt minősítésnek fog az egyén végül megfelelni. Freda Adler megalkotott egy képzeletbeli sémát, amelyben levezeti a címkézés folyamatát:

1. „Az egyén egyszerű deviáns cselekményt követ el (elsődleges deviancia), például követ dob a szomszéd kocsijára.
2. Ez informális társadalmi reakciót vált ki: a szomszéd dühbe gurul.
3. Az egyén továbbra is megszeg bizonyos szabályokat (elsődleges devianciák): kiengedi a szomszéd kutyáját az utcára.
4. Ez fokozott, de még mindig elsődleges társadalmi reakciót vált ki: a szomszéd szól a deviáns fiatal szüleinek.
5. Az egyén komolyabb deviáns cselekményt követ el: bolti lopáson érik (még mindig elsődleges deviancia)
6. Ez már formális reakciót vált ki: az illetőt „fiatalkorú bűnelkövetőként” elítéli a fiatalkorúak bírósága.
7. A fiatal a bíróság „bűnelkövetőnek” bélyegzi, a szomszédok, a konvencionális normákat követő társak és mások szemében pedig „rossz” lesz.
8. A fiatal kezd „bűnelkövetőként” gondolni magára, és a konvencionális normákat nem követő fiatalokhoz csapódik.
9. Az egyén elkövet egy újabb, a korábbiaknál súlyosabb deviáns cselekményt (másodlagos deviancia): a banda tagjaival kirabolnak egy helyi fűszerest.
10. Az egyén visszakerül a fiatalkorúak bíróságára, bűnlajstromára újabb tételek kerülnek fel, a konvencionális társadalom még inkább kivetli magából, ő pedig teljesen deviáns életformát alakít ki.”²⁰

A fenti, Adler által megalkotott, szemléltetésre szolgáló folyamatleírás nagyon jól mutatja, hogyan tér a bűnelkövetés útjára egy fiatal, és milyen nagy szerepe van a címkézésnek a fiatalok életében.

Ezt az elméletet több tudományág empirikusan is alátámasztotta. Az egyik kutatócsoport például önkénteseket kért fel arra, hogy egy elmeógyógyító intézetbe vonuljanak be. Ehhez az önkéntesek a skizofrénia egyik tünetét produkálták, és azt mondták, hogy hangokat hallanak. Miután felvették őket az intézetbe, elkezdtek normálisan viselkedni, de ettől függetlenül nem tudtak szabadulni az intézet dolgozói által rájuk rakott címkétől. Ha valamelyiküket azon kapták, hogy írogat, akkor azt mondták

²⁰ Freda Adler, Gerhard O. W. Mueller, William S. Laufer (2000): 284-285.

rá, hogy kényszeres, ha pedig valaki előbb ment le mondjuk valamelyik étkezésre, akkor rá az „orálisan agresszív” jelzőt használták.

Ugyanez a helyzet azokkal a fiatalokkal is, akiket megbélyegez a társadalom. Hiába próbálnak „jó útra” térni, egyszerűen nem tudnak szabadulni a „bűnelkövető” címkétől. Emiatt ebbe egy idő után belefáradnak és egyre inkább megfelelnek a ráaggatott jelzőnek. Ha nem is akarunk ilyen elvontak lenni – hiszen nem mindenkinek lesz bűnelkövető a gyermeke –, akkor mindenki találkozhatott már életében azzal a mondattal – és ez is címkézés –, hogy ha a rossz gyereket, rosszként kezeljük, akkor az is lesz. Figyeljük meg, ha az iskolában úgy kezelik a gyermeket, hogy rossz a magatartása vagy nem tanul, és ezt a címkét ráaggatják, akkor egy idő elteltével már nem fog ellen küzdeni, tényleg rossz magatartású lesz és nem fog energiát fektetni a tanulásba.

Ugyanezen az elven rendezkedik be egy fiatalkorú a bűnelkövető életmódra. Ilyen volt például a tatabányai kettős hajléktalan gyilkosságot elkövető 15 éves fiatalkorú is. Esetében a bíróság azt is vizsgálta, vajon, hogyan követhetett el egy ilyen korú gyermek ilyen súlyos bűncselekményt. Végül a bizonyítási eljárásban feltárták, hogy a gyermeket súlyosan elhanyagolták, az anyja és az apja is azt hajtogatta, hogy nem szeretik. Nem kapta meg az általa igényelt figyelmet, az iskolában is rosszul teljesített, emiatt iskolaváltásra is sor került. Végül a fiú annyira kilátástalannak érezte magát, hogy elkövette a két erőszakos bűncselekményt. Ebből a nagyon is valós példából is látszik, milyen is az, ha a gyermeket csak negatív impulzusoknak teszi ki a környezete, míg végül nem látott más megoldást, mint e cselekmények elkövetését.²¹

A következő modell a *szociális tanuláselméleti modell*, ahol a társas interakciók, illetve a társaktól jövő visszajelzések alakítják ki a deviáns viselkedést. Az ezen elméleten alapuló meggyőződések kiindulópontja az, hogy a konform, a proszociális és a deviáns viselkedés is tanult viselkedésforma. Ha erről a modellről esik szó, Sutherlandet és Akert kell megemlíteni.

Sutherland azt vallotta, hogy a fiatalok viselkedését a kiemelt jelentőségű kapcsolatok határozzák meg. Eszerint a fiatalok a felnőtté válásuk útján különböző definíciókat tanulnak. Ezek között a tanult definíciók között lesznek antiszociális és proszociális értékrendet támogató definíciók. Ezek sorában van egy szint, ami után, ha az antiszociális definíciók kerülnek előtérbe, akkor ki tud alakulni a deviáns viselkedés. Ezek az ingerek különböző intenzitásúak, gyakoriságúak és fontosságúak. Sutherland

²¹ <https://444.hu/2018/03/01/szulei-elhanyagoltak-a-tatabanyai-kamaszt-duheben-halalra-vert-ket-hajlektalan>
(Utolsó letöltés: 2023. 12. 16.)

elmélete szerint a legmeghatározóbb ingereket a korai gyermekkorban kapják a fiatalok, mivel azokat gyakran, hosszú ideig és fontos emberektől kapják. Azonban Sutherland legnagyobb kritikája az, hogy a konkrét lépéseket, műveleteket nehezen lehet meghatározni, valamint a gyermek- és fiatalkorúakat passzív alanynak tekintik.

Sutherland elméletét Aker fejlesztette tovább és a szociális tanuláselméleti alapokat az *operáns kondicionálás* gondolatával egészítette ki. Ő úgy gondolta, hogy a Sutherland által is említett tanulás kiscsoportos helyzetekben zajlik. Ebben a folyamatban a csoport a saját maga által, a saját szubkultúrájának megfelelő definíciókat képviseli és közvetíti, amelyek pontosan meghatározzák, hogy az adott magatartást – jelen esetben deviáns viselkedést – pozitív vagy negatív megerősítéssel „jutalmazza-e”. Ezeket az ingereket az alany lassan magáévá teszi és az idők során kialakul az ingereknek megfelelő viselkedése. Aker kétféle ingert különböztet meg. Az egyik a pozitív megkülönböztető, ami értékeli az adott magatartást, megerősíti az alanyt benne, a másik pedig a semlegesítő vagy más néven igazoló megkülönböztetés, ami helyteleníti azt, így megakadályozva, hogy ez a viselkedés megszilárduljon az fiatalban.

Ez a modell különösen jelentős a fiatalkorú bűnelkövetők szempontjából, mert kiemelt helyen kezeli a személyiségfejlődést, ami ennél a csoportnál különösen jelentős. A bűnelkövetést megelőzően ugyanis a fiatal olyan érzékeny korszakait éli meg (bekerül az óvodába, iskolába, eléri a serdülőkort, megfelelési kényszer hat rá), amikor szüksége van a megfelelő külső megerősítésre annak érdekében, hogy ne vesszen el teljesen.²²

A következő modellek a *kontroll modellek* lesznek, ahol az elmélet alapja az, hogy a társadalmi kontroll és az önkontroll hiánya vezet a bűnözéshez. Az a két személy, akinek a munkásságára ki kell térni: *Hirschi* és *Gottfredson*. Ők az önkontroll fogalma alatt a bűnelkövetéstől való tartózkodást értik, azt, hogy az egyén tudja mérlegelni a hosszútávú „költségeit” a deviáns viselkedésnek. Szerintük az alacsony önkontrollal rendelkező személyek impulzívak, érzéketlenek mások fájdalmával szemben, szeretik a magas kockázattal járó helyzeteket, a mentális tevékenységeket háttérbe szorítják a fizikaival szemben.²³ Véleményük az, hogy önkontroll hiánya hatványozottan vezethet a bűnelkövetéshez, ha kriminális lehetőségek is vannak, ilyen helyzetek például a lopásnál állandóak. Ebben az esetben mindig található valami olyan vagyontárgyat, kerülhet a látókörébe olyan érték, ami számára csábító, és mivel alacsony

²² Fekete (2015): 8-9.

²³ Szabó Judit és Kökönyei Gyöngyi (2016): 17.

az önkontrollja, nem tudja megállni és könnyen dönthet úgy, hogy megszerzi az adott tárgyat akár törvénytelen eszközökkel is.

Meg kell még említeni ebben a témakörben *Reckless-t*, aki szerint a konform és deviáns viselkedés a korlátozó tényezőkön, a visszatartó erőkön múlik. Ő más irányból fogja meg az elméletet, és azt vallja, hogy a fiatallal szemben a család, a társadalom kontrollja, az önkontroll és a saját erőforrásai kellő visszatartó erőt jelentenek ahhoz, hogy az adott személy ne kövessen el bűncselekményt. Ezáltal megkülönböztet belső és külső visszatartó erőt. Belső visszatartó erő például az énkép, a célorientáltság, a felelősségérzet, illetve a fókuszáltság, míg külső visszatartó erő a felügyelet és a fegyelmezés, valamint a reális társas elvárások, a megfelelő, proszociális társas tevékenységek. Ez a két visszatartó típus kompenzálja egymást.

Végezetül fontos még megemlíteni a *kritikai modelleket*, ahol a fő problémát a társadalmi struktúrában és a társadalom működésében látják. Az elmélet követői szerint a probléma abban rejlik, hogy a hatalom és az anyagi javak egyenlőtlenül vannak elosztva és ez csoportközi feszültséget okoz, amelyek konfliktushoz vezetnek, és ezeknek kísérőjelensége a bűnözés. A fiatalok esetében ezt úgy értelmezhetjük, hogy az a csoport a meghatározó, amibe beleszületnek. Esetükben az a meghatározó, mennyire veszik át a csoport viselkedésmintáját, valamint, mennyire fogadják el a csoportbeli státuszukat, vagy mennyire próbálnak rajta változtatni. Ha egy gyermek esetleg olyan társadalmi rétegbe/csoportba születik, ahol az az elvárás, hogy amint lehet, pénzt keressen, és azt látja, hogy a csoport többi tagja ezt bármilyen eszköz felhasználásával megteszi, akkor vagy ő is berendezkedik erre az életformára, vagy megpróbál ebből az egészből kitörni és mondjuk tanul, egyetemre megy.

Összegzés

Összességében ezeket a modelleket áttekintve, némelyikhez valódi példákat kapcsolva és statisztikákkal alátámasztva láthatjuk, hogy nagyon sok modell és elmélet született, ami magyarázhatja azt, hogy egy gyermek-vagy fiatalok miért is kerül olyan helyzetbe, vagy miért is érzi azt, hogy az egyetlen megoldás az, ha bűncselekményt követ el. Ahogy a példákból és a statisztikákból is látszik, szinte minden modell és elmélet mögött van valóság, alá tudjuk támasztani statisztikákkal. A fenti példákat és statisztikákat a saját meggyőződésem és a saját elgondolásom szerint válogattam össze, nyilván nem csak annál a modellenél lehetne használni,

ahova én beillesztettem, de saját meggyőződésemet is tükrözi az a módszer és elgondolás, ahogy felépítettem ezt az összegzést.

Véleményem szerint ezeket a modelleket arra is lehetne használni, hogy olyan területekre és olyan korosztályokra helyezzük a hangsúlyt, amelyek, illetve akik kiemelten „veszélyeztetve” vannak a bűnelkövetés szempontjából. Esetleg a gyermekvédelmi rendszert kellene ennek függvényében fejleszteni és az ott dolgozókat kiképezni, hogy fel tudják ismerni a jeleket, és így meg tudják azt akadályozni a számukra elérhető jogi eszközökkel, hogy a gyermek- és fiatalkorúak a bűnözés talajára lépjenek.

Mindezeket egybevetve és az elméletekből is levezetve az a szilárd meggyőződésem – és ez a hazai, hatályos jogszabályokban is megjelenik – , hogy azoknál fiatalkorúaknál, akik már bűncselekményt követtek el a reintegrációra kellene hangsúlyt fektetni és arra, hogy a társadalomba vissza tudjanak illeszkedni. Fontos lenne követni azt a tendenciát, amit a Tatabányai Törvényszék is követett, hogy fel kell deríteni, miért is került abba a szituációba a kiskorú, és a büntetésen túl megoldást találni arra, hogyan lehet helyes irányba terelni. Hiszen ahogy a fentebb kifejtettekben is láthattuk, erre az elkövetői csoportra – különösképpen a gyermekkorúak esetében – nagy befolyással bír a környezete, hiszen még nincs kiforrott személyiségük, így sok esetben a velük szorosan együtt élők viselkedési mintáit veszik át, illetve az arra adott reakció lesz bűncselekmény.

Felhasznált irodalom

Balogh Karolina (2020): *"Mindig a rosszat csinálom, már kicsinek is" avagy a fiatalkori bűnelkövetés a kriminológiai magyarázatok tükrében.* Szociálpedagógia (15). 117-137.

Fekete Olívia (2015): A fiatalkorú bűnözés értelmezése a klasszikus kriminológiai modellekben. In: Metszetek 4/3. 14–16. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2015/3/2>

Gönczöl Katalin (2016): Deviancia, anómia és feszültség. In: Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerecsi Klára – Lévy Miklós (szerk.): Kriminológia, Wolters Kluwer, Budapest

Freda Adler, Gerhard O. W. Mueller, William S, Laufer (2000): Kriminológia, Osiris Kiadó, Budapest

Korinek László (2010): Kriminológia II. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest

Merton Robert K., Társadalom elmélete és társadalmi struktúra. Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 217. o.

Stephen Schafer (1969): Responsibility of the society. In: Theories In Criminology: past and present philosophies of the crime problem. Random House, California

Szabó Judit és Kökönyei Gyöngyi (2016): *Az önkontroll kriminológiai fogalmának kritikai elemzése*. Alkalmazott pszichológia. ISSN 1419-872X

<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/megy/224/index.html> (Utolsó letöltés 2024.04.14.)

https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html (Utolsó letöltés: 2024.04.14.)

https://444.hu/2018/03/01/szulei-elhanyagoltak-a-tatabanyai-kamaszt-duheben-halalra-vert-ket-hajlektalant_ (Utolsó letöltés: 2023.12.16.)

https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0016.html (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

https://ugyeszseg.hu/wp-content/uploads/2023/01/lfiiga_106_2_2023_melle%CC%81klet.pdf (Utolsó letöltés: 2024.05.06.)

Gönczöl Katalin, Kerecsi Klára, Korinek László, Lévy Miklós (szerk.): *Kriminológia – Szakkriminológia*. Wolters Kluwer Kft. 2016. https://mersz.hu/hivatkozas/wk54_68_p5/#wk54_68_p5 DOI: <https://doi.org/10.55413/9789632956275> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)

Criminological explanation of child and juvenile crime and related analysis of crimes committed by children and juveniles in 2022

Summary

In the study, I would like to explain the developed criminological theories and trying to draw a parallel between them and the statistics on youth and child offenders by the prosecutor's office for the year 2022. First of all, I would like to clarify who are children and who are juveniles in the hungarian legal system, as well as how the age of criminality is developed in this system. Then we have to mention the reasons for juvenile delinquency, as well as the statistics that justify them.

Dr. Tengölics Zsófia Márta
ELTE ÁJK Agrárjogi Tanszék
Témavezető: Dr. Kurucz Mihály egyetemi tanár

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.116>

A mezőgazdasági termelő jogi fogalmának, illetőleg belső differenciálódásának vizsgálata az európai uniós és magyar agrárjogban, különös tekintettel a magyar csatlakozás óta eltelt húsz évre

Absztrakt

Az EGK, majd az EK alapszerződése és ezt követően az EUMSZ egyaránt meghatározza a közös mezőgazdasági politika tárgyi hatályát, de fel sem merült a személyi hatály körében a mezőgazdasági termelő jogi fogalmának rögzítése, és az sem, hogy a szerződések utaltak volna annak jogi meghatározására a rendeletek és az irányelvek számára. Ennek következtében egyes uniós jogforrások maguk definiálják azt, mások nem. Az uniós agrárjogi szabályozás e sajátossága, az egységes személyi hatály meghatározásának hiánya hatással volt és van a magyar szabályozás differenciáltságra is.

A mezőgazdasági termelő jogszabálynkénti meghatározása a termelői jövedelemtámogatási rendeletekben vált leginkább részletezetté, sőt 2013-tól erőteljes belső differenciálódás is megfigyelhető a rendeleti szintű jogi szabályozásban. A fiatal mezőgazdasági termelők jogi fogalmának legrészletezőbb jogi meghatározására is a jövedelemtámogatási szabályozásban került sor. A 2023-2027-es évekre vonatkozó közös agrárpolitikai ciklusban a generációs megújulás, mint különös agrárpolitikai célkitűzés a jogi fogalmakat is érintette. Ugyan a mezőgazdasági termelő jogi fogalma magában foglalja az aktív és fiatal termelők kategóriáját is, azonban – tekintettel az uniós diszjunkcióra – a jogharmonizáció követelménye miatt át kellett venni az elkülönített meghatározásokat. A fiatal mezőgazdasági termelőkre, az aktív farmerre, mint a szabályozás kitüntetett alanyaira külön-külön jogszabályok adnak meghatározást. A tanulmány középpontjában a KAP alanyi körének, azon belül különösen a mezőgazdasági termelő jogi fogalmának vizsgálata áll, az uniós jogfejlődés, és annak a magyar agrárjogi fogalmakra gyakorolt hatása feldolgozásával. A vizsgált időszak a részletesen a magyar csatlakozás időpontjától napjainkig terjedő időszakra terjed ki.

I. Bevezetés

Az Európai Unió (a továbbiakban: EU) és ezáltal a magyar agrárjog fejlődéséhez és fogalomrendszeréhez nagyban hozzájárult a kezdetek óta jelen lévő Közös Agrárpolitika (a továbbiakban: KAP), és annak reformjai. Mindazonáltal megállapíthatóvá vált a tanulmány írása közben, hogy bár az integráció előrébb járt az egyes fogalmi elemek meghatározásában, mégis jellemző maradt mind a csatlakozás előtti differenciálódás, mind az azóta bekövetkezett többlettartalmak egymásra hatása. Ennek megfelelően az általánosan elfogadott legújabb európai standardból indul ki a szerző is. Ez az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendeletében (a továbbiakban: 2021/2115/EU Rendelet) meghatározott mezőgazdasági termelő¹ fogalma, amelynek elaborációjára az EU által alkalmazott fogalomrendszerre történő kitekintés fejezetben kerül majd sor.

Feltehető a kérdés, hogy az agrárgazdaságokból kiragadva miért az egyéni termelők állnak a vizsgálat középpontjában, amikor a termelő önmagában nem vizsgálható üzeme, gazdasága nélkül. Tekintettel arra, hogy mind az EU-ban, mind Magyarországon jelentős csökkenés figyelhető meg a gazdaságok számában², érdemes a legkisebb egységnél kezdeni a kutatásokat, ez pedig a termelő. Általánosságban megállapítható, hogy különbség tehető az üzemvezető termelő által és a vállalkozó termelő által működtetett agrárüzemek között³. E tanulmány az első kategória vizsgálatát tartja irányadónak az elemzés szempontjából.

Az agrárjog tárgyának hármass meg határozottságát tekintve, – ami személyi-szervezeti, tevékenységi, valamint tárgyi és természeti⁴ – jelen tanulmány a személyi meghatározottság vizsgálatát veszi szemügyre a mezőgazdasági termelő szempontjából.

¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről 3. cikk 1. pont „mezőgazdasági termelő: olyan természetes vagy jogi személy, illetve természetes vagy jogi személyek olyan csoportja – tekintet nélkül az ilyen csoportnak vagy tagjainak a nemzeti jog szerinti jogállására – akinek, illetve amelynek a mezőgazdasági üzeme az Európai Unióról szóló szerződésnek az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) 349. és 355. cikkével együtt értelmezett 52. cikkében meghatározottak szerint a Szerződések területi hatálya alá tartozik, és aki, illetve amely a tagállamok által az e rendelet 4. cikkének (2) bekezdésével összhangban meghatározottak szerinti mezőgazdasági tevékenységet folytat.”

² Valkó – Kincses – Kovács 2022. 854-872. http://real.mtak.hu/151576/1/2022_09_854.pdf (2024.05.01.)

³ Kurucz 2012. 118-136., elérhető: http://www.gazdalkodas.hu/index.php?l=hu&p=cikk&cikk_id=934 (2024.05.01.)

⁴ Kurucz 2007a. 41-86. http://epa.oszk.hu/01000/01040/00002/pdf/EPA01040_agrar_es_kornyeztjog_2_2007_41-86.pdf (2024.05.01.)

Elöljáróban annyi állapítható meg, hogy a mai magyar agrárjogi fogalom fontos részét képezi mind a jogképesség⁵, mind a cselekvőképesség⁶, hiszen ezek nélkül nem értelmezhető az agrárjogi jogalanyiség.

II. Történeti áttekintés

1. A 20. századi megjelenés

Ahhoz, hogy a jelenlegi magyar agrárjogi és agrárpolitikai jelentéstartalom megfelelően vizsgálhatóvá váljon, vissza kell tekinteni az előző században létrehozott meghatározásokhoz, még akkor is, ha az sokszor nem egyes számban tekint a mezőgazdasági termelés alanyára, hanem csoportosulásként. Elsőként arra hívható fel a figyelem, hogy az 1920-as években nem volt igény az alanyok definiálására, így a forrás kizárólag a termék és a termés szavak jelentését tartalmazza, amely szerint a „[...] (*productum naturae*) általában minden, ami a természetben megterem, tehát az állat, növény, meg a kő is⁷”. A szemlélet nem egyedi, tekintettel arra, hogy az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (a továbbiakban: EUMSZ) is kizárólag a jogviszonyok tárgyát, a terméket⁸ határozza meg.

A következő vizsgálandó időszak az ötvenes években bekövetkezett változásokban rejlik. Ebben az időszakban már nem csak a termés, mint jogviszonyban megjelenő tárgy, hanem a csoportos alanyok is megjelennek, így a termelői szakcsoportok⁹ és a mezőgazdasági termelőszövetkezet¹⁰ is. Nem sokkal később a fogalomrendszer a

⁵ A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 2:1. § (1) bekezdés

⁶ Uo., 2:8. § (2) bekezdés

⁷ Vadász szerk. 1925. 182.

⁸ Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 38. cikk (1) bekezdés: „mezőgazdasági termékek a termőföld, az állattenyésztés és a halászat termékei, valamint az ezekhez a termékekhez közvetlenül kapcsolódó első feldolgozási szint termékei.”

⁹ Bakos szerk. 1958. 587. „termelői szakcsoport: átmeneti szerkezeti forma a mezőgazdasági termelőszövetkezet, valamint értékesítési, beszerzési és fogyasztói szövetkezeti funkciót végző szervezetek között.”

¹⁰ Uo., 125. „mezőgazdasági termelőszövetkezetek: főbb vonásai és az állam által velük szemben támasztott követelmények a következők, közősek a termelőeszközök, kivéve a háztáji gazdaságban visszahagyott földet, állatokat, valamint a háztáji föld megműveléséhez szükséges egyszerűbb mezőgazdasági munkaeszközöket; [...] a tagok a nagyüzemi munkamegosztás előnyeit kihasználva a termelés minden ágában közösen végzik a munkát; a jövedelem túlnyomó részét a végzett munka alapján osztják el, kisebb részét pedig földjáradék kifizetésére használják fel; [...] évenként a tiszta jövedelem legkevesebb 5%-ával gyarapítják a fel nem osztható szövetkezeti alapot és a folyamatos üzemvitelhez szükséges tartalékokat képeznek; közösen végzik a beszerzést és értékesítést; a gazdálkodást éves termelési terv és költségvetés alapján folytatják; pontos nyilvántartást vezetnek és zárszámadást készítenek; szocialista szellemben vezetik, nevelik tagjaikat, kizsákmányolókat a szövetkezetbe nem vesznek fel, s nem tűrik meg a kizsákmányolás semmiféle formáját a szövetkezetben.”

termelőerők¹¹ és a termelőszövetkezet¹² mindennapi alkalmazását is bevezette, politikai töltettel összekötve a kornak megfelelően, azonban továbbra is jellemző maradt a többes szám alkalmazása és az egyéni gazdálkodók terminusának kikerülése. A rendszerváltozás előfutáraként fedezhető fel először, hogy a termelőerők¹³ kifejezés differenciáltabb jelentéstartalommal is bírt.

2. A EU csatlakozás előtti időszak

Az 1990-es évektől kezdődően megfigyelhetővé váltak nem csak a rendszerváltoztatás hatásai, de az igény is az EU-hoz való csatlakozásra, így a magyar fogalomrendszer e reflexiót is tartalmazta már, amely a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény (a továbbiakban: Földforgalmi törvény) hatálybalépéséig különösen jellemző maradt. Az első konkrét meghatározás a találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvényben található a mezőgazdasági termelő fogalmáról, azonban ezt a megfogalmazást is csak az egyes iparjogvédelmi törvények módosításáról szóló 2009. évi XXVII. törvény emelte be, így jellemzőnek tekinthető ebben az esetben is az integráció hatása. A törvénynek megfelelően mezőgazdasági termelő *„az a természetes, jogi személy vagy jogi személyiség nélküli szervezet, aki vagy amely szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozik”*¹⁴. Köszönhetően az általános megfogalmazásnak, a hatálybalépést követően nem is került sor a definíció átalakítására.

Annak ellenére, hogy törvényi szinten nem szabályozták, a csatlakozás előtt kormányrendeletekben és FVM rendeletekben található példa, mind a mezőgazdasági termelő tevékenység¹⁵, mind a mezőgazdasági termelő¹⁶ akkoriban alkalmazandó fogalmára.

¹¹ Rényi szerk. 1962. 413. *„termelőerők: a termelőeszközök, amelyek segítségével az anyagi javakat termelik, és a termelési tapasztalattal, munkában való jártassággal rendelkező emberek, akik a termelőeszközöket az anyagi javak előállítására érdekében mozgásba hozzák, a termelési mód egyik oldala, az embernek az anyagi javak termelése során a természet tárgyaihoz és erőihez való viszonyát fejezik ki.”*

¹² Uo., 413-414. *„termelőszövetkezet: a proletárforradalom győzelme után a falu szocialista átalakításának, majd a szövetkezeti parasztság kommunizmusba való átvezetésének társadalmi-gazdasági formája.”*

¹³ Barna szerk. 1982. 703. *„termelőerők: a termelés személyi és tárgyi tényezőinek egysége.”*

¹⁴ A találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény 109/A. § (3) bekezdés b) pont

¹⁵ Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája magyarországi végrehajtásában, illetve a nemzeti agrártámogatási rendszerben érintett ügyfelekkel összefüggő ügyfélregiszter létrehozásáról és az ezzel kapcsolatos nyilvántartásba vételről szóló 141/2003. (IX. 9.) Korm. rendelet 2. § 7. pont *„mezőgazdasági termelő tevékenység: a Gazdasági Tevékenységek Egységes Ágazati Osztályozási Rendszeréről szóló 9003/2002. (SK 6.) KSH közlemény (a továbbiakban: TEÁOR) szerinti növénytermelési, állattenyésztési, vegyes gazdálkodási (TEÁOR 01.1-01.3), erdőgazdálkodási termék előállítás (TEÁOR 02.01), vadgazdálkodási (TEÁOR 01.50 kivéve a vadgazdálkodási szolgáltatást), illetve halgazdálkodási (TEÁOR 05.0 kivéve a halászati szolgáltatást) tevékenység.”*

¹⁶ Az agrárgazdasági és vidékfejlesztési célok 2003. évi költségvetési támogatásáról szóló 3/2003. (I. 24.) FVM

Tekintettel arra, hogy a fogalomrendszer még korántsem igazodott az uniós integrációéhoz, egyes forrásokban az igénybevevő¹⁷ és a mezőgazdasági termelőszervezet¹⁸ definíciók is megtalálhatók.

Figyelemre méltó azonban az Európai Unió Közös forrásaiból származó agrártámogatások, az azokhoz kapcsolódó, nemzeti költségvetésből nyújtott kiegészítő támogatások, valamint a nemzeti hatáskörben nyújtott agrártámogatások igénybevételének általános feltételeiről szóló 6/2004 (I. 22.) Korm. rendelet¹⁹, ami közvetlenül a csatlakozás előtt jelent meg. A rendelet különlegessége abban áll, hogy nem csak a KAP végrehajtásának oldaláról közelítette meg a definiálandó fogalmat, hanem adózási szempontból is, amelyre a későbbiekben nem sok példa található.

Feltehető a kérdés, vajon miért szükséges elhatárolni egymástól az agrárjogi fogalmakat, különösen az uniós csatlakozás előtt. A magyarázat annyiban egyszerű és bonyolult egyaránt, hogy a mezőgazdasági termelők és üzemek az agrárjogi tulajdon alanyaiként szintén értelmezendők, mivel jog- és cselekvőképességük szerzési képességet is hordoz magában, ami különösen fontos szerepet játszott a kárpótlások időszakában²⁰.

Ebben az időszakban az egyéni gazdák körében a megélhetést segítő gazdaságok váltak jellemzővé, amelyek a ház körüli, esetlegesen zártkerti gazdálkodás fogalmával azonosíthatók. Ezek egyike sem tekinthető mai értelemben vett családi gazdaságnak, tekintettel arra, hogy nem jelentett olyan munkaterhet, amely a család segítségére utalta volna a gazdát. Ebből a formából alakult ki a későbbiekben az úgy nevezett kistermelés gazdasági

rendelet 2. § (1) bekezdés i) pont „mezőgazdasági termelő: a h) pont szerinti tevékenységet folytató a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény (a továbbiakban: Szja tv.) szerint belföldi illetőségű magánszemély (őstermelő, kistermelő, egyéni vállalkozó, családi gazdálkodó, magángazdálkodó), valamint belföldi székhelyű jogi személy, jogi személyiség nélküli gazdasági társaság, amennyiben eleget tett a mezőgazdasági termelők agrártámogatás igénybevételével összefüggő adatszolgáltatásáról és nyilvántartásba vételéről szóló 236/1998. (XII. 30.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Nyilv. r.) szerinti adatszolgáltatási kötelezettségének és nettó árbevételében/bevételében a mezőgazdasági tevékenységből származó nettó árbevétel/bevétel aránya az 1. számú melléklet B) pontja szerinti számítás alapján eléri az 50 százalékot.”

¹⁷ Kurucz 2007b. 75. „igénybevevő: termőföldet – engedéllyel vagy engedély nélkül – más célra hasznosító magánszemély, jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező más szervezet.”

¹⁸ Hársfalvi 1999. 34. „A mezőgazdasági termelőszövetkezet olyan agrárüzem, amelyet tagjaik alapvetően a mezőgazdasági termelés, az élelmiszeripari tevékenység, valamint ezekhez kapcsolódó kiegészítő és melléktevékenység közös folytatása céljából hoztak létre, illetve működtetnek.”

¹⁹ Az Európai Unió Közös forrásaiból származó agrártámogatások, az azokhoz kapcsolódó, nemzeti költségvetésből nyújtott kiegészítő támogatások, valamint a nemzeti hatáskörben nyújtott agrártámogatások igénybevételének általános feltételeiről szóló 6/2004 (I. 22.) Korm. rendelet 1. § (3) bekezdés d) pont „mezőgazdasági termelő: a c) pont szerinti tevékenységet folytató, a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény (a továbbiakban: Szja tv.) szerinti állandó belföldi lakhellyel rendelkező magánszemély, egyéni vállalkozó, valamint belföldi székhelyű jogi személy, jogi személyiség nélküli gazdasági társaság, amely az Európai Unió Közös Agrárpolitikája magyarországi végrehajtásában, illetve a nemzeti agrártámogatási rendszerben érintett ügyfelekkel összefüggő ügyfélregiszter létrehozásáról és az ezzel kapcsolatos nyilvántartásba vételről szóló 141/2003. (IX. 9.) Korm. rendelet (a továbbiakban: regisztrációs rendelet) szerinti regisztrációs számmal rendelkezik.”

²⁰ Kurucz 1992. 175-176.

szempontú definíciója²¹. Az üzemeket tekintve a legjellemzőbb az lett, hogy a szövetkezetek feloszlása után korlátozott felelősségű társaságok alakultak a privatizációs folyamatok nyomán, ezáltal a nagyméretű üzemek, amelyek a fejlődésre is képesebbek voltak, megerősíthették szerepüket az agráriumban, míg a családi gazdaságok rendkívül lassan terjedtek el²².

A fogalmi összeütközések veszélye a csatlakozás előtti időszakban foglalkoztatta a szakavatottakat, megállapítva, hogy a hazai agrárjogban elterjedt ügyfél meghatározás nem fedti le majd mindazon jogokat és kötelezettségeket, amelyeket a mezőgazdasági termelő terminológia magában foglalt már a 2000-es évek elején is. A támogatás címzettje kapcsán, aki maga a gazdálkodás alapegységének is nevezhető, általánossá vált az a megállapítás, hogy a magyar jogrendszerben is bevezetendő kellene, hogy legyen a fogalom pontos meghatározása²³.

III. Kitekintés az Európai Unió által alkalmazott fogalomrendszerre

Az EU jogfejlődését tekintve megállapítható, hogy az elsődleges jog helyett, a másodlagos jog generálja az európai agrárjog személyi hatályát²⁴. Az EUMSZ szabályozási hiátusát, amiről már az első fejezetben írtam, a KAP rendeletek hivatottak kiegészíteni. Még az Európai Közösséget létrehozó Szerződés (a továbbiakban: EKSZ) idején került sor az első definícióra, ám ebben az időszakban a gazdálkodó kifejezés vált alkalmazandóvá, még nem aposztrofálták mezőgazdasági termelőként a jogviszonyok alanyát. Megjegyzendő, hogy a diszjunkció a magyar nyelvű terminus esetében figyelhető meg, a KAP rendeletek angol nyelvű változatában egységesen a *farmer* kifejezést alkalmazza a jogalkotó. Annak ellenére, hogy a rendelet már nem csak az egyéni tevékenységként, hanem a jogi személyként való gazdálkodást is magában foglalta. Ezen felül csak egy kritériumot kívánt meg a gazdálkodótól, mégpedig a Közösségen belüli mezőgazdasági üzemet²⁵.

²¹ Kovács 2001. 47-48.

²² Szűcs – Farkasné Fekete – Molnár 2003. 28-29.

²³ Mikó 2004. 22.

²⁴ Kurucz 2003. 26.

²⁵ A Tanács 1259/1999/EK rendelete (1999. május 17.) a közös agrárpolitika keretébe tartozó közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról 10. cikk a) pont „gazdálkodó: olyan egyéni mezőgazdasági termelő – természetes vagy jogi személy, vagy természetes, illetve jogi személyek csoportja, függetlenül a csoportnak és tagjainak a nemzeti jog szerinti jogi státusától –, akinek, illetőleg amelynek mezőgazdasági üzeme a Közösség területén található.”

Az EU agrárjogáról megállapítható, hogy a szakirodalom a 2000-es évek előtt a mezőgazdasági termelő fogalmát a mezőgazdasági üzemmel összefüggésben vizsgálta, mégpedig, mint a mezőgazdasági üzemmel kapcsolatos jogok és kötelezettségek hordozóját²⁶. Mivel a két fogalom gyökeresen összefonódik, megállapítható, hogy a mezőgazdasági üzem belül nem csak a mezőgazdasági tevékenység található meg definíciós elemként, hanem maga a mezőgazdasági termelő is, amely a jogfejlődés eredményének tekinthető²⁷.

Az integráció folyamatos jogfejlődésével a KAP 2003-2007-es időszakára jelentős átalakuláson ment keresztül a definíció, ennek megfelelően bevezették a mezőgazdasági termelő fogalmát. A 2003-as rendelet sajátossága, hogy elismeri a tagállami szabályozások eltérésének lehetőségét, valamint mezőgazdasági tevékenység végzéséhez²⁸ is kötötte a jogalanyiságot²⁹. Ezt követően nagyjából egy évtizeden belül nem ment keresztül jelentős változásokon a fogalomrendszer azon felül, hogy esetlegesen mezőgazdasági üzem helyett gazdaság szóval illették a tevékenység megvalósulásának helyszínét³⁰. A reformok megszilárdulását követően új kifejezés is felütötte a fejét, mégpedig a támogatások kontextusában szemlélve a mezőgazdasági termelőket, ez a csoportmeghatározás, amely a támogatásra jogosultak körét definiálja³¹.

A korábbiaknál nagyobb változást hoztak a Lisszaboni Szerződés hatálybalépését követő 2014-2020-as KAP létrehozására vonatkozó rendeletek, amelyek már nem az EKSZ-re, hanem az új szerződésekre

²⁶ Kurucz 1999. 14.

²⁷ Orlovits 2008. 364-370. http://www.gazdalkodas.hu/index.php?l=hu&p=cikk&cikk_id=576 (2024.05.01.)

²⁸ A Tanács 1782/2003/EK rendelete (2003. szeptember 29.) a közös agrárpolitika keretébe tartozó közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgazdasági termelők részére meghatározott támogatási rendszerek létrehozásáról, továbbá a 2019/93/EGK, 1452/2001/EK, 1453/2001/EK, 1454/2001/EK, 1868/94/EK, 1251/1999/EK, 1254/1999/EK, 1673/2000/EK, 2358/71/EGK és a 2529/2001/EK rendelet módosításáról 2. cikk c) pont „mezőgazdasági tevékenység: mezőgazdasági termékek termelése, tenyésztése vagy művelése, ideértve a betakarítást, a fejést, az állattenyésztést és a mezőgazdasági célból történő állattartást, valamint a mezőgazdasági földterületek jó mezőgazdasági és ökológiai állapotának fenntartását az 5. cikkben meghatározottak szerint.”

²⁹ Uo., a) pont „mezőgazdasági termelő: olyan természetes vagy jogi személy, illetve természetes vagy jogi személyek csoportja – tekintet nélkül az ilyen csoport vagy tagjainak nemzeti jog szerinti jogállására – akinek, illetve amelynek mezőgazdasági üzeme a Közösség területén található a Szerződés 299. cikkében meghatározottak szerint, és aki, illetve amely mezőgazdasági tevékenységet folytat.”

³⁰ A Tanács 73/2009/EK rendelete (2009. január 19.) a közös agrárpolitika keretébe tartozó, mezőgazdasági termelők részére meghatározott közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgazdasági termelők részére meghatározott egyes támogatási rendszerek létrehozásáról, az 1290/2005/EK, a 247/2006/EK és a 378/2007/EK rendelet módosításáról, valamint az 1782/2003/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről 2. cikk a) pont „mezőgazdasági termelő: olyan természetes vagy jogi személy, illetve természetes vagy jogi személyek csoportja – tekintet nélkül az ilyen csoport vagy tagjainak nemzeti jog szerinti jogállására – akinek, illetve amelynek a gazdasága a Közösség területén található a Szerződés 299. cikkében meghatározottak szerint, és aki, illetve amely mezőgazdasági tevékenységet folytat.”

³¹ Tanka 2007. 363. „Ami a támogatásra jogosultak körét illeti, tudni kell, hogy a kedvezményezett jogalanyok egyáltalán nem azonosak a támogatott tagállam polgáraival és hazai szervezeti jogalányaival.”

hivatkoztak, valamint a korábban alkalmazott „Közösség területén” kifejezés helyett a Szerződések területi hatálya³² alá tartozó üzemekre koncentrálódnak, ezáltal egyes tenger által elválasztott részterületek is érdekeltté válhattak³³.

Az EU csatlakozás óta eltelt 20 év során megfigyelhetővé vált, hogy a magyar jogalkotó sokszor az integráció által meghatározottakra hivatkozik, esetlegesen azok leképezését alkalmazza, ennek vizsgálata áll a következő fejezet középpontjában.

A KAP pilléres szerkezete kapcsán azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a mezőgazdasági termelő és üzem a vidékfejlesztés, azaz a második pillér kontextusában is értelmezhető, ilyenkor a mezőgazdasági tevékenység akár az üzem kereteit túllépő munkavégzésekben is előfordulhat³⁴.

IV. A magyar szabályozás sajátosságai a csatlakozás és a Földforgalmi törvény hatálybalépése között

1. A szabályozás sorvezetője

Ahhoz, hogy a magyar agrárjogi fogalom vizsgálatát megfelelő mederben lehessen tartani, sorvezetőként Fodor László 2005-ben megjelent meghatározását érdemes alapul venni. A szerző úgy tekinti, hogy *„a mezőgazdasági termelő olyan személy, aki szakismerettel rendelkezik, a tevékenységet polgári foglalkozásként űzi, maga adja a tevékenységhez szükséges munkaerőt és tőkét, viseli a tevékenység kockázatait, farmon él, mezőgazdasági tevékenység a hivatása, valamint erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező társadalmi csoport tagja.”*³⁵ A jogszabályi háttér vizsgálatát követően az idézett meghatározás alapján kerül majd sor a Földforgalmi törvény előtti nem egységesített szabályozás értékelésére. A

³² Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 355. cikk (1) bekezdés: „A Szerződések rendelkezéseit a 349. cikknek megfelelően alkalmazni kell Guadeloupe-ra, Francia Guyanára, Martinique-re, Réunionra, Saint-Barthélemy-re, Saint-Martinre, valamint az Azori-szigetekre, Madeirára és a Kanári-szigetekre.”

³³ Az Európai Parlament és a Tanács 1307/2013/EU rendelete (2013. december 17.) a közös agrárpolitika keretébe tartozó támogatási rendszerek alapján a mezőgazdasági termelők részére nyújtott közvetlen kifizetésekre vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint a 637/2008/EK és a 73/2009/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről 4. cikk a) pont *„mezőgazdasági termelő: olyan természetes vagy jogi személy, illetve természetes vagy jogi személyek olyan csoportja – tekintet nélkül az ilyen csoportnak vagy tagjainak a nemzeti jog szerinti jogállására – akinek, illetve amelynek a mezőgazdasági üzeme az EUSZ-nek az EUMSZ 349. és 355. cikkével együtt értelmezett 52. cikkében meghatározottak szerint a Szerződések területi hatálya alá tartozik, és aki, illetve amely mezőgazdasági tevékenységet folytat.”*

³⁴ Szilágyi 2017. 31-32.

³⁵ Fodor 2005. 31.

jogforrási hierarchiára és a jogszabályok felsorolására tekintettel a vizsgálat tárgyát törvények, kormányrendeletek, valamint miniszteri rendeletek adják³⁶.

2. A EU csatlakozást követő időszak

Közvetlenül az uniós csatlakozást követően található példa olyan esetre, amikor a jogalkotó úgy vélte, hogy a legmegfelelőbb fogalommeghatározás a KAP rendeletekre való hivatkozás. Így történt ez a nemzeti agrárkár-enyhítési rendszerről szóló 2006. évi LXXXVIII. törvény³⁷ esetében is, átemelve a Szerződés 87. és 8. cikkének a mezőgazdasági termékek előállításával foglalkozó kis- és középvállalkozásoknak nyújtott állami támogatásokra történő alkalmazásáról és a 70/2001/EK rendelet módosításáról szóló 1857/2006/EK Bizottsági rendelet definícióját a mezőgazdasági termelőkre vonatkoztatva³⁸. A csatlakozást követő bátorítalanabb időszakok után akad példa arra, hogy a magyar törvényhozás új definíciót alkotott, különösen a nemzeti agrárkár-enyhítési rendszerről és a kárenyhítési hozzájárulásról szóló 2008. évi CI. törvény³⁹ megfogalmazásában, mégis egyszer-egyszer visszatért a jogalkotó a járt útra, és inkább a merev hivatkozások⁴⁰ alkalmazásával nyújtott segítséget az értelmezéshez, ahogy ez a mezőgazdasági termelést érintő időjárási és más természeti kockázatok kezeléséről szóló 2011. évi CXLVIII. törvényben⁴¹ is megfigyelhető.

Tekintettel a kormányrendeletek mezőgazdasági termelő fogalom meghatározásának sokszor kikerülő tendenciájára, a mezőgazdaságban felhasznált gázolaj utáni jövedékiadó-visszatérítés feltételeiről és

³⁶ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) T) cikk (2) bekezdés

³⁷ A nemzeti agrárkár-enyhítési rendszerről szóló 2006. évi LXXXVIII. törvény 2. § b) pont

³⁸ A Bizottság 1857/2006/EK rendelete (2006. december 15.) a Szerződés 87. és 8. cikkének a mezőgazdasági termékek előállításával foglalkozó kis- és középvállalkozásoknak nyújtott állami támogatásokra történő alkalmazásáról és a 70/2001/EK rendelet módosításáról 2. cikk 5. pont „kis- és középvállalkozások (KKV): a 70/2001/EK rendelet 1. mellékletében meghatározottak szerinti kis- és középvállalkozások.”

³⁹ A nemzeti agrárkár-enyhítési rendszerről és a kárenyhítési hozzájárulásról szóló 2008. évi CI. törvény 3. § b) pont „mezőgazdasági termelő: az a természetes személy, jogi személy, jogi személyiség nélküli szervezet, aki (amely) a mezőgazdasági tevékenységet, az ahhoz kapcsolódó jog gyakorlását, illetve kötelezettség teljesítését saját nevében és kockázatára végzi, és akit (amelyet) legkésőbb a támogatási kérelmével egyidejűleg az eljárási törvény szerint nyilvántartásba vesznek.”

⁴⁰ A jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet 30. § (1) bekezdés b) pont

⁴¹ A mezőgazdasági termelést érintő időjárási és más természeti kockázatok kezeléséről szóló 2011. évi CLXVIII. törvény 2. § 23. pont „mezőgazdasági termelő: a közös agrárpolitika keretébe tartozó támogatási rendszerek alapján a mezőgazdasági termelők részére nyújtott közvetlen kifizetésekre vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint a 637/2008/EK és a 73/2009/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről szóló, 2013. december 17-i 1307/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet 4. cikk (1) bekezdés a) pontjában és 9. cikkében foglaltaknak megfelelő, a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási szerv által kérelemre nyilvántartásba vett ügyfél.”

szabályairól szóló 341/2007. (XII. 15.) Korm. rendelet személyi hatályának körére kell hagyatkozni, amely deklarálja, hogy nem csak a szántóföldek művelésével foglalkozó termelőket, de az erdő- és halgazdálkodókat is egyaránt mezőgazdasági termelőnek tekinti.⁴²

A csatlakozás évében a földművelésért felelős tárca mind a két meghatározási formát alkalmazta: az Európai Mezőgazdasági Orientációs Garancia Alap Részlegéből finanszírozott egységes területalapú támogatás 2004. évi igénybevételével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 86/2004. (V. 15.) FVM rendelet⁴³ például visszahivatkozással élt az integráció által megfogalmazottakra, míg a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv alapján a központi költségvetés, valamint az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap Garancia Részlege társfinanszírozásában megvalósuló, a félig önellátó mezőgazdasági üzemek szerkezetének alakításához nyújtott támogatás igénybevételének részletes szabályairól szóló 145/2004. (IX. 30.) FVM rendelet⁴⁴ önálló gazdálkodói fogalmat teremtett a rendeletben foglaltakra tekintettel.

Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a mezőgazdasági területek erdősítéséhez nyújtandó támogatás igénybevételének részletes szabályairól szóló 88/2007. (VIII. 17.) FVM rendelettel már jellemzővé vált az a tendencia, hogy a mezőgazdasági tevékenység ellátását nem kizárólag főtevékenységként, de esetleges melléktevékenységként⁴⁵ ellátók számára is megnyíljanak a támogatási formák⁴⁶. A rendelet hatálybalépését

⁴² A mezőgazdaságban felhasznált gázolaj utáni jövedékiadó-visszatérítés feltételeiről és szabályairól szóló 341/2007. (XII. 15.) Korm. rendelet 1. § (1) bekezdés: „A rendelet hatálya arra a mezőgazdasági, agrár-, vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről szóló törvény szerint nyilvántartásba vett jogi személyre, jogi személyiség nélküli szervezetre és természetes személyre terjed ki, amelynek (akinek) használatában (tulajdonosként vagy más jogcímen) szántó, kert, gyümölcsös, szőlő és gye (rét, legelő) művelési águ földterület van, és ott mezőgazdasági termelőtevékenységet folytat, erdő van, és ott erdőgazdálkodási tevékenységet folytat, vízjogi üzemeltetési engedély szerinti halastó van, és halgazdálkodási tevékenységet folytat.[a továbbiakban együtt: mezőgazdasági termelő.]”

⁴³ Az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap Garancia Részlegéből finanszírozott egységes területalapú támogatás 2004. évi igénybevételével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 86/2004. (V. 15.) FVM rendelet 1. § b) pont „mezőgazdasági termelő: az 1259/1999/EK rendelet 10. cikk a) pontja szerinti termelő - ideértve a jogi személyiséggel nem rendelkező szervezeteket is - aki, illetve amely a földterületet hasznosítja.”

⁴⁴ A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv alapján a központi költségvetés, valamint az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap Garancia Részlege társfinanszírozásában megvalósuló, a félig önellátó mezőgazdasági üzemek szerkezetének átalakításához nyújtott támogatás igénybevételének részletes szabályairól szóló 145/2004. (IX. 30.) FVM rendelet 2. § j) pont „gazdálkodó: főfoglalkozásban mezőgazdasági termelő tevékenységet folytató természetes személy, egyéni vállalkozó, illetve családi gazdálkodó.”

⁴⁵ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/2379 rendelete (2022. november 23.) a mezőgazdasági felhasználási és kibocsátási statisztikákról, a 617/2008/EK bizottsági rendelet módosításáról, valamint az 1165/2008/EK, az 543/2009/EK és az 1185/2009/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet és a 96/16/EK tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről 2. cikk 1. pont

⁴⁶ Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a mezőgazdasági területek erdősítéséhez nyújtandó támogatás igénybevételének részletes szabályairól szóló 88/2007. (VIII. 17.) FVM rendelet 2. § 1. pont „mezőgazdasági termelő: olyan, mezőgazdasági tevékenységet végző természetes személy, aki a támogatási kérelem benyújtásának évében igazolhatóan munkaidejének legalább 25%-át mezőgazdasági tevékenységre fordítja, és jövedelmének legalább 25%-a mezőgazdasági tevékenységből származik; ennek igazolására és

követően nem is érhetette a jogalkalmazókat nagy meglepetés abban, hogy a jogalkotás így haladt tovább, és esszenciális elemmé vált a hazai agrárjogban is a mezőgazdasági tevékenység. Ez a Nemzeti Diverzifikációs Program keretében megvalósuló mezőgazdasági üzemek korszerűsítéséhez nyújtandó támogatások igénybevételének feltételeiről szóló 147/2009. (XI. 6.) FVM rendeletben is látható volt, azzal, hogy a rendelet is kiemelte a természetes és jogi személyek, valamint a jogi személyiség nélküli mezőgazdasági termelői minőséget is⁴⁷.

A KAP 2007-2013-as időszakra hozott kiegészítő szabályainak értelmezése során azt állapították meg, hogy a mezőgazdasági termelő az üzemért felelős személy, lehet tulajdonos, bérlő, haszonélvező, vagy akár vagyonkezelő.⁴⁸

A vizsgálat tárgyát képező jogszabályok alapvetően az EU-s struktúrát követik esetleges visszautalásokkal, néhol pedig kiegészítésekkel, mégis levonható az a következtetés, hogy a Fodor László által meghatározott, a fejezet elején bemutatott kritériumok egy része megjelenik a konkrét szabályokban. Eszerint a mezőgazdasági tevékenység mint polgári foglalkozás és hivatás, valamint esetlegesen a szükséges munkaerő és tőke biztosítása, ezáltal a kockázatviselés beleérthető a Földforgalmi törvényt megelőző szabályozásba.

V. A Földforgalmi törvény újítása

1. A Földforgalmi törvény hatálybalépésének időszaka

A Földforgalmi törvény 2013-as elfogadását követően új szemlélet látott napvilágot az agrárjogban, amely jelentősen reflektál Fodor Lászlónak a mezőgazdasági termelőre vonatkozó kritériumaira. Elöljáróban megállapítható, hogy a definíció minden olyan elemet tartalmaz, amelyet a korábbi jogszabályi rendelkezések esszenciális elemként tüntettek fel, azok mindegyike szerepelt az új meghatározásban is, ami ezentúl „földműves” kifejezéssel szerepel a magyar agrárjogban. Az értelmezés szerint földművesnek az a természetes személy számít, akit nyilvántartásba vettek, szakképesítéssel rendelkezik, vagy legalább 3 éve igazoltan

ellenőrzésére vonatkozó szempontokat a 4. számú mellékletben foglaltak tartalmazzák.”

⁴⁷ A Nemzeti Diverzifikációs Program keretében megvalósuló mezőgazdasági üzemek korszerűsítéséhez nyújtandó támogatások igénybevételének feltételeiről szóló 147/2009. (XI. 6.) FVM rendelet 2. § (1) bekezdés 5. pont „mezőgazdasági termelő: az a természetes személy, jogi személy, jogi személyiség nélküli gazdasági társaság, aki, illetve amely mezőgazdasági tevékenységet folytat vagy kíván folytatni.”

⁴⁸ Bobvos – Hegyes 2011. 13.

mezőgazdasági fő-, vagy melléktevékenységet végez, ebből származó árbevétele van, vagy bejegyzett mezőgazdasági termelőszervezet tagjának minősül, és ebben a szervezetben végez munkát⁴⁹. A jogalkotó még arra is tekintettel volt, hogy a földművesre vonatkozó fogalom meghatározás kizárólag a természetes személyekre vonatkozzon – attól függetlenül, hogy a természetes személy az európai integráció mely tagállamának állampolgára. A jogi személyekről pedig megalkotta a mezőgazdasági termelőszervezeti⁵⁰ és az újonnan alapított mezőgazdasági termelőszervezeti⁵¹ minőségeket.

A hatálybalépést követően az EU kontextusában továbbra is a mezőgazdasági termelő kifejezés maradt alkalmazandó, sőt egyes törvények is, mint a jövedéki adóról szóló 2016. évi LXVIII. törvény⁵² és az öntözéses gazdálkodásról szóló 2019. évi CXIII. törvény⁵³ is ezt a szókapcsolatot tekintette megfelelőnek. Mégis – különösen a Földforgalmi törvényhez kapcsolódó jogszabályok – a földműves és a mezőgazdasági termelőszervezet fogalmakat használják. A földművesekről, a mezőgazdasági termelőszervezetekről, valamint a mezőgazdasági üzemközpontokról vezetett nyilvántartás részletes szabályairól szóló 38/2014. (II. 24.) Korm. rendelet is ezzel a megoldással élt, mivel ez a jogszabály a Földforgalmi törvényben meghatározott nyilvántartásba vételi

⁴⁹ A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény 5. § 7. pont

⁵⁰ Uo., 5. § 19. pont „mezőgazdasági termelőszervezet: a mezőgazdasági igazgatási szerv által e törvény végrehajtására kiadott rendeletben meghatározott feltételek alapján nyilvántartásba vett, tagállami székhelyű jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, amelynek alaptevékenysége olyan mező-, erdőgazdasági tevékenység, illetve kiegészítő tevékenység, amelyet a jogügyletet megelőzően legalább 3 éve folyamatosan folytat, éves értékesítése nettó árbevételének több mint a fele a mező-, erdőgazdasági tevékenységből, illetve a kiegészítő tevékenységből származik, és legalább egy vezető tisztségviselője, vagy a cégvezetője a mező-, erdőgazdasági tevékenységet, illetve a kiegészítő tevékenységet a szervezetben fennálló tagsági viszonyához kapcsolódóan gyakorolja, és e törvény végrehajtására kiadott rendeletben meghatározott mezőgazdasági vagy erdészeti szakirányú szakképzettséggel vagy szakképesítéssel, vagy a mezőgazdasági igazgatási szerv által igazolt legalább 3 éves üzemi gyakorlattal rendelkezik, vagy amely újonnan alapított mezőgazdasági termelőszervezetnek minősül, amely nemzeti park igazgatóságnak minősül, amely erdőgazdálkodásra jogosult erdészeti szakirányító vállalkozásnak minősül.”

⁵¹ Uo.: 5. § 26. pont „újonnan alapított mezőgazdasági termelőszervezet: Magyarországon nyilvántartásba vett tagállami székhelyű jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, amelynek alaptevékenysége a mező-, erdőgazdasági tevékenység, illetve kiegészítő tevékenység, amely nem rendelkezik az Európai Unió tagállamában, az Európai Gazdasági Térségről szóló megállapodásban részes államban, valamint a nemzetközi szerződés alapján velük egy tekintet alá eső államban fekvő föld felett használati joggal, amelynek legalább egy vezető tisztségviselője, vagy a cégvezetője a mező-, erdőgazdasági tevékenységet, illetve kiegészítő tevékenységet a szervezetben fennálló tagsági viszonyához kapcsolódóan gyakorolja és e törvény végrehajtására kiadott rendeletben meghatározott mezőgazdasági vagy erdészeti szakirányú szakképzettséggel vagy szakképesítéssel, vagy a mezőgazdasági igazgatási szerv által igazolt legalább 3 éves üzemi gyakorlattal rendelkezik, és a szervezet nem különválással, kiválással, szervezeti formaváltással, egyéb jogutódlás folytán keletkezett.”

⁵² A jövedéki adóról szóló 2016. évi LXVIII. törvény 3. § (1) bekezdés 28. pont „mezőgazdasági termelő: a mezőgazdasági, agrár-, vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről szóló törvény szerint nyilvántartásba vett személy.”

⁵³ Az öntözéses gazdálkodásról szóló 2019. évi CXIII. törvény 1. § 2. pont „mezőgazdasági termelő: az a természetes személy, jogi személy vagy jogi személyiséggel nem rendelkező gazdálkodó szervezet, amely Magyarország területén mezőgazdasági termelőtevékenységet végez.”

kötelezettséget és az erre vonatkozó adatszolgáltatási tevékenységet szabályozza⁵⁴.

Érdemes abból a szempontból is megközelíteni a Földforgalmi törvény újításait, hogy milyen többlettartalmat teremtettek a földművesek, mezőgazdasági termelők kapcsán. A bevezetést követően a termelők képzettsége – ami már a törvény előtt is versenyképességi kritériumként jelent meg⁵⁵ – más aspektusba került, tekintettel a földforgalomhoz kapcsolódó többletjelentőségre.

2. A szabályozás kettőssége

A földforgalmi szabályozást követően – bár magyar agrárjogi fogalom született – a jogalkotó nem minden esetben szorítkozott saját fogalmaira, hanem továbbra is jellemző maradt az uniós rendeletekre való visszautalás, ahogy ez az Európai Mezőgazdasági Garancia Alapból finanszírozott egységes területalapú támogatás, valamint az ahhoz kapcsolódó átmeneti nemzeti támogatások 2014. évi igénybevételével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 35/2014. (IV. 4.) VM rendeletben is megfigyelhető⁵⁶.

A termelői integrációs szervezetekről szóló 24/2020. (VI. 22.) AM rendelet a mezőgazdasági termelőszervezeteken felül újabb, jogi személyekre alkalmazható fogalmat hozott be a köztudatba, mégpedig a termelői integrációs szervezetet⁵⁷. Ez nem csak az uniós, hanem a magyar szabályozás kettősségét is megteremtette, tekintettel a termelő fogalmának⁵⁸ átvételére a 2013-as KAP rendeletekből és a termelő tag⁵⁹ kategóriájának létrehozására.

⁵⁴ A földművesekről, a mezőgazdasági termelőszervezetekről, valamint a mezőgazdasági üzemközpontokról vezetett nyilvántartás részletes szabályairól szóló 38/2014. (II.24.) Korm. rendelet 1. § (1) bekezdés

⁵⁵ Buday-Sántha 2009. 121-127. http://www.gazdalkodas.hu/index.php?l=hu&p=cikk&cikk_id=638 (2024.05.01.)

⁵⁶ Az Európai Mezőgazdasági Garancia Alapból finanszírozott egységes területalapú támogatás, valamint az ahhoz kapcsolódó átmeneti nemzeti támogatások 2014. évi igénybevételével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 35/2014. (IV. 4.) VM rendelet 1. § 12. pont „mezőgazdasági termelő: a 73/2009/EK tanácsi rendelet 2. cikk a) pontja szerinti termelő.”

⁵⁷ A termelői integrációs szervezetekről szóló 24/2020. (VI. 22.) AM rendelet 1. § d) pont „termelői integrációs szervezet: a mezőgazdasági termékpiacok szervezésének egyes kérdéseiről, a termelői és a szakmaközi szervezetekről szóló 2015. évi XCVII. törvény (a továbbiakban: Termékpiaci törvény) 2. § (1) bekezdés f) pontjában meghatározott, az 1308/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet 1. cikk (2) bekezdés a)-h), l)-o), q)-t), valamint v)-x) pontjában meghatározott ágazatokban - a 154. cikkben meghatározott feltételekkel - elismert szervezet.”

⁵⁸ Uo. 1. § c) pont

⁵⁹ Uo. 1. § e) pont „termelő tag: olyan termelő vagy termelőkből alakult jogi személy, amely termelői integrációs szervezet vagy termelői integrációs szervezetek társulásának tagjaként a termelői integrációs szervezet elismerésével érintett terméket termel.”

Ebben a fejezetben végül a mezőgazdasági termelőeszközökben bekövetkezett viharok részbeni kompenzálásáról szóló 8/2022. (II. 28.) AM rendeletről tesztek említést, ami kifejezésre juttatta a Fodor László által feltárt fogalom egyik elemét, még akkor is, ha jelen szabályozásban nem a tevékenységhez szükséges tőkéről, hanem termelőeszközökről beszél a jogalkotó. Ez számviteli szempontból mint tárgyi eszköz jelenhet meg a befektetett eszközök oldalán.⁶⁰

A következő fejezetben a Földforgalmi törvényben is megjelenő belső differenciálódás kérdéseinek kibontására, valamint az egyes kivételek ismertetésére is sor kerül.

VI. Az aktív, a fiatal és a pályakezdő mezőgazdasági termelő definícióinak elemzése, valamint a felmerülő kivételek vizsgálata

1. Az aktív mezőgazdasági termelő

Gyakorta fellelhető az agrárjogi terminológiában az aktív mezőgazdasági termelő fogalma, azonban le kell szögezni, hogy ez az egyszerűsített kifejezés a támogatási jogosultságok aktiválására vonatkozik, amit a 2021/2115/EU Rendelet is deklarált. Ezáltal feladatot is tűz a tagállamok számára, hogy a fogalomhoz tartozó keretrendszer megfelelően alakítsák ki, akár objektív kritériumok alapján is, nem kizárva azokat sem, akik a mezőgazdasági tevékenységet melléktevékenységként űzik.⁶¹ A tagállamok a keretrendszer létrehozása után dönthettek a különböző támogatási jogosultságok alapján nyújtandó támogatásokról.⁶² A korábbi KAP ciklusok esetén azonban csak a támogatási jogosultság aktiválásához kapcsolódott a fogalom, 2014-2020 közötti időszakban például az EU feladatot sem tűzött a tagállamok számára a szabályozás kidolgozására.⁶³

⁶⁰ A mezőgazdasági termelőeszközökben bekövetkezett viharok részbeni kompenzálásáról szóló 8/2022. (II. 28.) AM rendelet 1. § 5. pont „mezőgazdasági termelő: a termelőeszközökkel rendelkező, elsődleges mezőgazdasági termék előállításával foglalkozó természetes személy vagy jogi személy.”

⁶¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről 4. cikk (5) bekezdés

⁶² Uo., 25. cikk (1) bekezdés

⁶³ Az Európai Parlament és a Tanács 1307/2013/EU rendelete (2013. december 17.) a közös agrárpolitika keretében tartozó támogatási rendszerek alapján a mezőgazdasági termelők részére nyújtott közvetlen kifizetésekre vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint a 637/2008/EK és a 73/2009/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről 9. cikk

Annak ellenére, hogy a Földforgalmi törvényben nem található utalás a támogatási jogosultságok aktiválására, alacsonyabb jogszabályi szinteken, különösen miniszteri rendeletekben a magyar keretrendszer is elkészült a 2023-2027-es KAP időszak szabályainak megfelelően. Ennek nyomát az Európai Mezőgazdasági Garanciaalapról finanszírozott közvetlen támogatások igénybevételéhez kapcsolódó aktív mezőgazdasági termelői minőség követelményeiről szóló 18/2023. (IV. 19.) AM rendelet, valamint a Közös Agrárpolitika Stratégiai Tervből finanszírozott egyes támogatások igénybevételéhez kapcsolódó aktív mezőgazdasági termelői minőség követelményeiről szóló 20/2024. (IV. 9.) AM rendelet őrzi. Ezek definiálják is az aktív mezőgazdasági termelő fogalmát, valamint az utóbbi rendelet azt is meghatározza, hogy csak aktív mezőgazdasági termelők jogosultak közvetlen támogatásra⁶⁴. A jogszabály értelmében aktív mezőgazdasági termelőnek minősül a természetes személy mezőgazdasági termelő⁶⁵, az a jogi személy⁶⁶, valamint egyházi jogi személy, helyi önkormányzat, köznevelési intézmény, szakképző intézmény, felsőoktatási intézmény, felnőttképző intézmény, szociális szövetkezet és mezőgazdasághoz köthető egyéb szervezet, amely egységes kérelmet⁶⁷ nyújt be⁶⁸.

2. A fiatal mezőgazdasági termelő

A fiatal mezőgazdasági termelő az aktív mezőgazdasági termelő terminushoz képest jóval régebben jelen lévő fogalmat jelent a magyar agrárjog területén is. Ennek megfelelően a Földforgalmi törvény is megadja saját definícióját, amelynek elaborálására a fiatal mezőgazdasági termelők támogatásáról szóló 19/2023. (IV. 19.) AM rendeletben, valamint a Közös Agrárpolitika Stratégiai Terv fiatal mezőgazdasági termelői támogatásáról szóló 21/2024. (IV. 9.) AM rendeletben⁶⁹ került sor. A fiatal földműves

⁶⁴ A Közös Agrárpolitika Stratégiai Tervből finanszírozott egyes támogatások igénybevételéhez kapcsolódó aktív mezőgazdasági termelői minőség követelményeiről szóló 20/2024. (IV. 9.) AM rendelet 2. §

⁶⁵ Uo., 3. § (1)

⁶⁶ Uo., 3. § (3)

⁶⁷ Az Európai Mezőgazdasági Garanciaalapról, valamint az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapról és a központi költségvetésből finanszírozott egyes támogatások igénybevételével kapcsolatos eljárási szabályokról szóló 13/2023. (IV. 19.) AM rendelet 1. § 14. pont „egységes kérelem: a közös agrárpolitika finanszírozásáról, irányításáról és monitoringjáról, valamint az 1306/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről szóló, 2021. december 2-i 2021/2116/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet (a továbbiakban: KAP II rendelet) 69. cikk (1)–(2) bekezdése alapján, a 2021/2116 európai parlamenti és tanácsi rendeletnek a közös agrárpolitika keretében működő integrált igazgatási és kontrollrendszer tekintetében történő alkalmazására vonatkozó szabályok megállapításáról szóló, 2022. május 31-i 2022/1173/EU bizottsági rendelet (a továbbiakban: 2022/1173 rendelet) 8–9. cikke szerint benyújtásra kerülő támogatási, illetve kifizetési kérelem.”

⁶⁸ Az Európai Mezőgazdasági Garanciaalapról finanszírozott közvetlen támogatások igénybevételéhez kapcsolódó aktív mezőgazdasági termelői minőség követelményeiről szóló 18/2023. (IV. 19.) AM rendelet 3. § (3)

⁶⁹ A Közös Agrárpolitika Stratégiai Terv fiatal mezőgazdasági termelői támogatásáról szóló 21/2024 (IV. 9.) AM rendelet 1. § 3. pont „fiatal mezőgazdasági termelő: olyan – az egységes kérelem első alkalommal történő

kategóriájának sajátossága, hogy a fölforgalomhoz kapcsolódó joggyakorlás pillanatában 16. és 40. életév között kell lennie az alanynak⁷⁰. A KAP rendeletek is tartalmazzák a fiatal mezőgazdasági termelőkre vonatkozó kritériumokat úgy, mint az aktív mezőgazdasági termelő kategóriájára. A különbség abból adódik, hogy az uniós szabályozás szerint 35-40. életév között kell meghatározni a tagállamoknak a felső korhatárt, a termelő a mezőgazdasági üzem vezetőjének kell, hogy minősüljön és megfelelő képesítéssel vagy készséggel kell rendelkeznie⁷¹. A fiatal mezőgazdasági termelők külön biztosított támogatási rendszere, amelynek kereteit a fiatal mezőgazdasági termelők támogatásáról szóló 19/2023. (IV. 19.) AM rendelet és a Közös Agrárpolitika Stratégiai Terv fiatal mezőgazdasági termelői támogatásáról szóló 21/2024. (IV. 19.) AM rendelet adja meg, és a mezőgazdasági pálya vonzóvá tételét mint egyedi célkitűzést⁷² deklarálják. Az AM rendeleteknek megfelelően a fiatal földművesek számára a támogatás évente egységes kérelemmel igényelhető⁷³.

3. A pályakezdő mezőgazdasági termelő

A pályakezdő termelő esetében, az uniós terminust tekintve az új mezőgazdasági termelő fogalmát el kell választani a fiatal mezőgazdasági termelő kategóriájától, tekintettel arra, hogy a pályakezdő földműves nem feltétlenül fiatal mezőgazdasági termelő is, azonban annak lehetősége is fennáll, hogy a két kategória egybeesik. A Földforgalmi törvénynek megfelelően az a gazdálkodó minősül pályakezdőnek, aki 16. életévet betöltött természetes személy, tagállami állampolgár, hazánkban életvitelszerűen tartózkodik, más tagállamban nem rendelkezik földtulajdonnal, szakirányú végzettséggel rendelkezik és pályakezdő gazdálkodóként nyilvántartásba vették⁷⁴. Az KAP szabályozása szintén

benyújtására nyitva álló időszak utolsó napján – 18. életévet betöltött, de 40. életévénél nem idősebb természetes személy, vagy egy vagy több, az a) alpont szerinti személy tényleges és hosszú távú ellenőrzése alatt álló jogi személy, aki vagy amely mezőgazdasági üzem vezetőjeként először hoz létre mezőgazdasági üzemet, és aki vagy amely mezőgazdasági tevékenységét az előző naptári évi egységes kérelem benyújtására nyitva álló időszakának utolsó napját követően kezdte meg”

⁷⁰ A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény 5. § 6. pont

⁷¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről 4. cikk (6) bekezdés

⁷² Uo. 6. cikk (1) bekezdés g) pont

⁷³ A Közös Agrárpolitika Stratégiai Terv fiatal mezőgazdasági termelői támogatásáról szóló 21/2024. (IV. 19.) 2. § (1) bekezdés

⁷⁴ A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény 5. § 22. pont

igényt tart a fogalmak elhatárolására, tekintettel arra, hogy az új mezőgazdasági termelőre legfőképp az jellemző, hogy első alkalommal lett mezőgazdasági üzem vezetője⁷⁵.

Mielőtt a különböző egyéb kategóriák vizsgálata következne, érdemes a „Sikeres Magyarországért” Agrár Fejlesztési Hitelprogram szabályairól szóló 108/2007 (IX. 24.) FVM rendeletre visszatekinteni, ahol még nem került sor diszjunkcióra, ezáltal a pályakezdő gazdálkodó jellemzői beleolvadtak a fiatal mezőgazdasági termelő fogalmába⁷⁶. Tekintettel a korábbi fogalmi ütközésekre nem is jelenthetett nagy meglepetést, hogy a támogatási rendszerek átalakítása során mind az uniós, mind a magyar jogalkotó egyre pontosabb tagolást kezdett alkalmazni, ezzel biztosítva, hogy a jogalanyok teljeskörű információkat kapjanak, és ezáltal a megfelelő támogatási igényeket nyújtsák be.

4. A differenciálódás legutóbbi eredményei és a kivételek

A belső differenciálódást folytatandó, érdemes az őstermelő hazai kategóriáját is megemlíteni, tekintettel arra, hogy a családi gazdaságokról szóló 2020. évi CXXIII. törvény szabályozása óta gyakran alkalmazott kategóriaként tartható számon. A törvénynek megfelelően az őstermelői tevékenységről akkor van szó, ha az adott személy nyilvántartásba van véve és így végez mező-, erdőgazdasági vagy kiegészítő őstermelői⁷⁷

⁷⁵ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről 4. cikk (7) bekezdés

⁷⁶ A „Sikeres Magyarországért” Agrár Fejlesztési Hitelprogram szabályairól szóló 108/2007. (IX. 24.) FVM rendelet 1. § b) pont „*fiatal mezőgazdasági termelő: aki a KKV törvény hatálya alá tartozó, Magyarországon székhellyel, vagy az Európai Gazdasági Térség területén székhellyel és Magyarországon fiókteleppel rendelkező vállalkozást indít el, és megfelel a következő feltételeknek: 40 évesnél fiatalabb, első alkalommal kezd gazdálkodni mezőgazdasági üzem vezetőjeként (tevékenység megkezdése), rendelkezik az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap társfinanszírozásában megvalósuló támogatások igénybevételének általános szabályairól szóló 23/2007. (IV. 17.) FVM rendelet 5. számú mellékletében előírt valamely szakképzettséggel, illetve felsőfokú oktatási intézmény agrár karán szerzett oklevéllel, diplomával, valamint gazdálkodási tevékenységének fejlesztésére vonatkozó olyan pénzügyi tervet is magába foglaló üzleti tervet nyújt be, amely tartalmazza a mezőgazdasági üzem kezdeti, valamint a beruházást követő állapotának leírását, a fejlesztésre vonatkozó jelentősebb eseményeket és célokat, és a megvalósításhoz szükséges piaci elemzést, a képzés, tanácsadás vagy bármely más intézkedés részleteit is.*”

⁷⁷ A családi gazdaságokról szóló 2020. évi CXXIII. törvény 2. § c) „*kiegészítő őstermelői tevékenység: falusi és agroturizmus, kézművesipari tevékenység, fűrészáru-feldolgozás, takarmány-előállítás, mezőgazdasági termékből élelmiszer előállítása mező-, erdőgazdasági tevékenységből származó termékfeldolgozás kivételével, ha az a saját gazdaságban előállított alapanyag felhasználásával történik és nem haladja meg az e törvény végrehajtására kiadott rendeletben meghatározott mennyiséget, dohányfeldolgozás, bioüzemanyag-előállítás a mező-, erdőgazdasági tevékenység során keletkezett melléktermékek, növényi és állati eredetű hulladék hasznosítása, nem élelmiszer célú feldolgozása, valamint az ezekből a termékekből keletkezett termékek közvetlen termelői értékesítése, továbbá mező- és erdőgazdasági szolgáltatás.*”

tevékenységet⁷⁸. A 2020-as törvényt megelőzendően a családi gazdaságok definíciója a jogrendszer részét képezte, és a Földforgalmi törvény hatálybalépésének idején meg is jelent a szabályozásban, fenntartva azt a tézist, hogy olyan mezőgazdasági üzem kategóriája értendő alatta, amely családi kapcsolatokra és erőforrásokra épülő mezőgazdasági tevékenység végzésére létrehozott vállalkozás⁷⁹.

Kivételként említhetők a mezőgazdasági termelő fogalmától elválasztott definíciókra az erdőgazdálkodó, a vadászati vagy a halgazdálkodási jog jogosultja kategóriák. A felosztás során talán az erdőgazdálkodó az, aki legközelebb esik a mezőgazdasági termelő mai fogalmához, tekintettel a nyilvántartásba vételi kötelezettségre⁸⁰. Az erdők magántulajdona esetén is megállapítható, hogy alapvető rendeltetésként védelmi, gazdasági, egészségügyi, szociális, turisztikai, valamint oktatási célokra használhatók⁸¹. A vadászati jog jogosultja a vadászterület tulajdonosa vagy haszonbérője lehet.⁸² A halászati jog jogosultjaként viszont az adott vízterületen halgazdálkodásra jogosult, vagy általa feljogosított, okmányokkal rendelkező személyek⁸³ értendők. A vadászati jog esetén folyhat diskurzus önálló, társult, avagy haszonbérbe adott jogról egyaránt⁸⁴, míg a halászati jog esetén kizárólag tulajdonosi és haszonbérői jogról. Azonban megjegyzendő, hogy a halászati jog jogosultja számára kötelező a joggal élni a hazai törvények szerint⁸⁵, míg vadászati jog esetén nincs ilyen kötelezettség.

VII. Konklúzió

Összegzésként mindenképp megállapítandó, hogy a mezőgazdasági termelő jogi fogalma követte az idők szavát, nem csak a nemzetközi teret, hanem a hazai igényeket is figyelembe véve. A jogalkotó felismerte, hogy a különböző jogviszonyok, mint a földforgalmi vagy támogatási kérdések nem feltétlenül ugyanazt a fogalomrendszert igénylik, ezáltal szükség volt bizonyos fokú tagolásra. A diszjunkció tekintetében valószínűleg a legnagyobb változást a Földforgalmi törvényben bevezetett földműves kifejezés hozta, amely a magyar agrárjogi esetjog gerincét is adja, hiszen

⁷⁸ Uo., 2. § g) pont

⁷⁹ Hársfalvi 1999. 23.

⁸⁰ Az erdőről, az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról szóló 2009. évi XXXVII. törvény 17. § (1) bekezdés

⁸¹ Mikó 2001a. 180-181.

⁸² A vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadásatról szóló 1996. évi LV. törvény 6. § (1) és (4) bekezdés

⁸³ A halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi CII. törvény 6. § (2) bekezdés

⁸⁴ Mikó 2001b. 191.

⁸⁵ Uo., 214.

a jogviszonyokban kizárólagosságot biztosít a kategória számára, és egyes esetekben pedig a belső differenciálódásra támaszkodva kedvezményeket is biztosíthat, például a fiatal földműveseknek vagy a pályakezdő gazdálkodóknak⁸⁶. A szétválasztás pedig nem csak azért fontos, hogy a KAP pályázatain részt venni szándékozók megtalálják a rájuk jellemző támogatási jogosultságot, hanem azért is, hogy mint az üzem vezetője, vagy tulajdonosa a termelői és vezetői tevékenységet egyszemélyben láthassa el⁸⁷.

Ami az EU jogalkotását illeti, tisztán megfigyelhető a definíció célja: a támogatási jogviszonyok kezelése. Ennek megfelelően az alapvető megfogalmazáson túl tovább differenciálták a meghatározást a fiatal, az aktív és a pályakezdő mezőgazdasági termelők kategóriájának bevezetésével, amivel egyszerűsítik a jogalanyok elválasztását. Tekintettel arra, hogy a KAP finanszírozások kapcsán szükségesek ezek a meghatározások, teljes mértékben elérhetőek vele a jogalkotó elképzelései.

A magyar hatályos joganyagra visszatérve azt lehet megállapítani, hogy mindig szükség lesz az uniós joganyagokra való visszahivatkozásra, különösen a KAP-ban biztosított, nem tagállami támogatások keretei között, azonban érdemes fenntartani a jogalkotónak saját szabadságát abban, hogy a nemzeti támogatások odaítélése kapcsán diszkrecionális döntéseket hozhasson a támogatotti körről, ahogy ez a 2023-as és 2024-es AM rendeletek kapcsán is megfigyelhető.

Felhasznált irodalom

Bakos Zsuzsanna szerk.: Mezőgazdasági Lexikon A mezőgazdasági szakismeretek gyűjteménye 2. kötet (L-Z), Mezőgazdasági Kiadó Budapest 1958.

Barna József szerk.: Mezőgazdasági Lexikon II. kötet (L-Zs), Mezőgazda Kiadó Budapest 1982., ETO 63(031), ISBN: 963 230 032 7

Bobvos Pál-Hegyes Péter: Agrárjog, SZTE ÁJK – JATE Press Harmadik kiadás Szeged 2011.

Buday-Sántha Attila: Új agrárstratégia alapjai Gazdálkodás folyóirat 53. évfolyam 2. szám, 2009., ISSN: 3003 9894

⁸⁶ A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény 18. § (4) bekezdés b)-c) pont

⁸⁷ Olajos – Nagy 2023. 4-5.

Fodor László Agrárjog, Fejezetek a mezőgazdasági életviszonyok sajátos szabályozása köréből Kossuth Egyetemi Könyvkiadó Debrecen 2005.

Hársfalvi Rezső: Agrárjog, II. fejezet 3. §, In.: Domé Györgyné – Hársfalvi Rezső – Kurucz Mihály – Réti Mária – Vass János: Agrárjog ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Szövetkezeti Jogi és Földjogi Tanszék Budapest 1999.

Kovács Teréz: A mezőgazdaság üzemi szerkezete tíz évvel a rendszerváltás után, Gazdálkodás folyóirat XLV. évfolyam 6. szám 2001.

Kurucz Mihály: 2008. évi törvény a termőföldről szóló 1994. évi LV. törvény módosításáról In: Van megoldás, Földtörvény. Barankovics Alapítvány Budapest 2007.

Kurucz Mihály: Agrárjog II. fejezet 1. §, In: Domé Györgyné – Hársfalvi Rezső – Kurucz Mihály – Réti Mária – Vass János: Agrárjog ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Szövetkezeti Jogi és Földjogi Tanszék Budapest 1999.

Kurucz Mihály: A mezőgazdasági Ingatlanok tulajdonjogi szabályai. In: Dr. Süveges Márta szerk.: Előadások az agrárjog köréből. Tankönyvkiadó Budapest 1992.

Kurucz Mihály: Az agrárjog fogalma, alapelvei és rendszere. Agrárjog- és Környezetjog 2. évfolyam, 2. szám 2007. DOI: <https://doi.org/10.21029/JAEL>

Kurucz Mihály: Az Európai Agrárjog alapjai. ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Budapest 2003.

Kurucz Mihály: Gondolatok egy üzemszabályozási törvény indokoltságáról. Gazdálkodás folyóirat 56. évfolyam, 2012. 2. szám.

Mikó Zoltán: Agrárjog. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Heller Farkas Intézet, Budapest 2001.

Mikó Zoltán: Új agrárjogi alapfogalmak: a mezőgazdasági termelő, a mezőgazdasági üzem. Gazdaság és jog 2004. 12. szám

Olajos István – Nagy Ákos: Mi is az az agrárüzem? Az agrárüzem/gazdaság magán- és közjogi, illetve agrárjogi definíciójának bizonytalanságai forgalmi helyzetekben. Miskolci Jogtudó, „Miskolci Agrárkonferenciák 2023” 2023/5. szám, 3. különszám

Kurucz Mihály: A mezőgazdasági termelő saját gazdasága-agrárüzem című előadásának összefoglalója, amely a Gazdaságátadás jogi kérdései című konferencián hangzott el, 2023. március 24-én

Orlovits Zsolt: A mezőgazdasági üzem fogalmának agrárjogi értelmezése, Gazdálkodás folyóirat 52. évfolyam, 2008. 4. szám,

Rényi Péter szerk.: Új Magyar Lexikon 6. kötet (S-Z), Akadémia Kiadó Budapest 1962.

Szilágyi János Ede: Agrárjog I. fejezet, In: Csák Csilla – Hornyák Zsófia – Kocsis Bianka Enikő – Olajos István – Kókai-Kunné Szabó Ágnes – Szilágyi János Ede: Agrárjog. Miskolci Egyetemi Kiadó Miskolc 2017.

Szűcs István – Dr. Farkasné Fekete Mária – Dr. Molnár József: A birtok- és üzemi struktúra mozgásának prognosztizálható irányai. Gazdálkodás folyóirat XLVII. évfolyam 2003. 5. számú külökiadása

Tanka Endre: Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben, In: Van megoldás, Földtörvény. Barankovics Alapítvány Budapest 2007.

Vadász József (szerk.): Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek Enciklopédiája, XVIII. kötet (Tarján-Vár), Hasonmás Kiadás Babits Kiadó Budapest 1995.

Valkó Gábor – Kincses Áron – Kovács Ildikó: A mezőgazdasági termelő gazdaságok fennmaradását valószínűsítő tényezők a 2010 és 2020 közötti mezőgazdasági termelés vizsgálata alapján. Statisztikai Szemle 100. évfolyam 2022. 9. szám, DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2022.9.hu0854>

Comparative study of the farmer's legal concept and internal differentiation in EU and Hungarian agricultural law, particularly regarding the twenty years since Hungary's accession

Summary

The material scope of the common agricultural policy was defined in the founding treaties of the EEC, then the EC, and later in the TFEU. Still, there was no question of determining the legal concept of a farmer within the scope of personal scope, nor was it mentioned that the treaties provided for its legal definition for regulations and directives. Since 2013, there has also been solid internal differentiation in the legislation at the regulatory level. The income support scheme also provided the most detailed legal definition of the legal concept of young farmers. The study focuses on examining the subject area of the CAP, particularly the legal concept of the farmer, by processing the development of EU law and its impact on Hungarian agricultural law concepts.

II. RÉSZ

POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

Bagi Virág

ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Mándi Tibor és Dr. Bene Márton

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.138>

A rendszerigazolás jelensége Magyarországon

Bevezetés

A társadalmon belüli egyenlőtlenségek kérdése a kezdetektől fogva a nagy gondolkodók és kutatók érdeklődésének középpontjában áll – filozófusok, közgazdászok, társadalomtudósok és pszichológusok próbálták és próbálják a mai napig feltárni a mögötte rejlő okokat, az elfogadását és elutasítását meghatározó egyéni tényezőket, az igazságos társadalom teoretikus feltételeit, amelyek nem mindig alkotnak keresztmetszetet az egyenlőséggel.

Kétség sem fér hozzá, hogy egyenlőtlen társadalomban élünk. Thomas Piketty (2015) *A tőke a 21. században*¹ című könyve átfogó képet ad a 20. század elejétől kezdve napjainkig tartó folyamatról, a társadalmi osztályok között mélyülő szakadékokról és arányeltolódásokról, mind Európában, mind az Egyesült Államokban, azonban a kevésbé közgazdaságtani és tudományos fókuszú, a laikus nagyközönségnek szánt írások egyre gyakrabban feldolgozott témája is a felső néhány százalék és a társadalom gazdasági szempontból kevésbé szerencsés tagjai között folyamatosan kitolódó távolság. Az 1970-es évektől kezdődően rohamosan emelkedett a társadalmon belüli egyenlőtlenségek aránya, és bár Európában lényegesen kisebb ez az arány, mint az amerikai társadalom esetén, azonban semmiképp sem beszélhetünk egy múltó problémáról².

A közvélekedés általánosságban egyhangúnak tűnik: nagyobb társadalmi egyenlőségre lenne szükség. Legalábbis azt gondolhatjuk, hogy ez a közvélemény konszenzusa, azonban a valóság ennél sokkal árnyaltabb. Bár

¹ Piketty 2015

² Starmans-Sheskin-Bloom 2017

a tudományos irodalom, a sajtó, a bulvár, a popkultúra számos területén megjelenik a növekvő egyenlőtlenség miatti aggodalom, valójában nincs egy általánosan elfogadott kép arról, hogyan lenne igazságos a társadalom és ez milyen mértékben fonódik össze az egyenlő elosztás fogalmával – hiszen nem lehet eredendően párhuzamot vonni a kettő között. Elméletek hosszú sora foglalkozik az igazságos elosztás meghatározásával, kezdve a teljes egyenlőség utópiájával, haladva az érdemeken alapuló meritokrácia gondolatáig. Látszólag mindegyik teoretikus berendezkedés igazságos lehetne, azonban a valóság legtöbbször felülírja az elméletet, illetve nem feledkezhetünk meg a társadalom alapkövéről, az emberről, és annak sokszínűségéről sem – beleértve a különféle élethelyzeteket, amelyek különféle preferenciákat és tapasztalati alapú véleményeket eredményeznek.

A tanulmány fókuszában az igazságtalan rendszerek legitimizálása áll, az örök kérdés, hogy miért képesek fennmaradni az egyenlőtlen társadalmak, amelyek a benne élők egy jelentős százalékának előnytelenek. Ehhez elsősorban a John Jost és Mahzarin Banaji³ nevéhez fűződő rendszerigazolás elméletét, Melvin Lerner⁴ igazságos világba vetett hit elméletét, illetve a Jim Sidanius és Felicia Pratto⁵ által megalkotott szociális dominancia elméletét használja fel, magyar kontextusban vizsgálva azok működését. Hiszen az említett elméletek és azokhoz kapcsolódó skálák az Amerikai Egyesült Államokban jöttek létre, távol a posztoszocialista országok sajátságos fejlődésétől. A tanulmány elsősorban nemzetközi és magyar szakirodalomra, eredményekre támaszkodik, illetve felvázolja a lehetséges kutatási irányokat a meglévő adatok hiányosságait figyelembe véve.

1. Néhány gondolat a meritokráciáról és egyenlőtlenségről

Egy egyenlőtlen társadalomban, akik a felső rétegekhez tartoznak, nagy valószínűséggel morálisan jogosnak ítélik meg saját sikerüket. Egy meritokráciában ezek a sikeres emberek feltételezhetően úgy gondolják, hogy kiérdemelték előnyös helyzetüket kemény munkájukkal és képességeikkel⁶. Azonban minden valaha létező társadalomban az igazságosság – vagy inkább annak hiánya – az első másodperctől fogva meghatározza az egyének lehetőségeit az életben. Rawls szavaival élve: *„a társadalmi intézmények bizonyos kezdőpontokat preferálnak más*

³ Jost és Banaji 1994, 2003

⁴ Lerner 1980

⁵ Sidanius és Pratto 1999, 2005

⁶ Sandel 2020

*kezdőpontokkal szemben*⁷. Ez az alapvetés pedig szorosan összefügg az érdem alapú igazságosság elméletével. Beszélhetünk-e egyáltalán tisztán érdemről és morálisan jogos sikerről, ha már születésünk pillanatában különböző esélyekkel indulunk az életben, ha a társadalom különbözőképpen ítéli meg az egyes „kezdőpontokat” és a társadalom által elfogadott személyes érdemek megszerzésére is eltérőek az esélyeink, lehetőségeink?

A meritokrácia pszichológiai szempontból egy olyan világnézet, amely szerint a világ egyenlő esélyeket biztosít, a felfelé irányuló társadalmi mobilitás létezik⁸ és az emberek képesek megváltoztatni gazdasági és szociális helyzetüket⁹. Ide kapcsolódik továbbá a protestáns munkaetika elmélete is¹⁰, amely szerint a kemény munka gyümölcse a siker. Ezek tulajdonképpen egy státusz legitimizáló hiedelmet vagy mítoszt alkotnak¹¹, tehát a meritokrácia és az egyenlőtlenség legitimálása korrelálnak egymással¹².

A legitimizáló mítoszokat felfoghatjuk legitimizáló ideológiákként is, amelyek egyfajta kötőanyagként funkcionálhatnak és ezáltal segítenek fenntartani a hierarchikus társadalmi berendezkedést¹³. Negatív társadalmi hatásai mellett individuális szinten pozitív befolyást is gyakorolhatnak: az alacsony státuszúak esetén a meritokrácia növelheti az önbizalmat, hiszen azt hirdeti, hogy az előrelépés lehetséges¹⁴, a nemi egyenlőtlenségek esetén a férfiak nagyobb érdemeibe vetett hit növeli az elégedettséget¹⁵, illetve a gazdasági hátrányok internalizálása is nagyobb elégedettséget eredményez¹⁶.

Jost és munkatársai 2003-as felmérése rámutatott, hogy a meritokratikus felfogás társadalmi státusztól függetlenül nagyobb elégedettséggel járt az egyén anyagi helyzetét illetően, tehát minél inkább azt gondolta a kitöltő, hogy a kemény munka, az egyéni képességek, a motiváltság a siker zálogai, annál inkább kielégítőnek tartotta saját gazdasági helyzetét, vagyonos és alacsonyabb jövedelmű résztvevők esetében is¹⁷.

⁷ Rawls 1971:7

⁸ Hochschild 1996

⁹ Taylor és Moghaddam 1994

¹⁰ Weber 1958

¹¹ Jost és Hunyady 2005

¹² Madeira et al. 2019

¹³ Jost, Banaji és Nosek 2004

¹⁴ McCoy, Wellman, Cosley, Saslow és Epel 2013

¹⁵ Napier, Thorisdottir és Jost 2010

¹⁶ Kluegel és Smith 1986

¹⁷ Jost és Hunyady 2003

Meritokratikus attitűdök jelenléte nélkül azonban a társadalmi egyenlőtlenségek – beleértve a gazdasági, mobilitási és esélybeli egyenlőtlenségeket – negatívan befolyásolják az önbecsülést¹⁸, nagyon sokszor a társadalmi bizalom és kohézió erodálódásával járnak együtt¹⁹, hiszen feszültséget generálnak a különböző helyzetű csoportok között azáltal, hogy felszínre hozzák és relevánssá teszik a problémákat az emberek hétköznapijaiban is²⁰. Habár az alacsony szocioökonómiai státuszú (SES) emberek általában magasabb kollektív szorongásról számolnak be, a félelem érzése nem kerüli el a magasabb státuszúakat sem – ha szembesítik őket azzal, hogy a jelenlegi gazdasági helyzet *“könnyen kidurranó buborék”*, szorongásszintjük szintén megemelkedik²¹. A különböző csoportok közötti feszültségek kiéleződése és az osztályok közötti szakadékok felerősítik a sztereotipizálást is²², ami termékeny táptalajként szolgál a csoportalapú előítéletek számára, ide kapcsolódik többek között a szociális dominancia elmélete is – utóbbival a tanulmány negyedik fejezete foglalkozik részletesebben. A csoportfenyegetettség – tehát annak a gondolata, hogy egy külső csoport létezése valamilyen módon hátrányos a saját csoportra nézve²³ –, illetve a csoportidentitás fenyegetettsége – azaz az egyén úgy érzi, hogy a csoportját érő bármilyen külső fenyegetés az egyénre is hatással van, akkor is, ha őket személyesen nem érintette²⁴ – szintén kötődnek az egyenlőtlenség csoportközi kapcsolatokra gyakorolt hatásának kérdéséhez. Alapvetően bármilyen csoportidentitás csökkenti a bizonytalanság és ezáltal a szorongás érzését, amelyek, mint már láthattuk, fokozottan jelen lehetnek az egyenlőtlen társadalmakban, amennyiben azokat nem mérsékli egy erős meritokratikus attitűd. Minél bizonytalanabb valaki, annál erősebben fog azonosulni saját csoportjával, emellett vannak bizonyos identitások, amelyek a többenél alkalmasabbak a bizonytalanság oldására²⁵.

Az egyenlőtlen társadalmakban felerősödhet a nemzeti identitás²⁶, remek alapként szolgálva a populista (elsősorban jobboldali populista) pártok és politikai szereplők megerősödéséhez²⁷. Magas fokú én-bizonytalanság és gazdasági bizonytalanság mellett megnő az igény az autokratikus vezetők,

¹⁸ lásd például: Jost és Thompson 2000

¹⁹ Jay, Batruch, Jetten, McGarty és Muldoon 2019

²⁰ Wilkinson és Pickett 2009

²¹ Jetten, Mols, Healy és Spears 2017

²² Morselli és Glaeser 2018

²³ Schmid és Muldoon 2015

²⁴ Branscombe, Spears, Ellemers és Doosje 2002

²⁵ Hogg 2021

²⁶ Shayo 2009

²⁷ Jay et al. 2019

domináns vezetők iránt²⁸. Korreláció rajzolódik ki az érzékelt igazságtalanságok és a populista attitűdök között is²⁹. A tanulmány ennél bővebben nem foglalkozik a gazdasági egyenlőtlenségek és populizmus kapcsolatával, csupán érzékeltetni szeretné a gazdasági egyenlőtlenségek tágabb globális politikai hatásait.

A társadalmi különbségek hatásai mellett megítélésük is egyéni szintű eltéréseket mutat. Az egyenlőtlenség elfogadásában azonban nem játszik szerepet az, hogy a különbségtétel okai igazságosak vagy sem. Jost és Hunyady³⁰ egy kísérlet során legitim és illegitim okokra, illetve magyarázat nélküli különbségtételre osztották a lehetséges indokokat. A legitim magyarázatok közé a szakértelmet, tapasztalatot és a képességeket sorolták, az illegitim okok közé pedig az előnyös kapcsolati hálót. A kutatás kimutatta, hogy csupán a magyarázat megléte befolyásolta az emberek pozitív vagy negatív attitűdjeit – tehát nem számított, hogy illegitim vagy legitim okok álltak a csoportok közötti különbségek hátterében, sokkal elfogadóbbak voltak a csoportok közötti szakadékokkal szemben mindkét esetben, mintha semmilyen magyarázatot nem kaptak volna³¹.

Lane³² szerint feltételezhetően annak a pusztán (vélt vagy valós) tudata, hogy valakinek sikertelensége ellenére lenne vagy a múltban lett volna esélye a sikerre, pozitív hatással van az egyenlőtlen rendszer megítélésére. Kluegel és Smith 1986-os kísérlete ugyanezt az elméletet támasztja alá, miszerint önmagunk okolása alapvetően pozitívabb érzésekkel, nagyobb elégedettséggel és némileg paradox módon kevesebb büntudattal jár a szerencsétlenebb anyagi helyzetben élők számára, mintha egy külső tényezőt, azaz a politikai rendszert kéne okolniuk érte, amely megfelelő lehetőségeket sem biztosít számukra. Az egyenlőtlen rendszerek megítélésével kapcsolatos kutatások erősen kötődnek a tanulmány fókuszában álló rendszerigazolás jelenségéhez, hiszen láthatjuk, hogy alapvetően nem az egyenlőtlenségek okainak legitimitása számít, emellett pedig az emberek boldogabbak akkor, ha individuális szintre helyezhetik az életben való előrejutás felelősségét, nem rendszerszinten kell okokat keresniük. A rendszerigazolás bővebb érzelmi hatásaival a tanulmány második fejezete foglalkozik részletesebben. Bár a pszichológiai kutatások arra engednek következtetni, hogy az embereket nem érdekli az egyenlőtlen rendszerek hátterének jogossága és a meritokratikus felfogás pozitív pszichológiai hatással bír, a tanulmány bevezetésének

²⁸ Rast, Hogg és Giessner 2013

²⁹ Spruyt, Keppens és Van Droogenboereck 2016

³⁰ Jost és Hunyady 2003

³¹ Jost és Hunyady 2003

³² Lane 1962

zárógondolataként mégsem kerülhető meg a kérdés, hogy igazságos-e a meritokrácia gondolata.

Michael Sandel *The Tyranny of Merit - What's Become of the Common Good?*³³ című könyvének első fejezetében az Egyesült Államok felsőoktatási rendszerének igazságosságát veszi górcső alá. Sandel úgy gondolja, hogy a nívós egyetemekre való bekerülésnek három módja létezik, amelyeket háromféle ajtó metaforájával ír le: a főbejáratával, az oldalsó bejáratával és a hátsó kapuával. A főbejárat alatt Sandel a hagyományos, széles körben érdemalapúnak és teljesen igazságosnak vélt felvételt érti – tehát azt, amikor valaki felvételi pontszáma és iskolán kívüli, az egyetemi jelentkezés szempontjából fontos tevékenysége folytán kerül be az adott intézménybe. Az oldalsó bejárat az a morálisan már megkérdőjelezhető, de teljesen legális jelenség, amikor a felvételi előtt álló fiatal családja adományokkal segíti az iskolát, ezáltal előnyösebb helyzetbe juttatva a gyermeküket. Ennél a lehetőségnél fontos kiemelni, hogy nem garantálja a felvételt az egyetemre, szemben a harmadik metaforával, a hátsókapuval, amely az anyagi juttatásért feljavított pontszámokat, hamis sport és egyéb eredményeket foglalja magába, tehát egy törvénybe ütköző, mindenki által elítélt előrejutási opciót. Sandel azonban felveti a kérdést, hogy valóban ennyire élesen el lehet határolni a felsőoktatási intézményekbe való bekerülés igazságosságát? A válasz pedig nem: bár úgy tűnhet, hogy a főbejáraton bekerülni a nagy múltú egyetemekre tisztán személyes érdemeken, igyekezeten alapul és ezáltal maradéktalanul igazságos, a valóság ennél sokkal árnyaltabb. Habár a teszteredmények egyértelmű, objektív rangsort állítanak a felvételiző diákok között, azonban a pontok megszerzéséhez szükséges tudás elsajátítása és a felkészülés minősége – az egyéb, pontot érő tevékenységekhez való hozzáférésről nem is beszélve – hatalmas mértékben függ az adott diák családi hátterétől.

A tehetősebb családok gyermekei nagyobb eséllyel vesznek részt felvételi előkészítő programokban, járnak tanulást segítő és tehetséggondozó különórákra, könnyebben jutnak hozzá az ismereteik elmélyítéséhez szükséges könyvekhez és egyéb tartalmakhoz, nagyobb valószínűséggel járnak magasabb színvonalat képviselő oktatási intézményekbe, az amerikai felsőoktatási felvételik szempontjából pedig fontos kiemelni az iskolán kívüli tevékenységekhez való csatlakozás bővebb lehetőségeit is Sandel³⁴ szerint. Magyar kontextusban a lista kibővíülhet a minőségi nyelvoktatáshoz való hozzáférés eltérő lehetőségével, illetve a rangsort vezető középiskolák egyértelmű földrajzi koncentrációjával, hiszen

³³ Sandel 2020

³⁴ Sandel 2020

a fővárosban találhatjuk az évről évre megjelenő listák élére kerülő intézményeket, míg vidéken csak elenyésző számban léteznek olyan iskolák, amelyek említésre méltó helyre kerülnek³⁵. Az Egyesült Államok „borostyánligás egyetemeinek” hallgatóinak több mint kétharmada a felső húsz százalékhöz tartozik anyagi szempontból Sandel statisztikája alapján, ez pedig számszerű bizonyítéka lehet annak, hogy a felsőoktatási felvételik nem tisztán a meritokrácia elvén működnek³⁶. Természetesen a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése túlmutat a megfelelő oktatáshoz való hozzáféréshez, azonban jól példázza az esélyegyenlőség hiányosságait – az egyenlő esélyekről és érdemekről alkotott hiedelmek pedig kulcsfontosságúak a rendszerigazolás és szociális dominancia megértéséhez.

2. Az igazságtalan rendszerek támogatása, avagy a rendszerigazolás elmélete

2.1. A rendszerigazolás meghatározása

Kétség sem fér hozzá, hogy napjaink társadalmainak jelentős többsége hatalmas osztályok közötti szakadékokkal működik, a társadalom alsóbb rétegeinek mobilitási lehetőségei pedig államonként eltérő mértékben, de korlátozottak. A World Economic Forum 2020-ban publikált Globális Társadalmi Mobilitás Beszámolója³⁷ szerint Magyarországon egy alacsony bevételű családban született ember számára hét generáció szükséges ahhoz, hogy elérje az országos átlagkereset szintjét, ezzel hazánk a dobogó azonosan alacsony fokán áll Indiával és Kínával, éppen csak Dél-Afrikát és Brazíliát lekörözve. Ez az érték a mobilitásról híres Dániában két generációra tehető, míg az „amerikai álom” meritokratikus képével kecsegtető Egyesült Államokban öt generáció, az Európai Unióban szinte mindenben pozitív példaképnek tekintett Németországban pedig hat generáció. Látva az adatokat, jogosan merülhet fel bennünk a kérdés: ha ennyire igazságtalan a legtöbb rendszer, miért támogatják őket mégis az emberek? A jelenség megmagyarázására több szociálpszichológus tett kísérletet, a fejezet ezek közül részletesen a rendszerigazolás elméletét³⁸, majd a tanulmány következő szekciója az igazságos világba vetett hit

³⁵ Eduline 2020

³⁶ Sandel 2020

³⁷ The Global Social Mobility Report 2020

³⁸ Jost és Banaji 1994

elméletet³⁹, harmadikként pedig a szociális dominancia elméletét⁴⁰ vizsgálja, természetesen érintve további kapcsolódó pszichológiai témaköröket is.

A különféle helyzetek igazolásáról nem Jost és Banaji írtak először, a jelenség szerepet kapott a Freud-féle pszichoanalízisben⁴¹, a kognitív disszonancia⁴² és a társas összehasonlítás elméleteiben⁴³, a korábban említett igazságos világba vetett hit elméletben⁴⁴, a Tajfel és Turner nevével fémjelzett szociális identitásban⁴⁵ és még számtalan korábbi pszichológiai elmélet keretein belül érintették. A rendszerigazolás gondolata a sztereotipizálásra építő önigazolás és csoportigazolás elméleteinek harmadik formájaként jött létre⁴⁶.

Lippmann⁴⁷ szerint a sztereotípiák alapvetően azt a célt szolgálják az előnyös helyzetben lévők számára, hogy ezáltal védjék a társadalomban elfoglalt helyüket. Az önigazolás elmélete alapján tehát a sztereotipizálás funkciója a self védelme⁴⁸. A csoportigazolás az individuumon túlmutatva „*a csoport mint egész státusát vagy viselkedését védi*”⁴⁹, Tajfel⁵⁰ alapján pedig kimondhatjuk, hogy a csoportok között kialakuló sztereotípiák egyfajta racionalizáló szerepet látnak el. Az önigazolás és a csoportigazolás esetén is megfigyelhetjük, hogy a sztereotipizálás folyamata az egyénhez, illetve az egyén csoportjához annak védelme érdekében pozitív, míg a külső szereplőkhöz, csoportokhoz [*out-group*] negatív előítéleteket társít. Egyik elmélet sem szolgál magyarázattal a negatív önsztereotípiák és a saját csoporthoz társított negatív attribútumok jelenségére. Jost és Banaji rendszerigazolás elmélete ezt az első látásra igencsak megdöbbentő pszichológiai folyamatot próbálja értelmezni.

A rendszerigazolás tehát „*egy olyan pszichológiai folyamat, amely legitimizálja az aktuális társadalmi berendezkedést, még a személyes és csoportérdek ellenére is. [...] Központi jelentőségű mindennek mérlegelésében a hamis tudat fogalma, amit úgy kell értenünk, mint egy olyan vélekedés fenntartását, ami ellenkezik egy személy vagy egy csoport érdekével, és ami nagyrészt hozzájárul a self vagy a csoport előnytelen*

³⁹ Lerner 1980

⁴⁰ Sidanius és Pratto 2005

⁴¹ Freud 1946

⁴² Festinger 1957

⁴³ Festinger 1954

⁴⁴ Lerner 1980

⁴⁵ Tajfel és Turner 1986

⁴⁶ Jost 2003

⁴⁷ Lippmann 1922

⁴⁸ Adorno et al. 1950, Jost 2003

⁴⁹ Jost 2003:31

⁵⁰ Tajfel 1981

*helyzetének fenntartásához*⁵¹. Hunyady György szavaival élve *“az alávetett ellenoldal, amely jól felfogott önérdeke ellenére is betagozódik a társadalmi hierarchiába, elfogadja a hatalom birtokosainak kiváltságait és kiválóságát, így maga is a rendszer tevékeny közreműködője és támogatója lesz”*⁵².

Az önigazoló, csoportigazoló és rendszerigazoló attitűdök a társadalomban magasabb státuszt betöltők esetében koherensek, azonban az alacsonyabb státuszúak esetén ellentmondanak egymásnak⁵³. O’Brien és Major⁵⁴ felmérése rávilágított, hogy a saját csoporttal való azonosulás kihat a rendszerigazolás és önbizalom kapcsolatára: az alacsony státuszúak körében a kisebb csoporttal való azonosulás esetén a rendszerigazolás pozitív kapcsolatot mutatott az önbizalommal, míg a magas státuszúaknál ennek az ellenkezőjét figyelték meg. Számtalan kutatás vizsgálta a rendszerigazolás mögötti motivációkat. Hiszen kétségtelen, hogy léteznie kell valamilyen pszichológiai tényezőnek, amely miatt emberek tömege támogat számukra előnytelen rendszereket – nem pusztán beletörődnek, politikai apátiával fordulnak felé, hanem legitimálják és igazolják az igazságtalanságokat.

Természetesen az emberek nem minden helyzetben motiváltak a fennálló (igazságtalan) rendszer legitimálására. A rendszerigazoló attitűdöket felerősítheti a rendszer fenyegetettsége⁵⁵, a rendszertől való függés⁵⁶, a rendszerből való szabadulás kilátástalansága⁵⁷ a kontroll elvesztésének érzése⁵⁸ és a tehetetlenség⁵⁹, a fennálló rendszer hossza és ebből eredő tradíciója⁶⁰, egyéb más tényezők mellett⁶¹.

A szeptember 11-i terrortámadást követően megugrott az állami szervek elfogadottsága⁶², illetve a laboratóriumi körülmények között végzett kísérletek is hasonló tendenciát mutattak: a kormány terrorfenyegetettséggel kapcsolatos figyelmeztetéseinek hatására megnőtt a rendszerigazoló viselkedés a résztvevők körében⁶³. Van der Toorn, Tyler

⁵¹ Jost 2003:31-32

⁵² Hunyady 2018:271

⁵³ Jost, Gaucher és Stern 2015

⁵⁴ O’Brien és Major 2005

⁵⁵ Bonanno és Jost 2006

⁵⁶ Shepherd és Kay 2012

⁵⁷ Kay, Jimenez és Jost 2003

⁵⁸ Knight, Tobin és Hornsey 2014

⁵⁹ van der Toorn et al. 2015

⁶⁰ Blanchard és Eidelman 2013

⁶¹ Vargas-Salfate et al. 2018; Kay és Friesen 2011

⁶² Jones 2003

⁶³ Ullrich és Cohrs 2007; Bonanno és Jost 2006

és Jost⁶⁴ tesztelték az autoriter szereplőktől való függés hatását, mely felmérés során azt találták, hogy akik függnek valamilyen formában ezektől a hatalommal bíró személyektől (rendőrök, egyetemi oktatók stb.), jellemzően legitimálják is azok hatalmát, engedelmesebbek és magasabb szintű bizalomról számolnak be. A magánéletben felmerülő problémák is a fennálló nem ideális helyzet igazolását támasztják alá – azok, akik úgy érzik, hogy valamilyen okból nem képesek elhagyni romantikus partnerüket, sokkal jobban igyekeznek megerősíteni a kapcsolatukat⁶⁵, illetve úgy próbálják meg kezelni a függőségi viszonyt, hogy kiemelik társuk pozitív tulajdonságait és átértelmezik a negatív jellemvonásaikat⁶⁶. Laurin és munkatársai⁶⁷ pszichológiai kísérlete során a résztvevők egy csoportját emlékeztették arra, hogy a fennálló rendszerből nehéz kilépni – akik ebbe a manipulált csoportba kerültek, sokkal elnézőbbek voltak a rendszer hibáival szemben és kevésbé tolerálták a rendszert kritizálókat. Azok az egyetemi hallgatók, akikkel nagyobb mértékben érzékeltették egy kísérlet során, hogy függnek az egyetemüktől, jobban támogatták az intézmény finanszírozással kapcsolatos döntéseit⁶⁸.

Ami egyértelműen kirajzolódik tehát a nemzetközi kutatások alapján, hogy a bizonytalanság, a félelem, a másoktól való függés és a cselekvőképesség vélt vagy valós hiánya a rendszert igazoló attitűdök felé terelhetik az embereket. Az állampolgárok egy jelentős része bizonyosságra, biztonságra és szorongásai feloldására vágyik szociális közegében⁶⁹. Ez az, amivel a rendszerigazolás szolgálhat palliatív funkciója által⁷⁰. Palliatív funkció alatt azt a jelenséget értjük, amikor a rendszerigazolásban való részvétel pozitívan korrelál a jólléttel és negatívan a szorongással, depresszióval, ugyanis a rendszerigazolás bizonyosságot ad a társadalmi berendezkedést illetően, csökkenti a külső fenyegetettség érzését, tehát összességében kielégíti a biztonságra, bizonyosságra irányuló pszichológiai igényeket⁷¹. Láthatjuk tehát, hogy a rendszerigazolás egy motivált, célorientált folyamat⁷². Ennek része az önmegtévesztés, a motivált megismerés, a szelektív és elfogult információfeldolgozás, a rendszerfenyegetés esetén felmerülő defenzív

⁶⁴ Van der Toorn, Tyler és Jost 2011

⁶⁵ Rusbult 1980

⁶⁶ Murray et al. 2009

⁶⁷ Laurin et al. 2010

⁶⁸ Kay et al. 2009

⁶⁹ van den Bos 2009

⁷⁰ Jost és Hunyady 2002

⁷¹ Vargas-Salfate et al. 2018

⁷² Jost et al. 2010; Jost 2019

reakció stb., amelyek mind a fennálló rendszer igazságosnak érzékelésére irányulnak⁷³.

2.2. Társadalmi igazságosság a gyermekek körében: mikor és hogyan kezdünk gondolkodni az igazságosságról?

A társadalmi, politikai kérdésekkel kapcsolatos kutatások többsége – érthető okokból – felnőtt emberek részvételével zajlik. Azonban a gyermekek részvételével végzett kísérletek megvilágíthatnak olyan alapvető emberi viselkedési mintázatokat, amelyek a felnőtt lakosság körében nehezen vagy sehogy sem kutathatók. A saját csoport preferálása szinte azonnal megjelenik a kisgyermekek körében, amint kialakul a szociális kategorizáció képessége⁷⁴. Két éves kor környékén a gyermekek már rendelkeznek a nemekről alkotott koncepcióval, így már ennyi idősen is erős preferenciát mutatnak saját nemi csoportjuk irányába⁷⁵. Négyéves korra kialakul a gyermekek fogalma a rasszról és ezzel párhuzamosan elkezdik előnyben részesíteni saját csoportjukat⁷⁶. Különösen érdekes, hogy már hároméves kortól megjelenik ez a preferencia különböző minimális csoportközi helyzet⁷⁷ során kialakított csoportok esetén is. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a saját csoporttal szembeni pozitív előítélet az emberi pszichológia egyik alapköve, vélhetően a saját magunk iránt érzett szeretetből gyökerezik⁷⁸.

Alapvetően a gyermekek igazságosságról alkotott képe a felnőtté válás során, fokozatosan alakul ki – egy hároméves nem szívesen vállal személyes költségeket annak érdekében, hogy helyreállítson egy igazságtalannak vélt szituációt, azonban egy nyolcéves már annál inkább⁷⁹, a felnőttek pedig sokszor egészen nagy személyes költségeket is képesek magukra vállalni⁸⁰. A laboratóriumi körülmények között végzett kísérletek során – ahol jellemzően az igazságosság fogalma keresztmetszetet alkot az egyenlőségével – ez a motiváció egészen odáig terjed, hogy a közösség számára előnytelen döntést hozzák meg a résztvevők az egyenlőség elérése érdekében, nem csupán gazdasági szempontból, hanem a villamos dilemmát idéző gondolat-kísérletekben is, például abban a szituációban,

⁷³ Jost 2019

⁷⁴ Bigler 1995

⁷⁵ Maccoby 1988

⁷⁶ Aboud 1988

⁷⁷ Minimal Groups Paradigm; Tajfel 1970

⁷⁸ Greenwald és Banaji 1995; Baron és Banaji 2009

⁷⁹ Hook és Cook 1979

⁸⁰ Fehr és Schmidt 1999

ahol egy kisebb csoport orvosi ellátását csökkentve egy nagyobb csoport ellátását növelhetnék. A mesterséges körülmények között zajló kísérletek emellett azt is kimutatták, hogy erős érzelmi válaszreakciót adnak a résztvevők, feldühíti őket az egyenlőtlenség és az igazságérzetük helyreállítása érdekében akár hajlandóak lennének fizetni is azoknak a megbüntetéséért, akik az egyenlőtlen elosztást preferálják – tehát lényegében a kérdés morálissá válik a racionális elosztás helyett⁸¹.

Talán ezek az eredmények a társadalomba integrálódott felnőttektől nem is meglepőek, azonban hasonló tendenciát figyelhetünk meg tizenhat-tizenkilenc hónapos csecsemők esetén is: hosszabban nézik az egyenlően elosztott erőforrásokat, illetve inkább azokat az embereket preferálják, akik a kísérlet során egyenlő elosztást hajtottak végre⁸². A három-öt év közötti gyermekek is egyenlő elosztásra törekednek, amennyiben az lehetséges⁸³. A hat és nyolc év közöttiek már hajlandóak feláldozni saját erőforrásaikból az egyenlő elosztás elérése érdekében⁸⁴. Azonban egyik felmérés sem adott választ arra a kérdésre, hogy a gyerekek valóban az egyenlőséget preferálják vagy csak szeretnének igazságosnak tűnni⁸⁵.

A felnőttek körében végzett felmérések az igazságosságnak két fő pillérét határozzák meg: ezek az igazságosság iránti vágy, illetve annak az igénye, hogy mások igazságosnak lássanak minket⁸⁶. Előbbit a társadalmi preferencia [*social preference*] modellek⁸⁷ közé sorolhatjuk, utóbbit a társadalmi jelzések [*social signaling*] közé⁸⁸. Bár az imént felsorolt kísérletek alapján arra következtethetnénk, hogy a két motiváció egyforma erősségű, azonban amint az elosztási kísérletek résztvevőinek lehetősége nyílik arra, hogy az igazságtalanság látszata nélkül döntsenek – például a kísérletvezető vagy a többi résztvevő tudta nélkül –, akkor azonnal csökken a hajlandóság a személyes áldozatok vállalására⁸⁹, emellett jellemzően azokat a döntéseket tisztelik, amelyek számukra is előnyösek⁹⁰. A gyermekek önprezentációja nyolc-tízéves kor között kezd erősödni, azaz ettől a kortól kezdve tudatosabban értik és törődnek azzal, milyen benyomást keltenek környezetükben⁹¹. Kilenc és tizenegy éves kor között már képesek stratégiát kialakítani annak érdekében, hogy pozitívabb képet

⁸¹ Starmans et al. 2017

⁸² Sloane, Baillargeon és Premack 2012

⁸³ Olson és Spelke 2008

⁸⁴ Shaw és Olson 2012

⁸⁵ Shaw et al. 2014

⁸⁶ Shaw et al. 2014

⁸⁷ Bolton és Ockenfels 2000

⁸⁸ Andreoni és Bernheim 2009

⁸⁹ Andreoni és Bernheim 2009

⁹⁰ Batson, Kobrynowicz, Dinnerstein, Kampf és Wilson 1997

⁹¹ Turiel 2006

alakítsanak ki másokban önmagukról⁹² és azzal is tisztában vannak, hogy mások ugyanezt teszik⁹³.

Shaw és munkatársai⁹⁴ gyermekek körében végzett kísérletei során az igazságot a pártatlan elosztás elve⁹⁵ szerint határozták meg. Tehát azt tekintették igazságos elosztásnak, ami az egyenlőségre törekedett, amikor pedig nem adódott lehetőség az egyenlőségre, akkor a különféle pártatlan procedúrák⁹⁶ alapján meghozott döntést nyilvánították fairnek. A hat és nyolc év közötti gyermekek ez alapján igazságosan viselkedtek, ha a kísérletvezető tudott róla, hogyan döntöttek, azonban kevesebb kisgyermek hajlott az igazságosság felé, ha lehetőségük volt nem az egyenlőség mellett dönteni egy olyan szituációban, ahol a kísérletvezető előtt mégis igazságosnak tűntek. A hat és tizenegy évesek körében végzett kísérlet során más módszert alkalmaztak, ekkor egy jobb és egy rosszabb nyereményt kellett elosztaniuk önmaguk és egy társ között, érmefeldobás alapján. Az érmefeldobást egyedül végezheték el, közönség nélkül. Az idősebb gyermekek nagyobb arányban végezték el az érmefeldobást, mint a fiatalabbak, azonban ugyanolyan valószínűséggel csaltak az eredmény ismertetésekor. Összességében tehát a kísérletek igazolták, hogy minél idősebb egy gyermek, annál fontosabb számára az igazságosság látszata⁹⁷. Noha számtalan kísérlet kimutatta, hogy a gyermekek már rendkívül korán elkezdik preferálni saját csoportjukat – ahogy ez általában a felnőttek körében is megfigyelhető –, azonban ez nem mindig igaz. A korábbi rendszerigazolás elméletével foglalkozó fejezet kifejtette, hogy a rendszerigazolás alapja az alacsony státuszú csoportok esetén egy külső csoport előnyösebb helyzetének legitimálása, ezzel pedig a saját csoport iránti preferencia hiánya is megjelenik a rendszerigazolásban résztvevő egyének körében. De a gyermekek is képesek a rendszerigazolásra?

Baron és Banaji⁹⁸ kutatása rámutat arra, hogy már ötéves korban kimutathatók a rendszerigazoló tendenciák. Ötévesen tehát a gyermekek képesek megítélni egyes társadalmi csoportok különböző státuszát, ezeket pedig internalizálják is. Elképzelhető, hogy már ennél fiatalabb korban is megfigyelhető ez az attitűd, ennek bizonyítása azonban még további felméréseket igényel. Dunham, Baron és Banaji⁹⁹ öt és tizenkét év közötti, latin-amerikai gyermekek körében végzett kutatást az Egyesült

⁹² Aloise-Young 1993

⁹³ Bennett és Yeeles 1990

⁹⁴ Shaw et al. 2014

⁹⁵ Shaw és Olson 2012

⁹⁶ Thibaut és Walker 1975

⁹⁷ Shaw et al. 2014

⁹⁸ Baron és Banaji 2009

⁹⁹ Dunham, Baron és Banaji 2007

Államokban. A kísérlet kimutatta, hogy már a legfiatalabbak is egyértelműen a saját csoportjukat preferálták az általánosságban alacsonyabb társadalmi státuszúnak ítélt fekete közösséggel szemben, míg ez a preferencia nem jelent meg a fehér többséggel való csoportösszehasonlítás során. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a fekete kisebbséghez tartozó, szintén öt és tizenkét év közötti gyermekek esetében: egyértelműen hiányzik a saját csoport iránti preferencia, amennyiben a fehér többséggel kell összehasonlítaniuk saját csoportjukkal¹⁰⁰.

Egy Japánban, vidéken, gyermekek és felnőttek körében végzett felmérés hasonlóan érdekes eredményeket mutatott. Az itt élő gyermekek számára a fehér, illetve fekete amerikaiak csoportja egyformán semleges külső csoportnak számított, hiszen alapvetően nem érintkeztek ezekkel a közösségekkel, nem rendelkeztek tudással a társadalmi státuszukról illetően. Éppen ezért erősen a saját csoportjukat preferálták az összehasonlítás során. Ezzel szemben a felnőttek a fekete amerikaiakat alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkezőnek tartották és ezért saját csoportjukat preferálták velük szemben, ez a preferencia azonban erősen csökkent a fehér amerikaiakkal kapcsolatos összehasonlítás esetén¹⁰¹.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a társadalmi igazságosságról, a csoportok közötti elosztásról alkotott képünk egészen fiatal gyermekkorban kialakul, attól a pillanattól kezdve formálódik, hogy képesek vagyunk a szociális kategorizáció koncepcióját megérteni, ezáltal pedig különböző státuszt társítani az egyes csoportokhoz. Alapvetően emberi természetünk része a saját csoportunk preferálása, egészen addig, amíg a saját csoportunkkal egyenlő vagy nálunk alacsonyabb társadalmi státuszú csoportokkal végzünk összehasonlítást.

2.3 Paradox boldogság és biztonság

A rendszerigazolást kutatók döntő többsége tehát azt az álláspontot képviseli, hogy a rendszerigazoló attitűdök pozitívan korrelálnak az élettel való elégedettséggel, illetve negatívan a szorongással és a depresszióval – ezt a tézist támasztja alá 18 ország empirikus eredményeivel Vargas-Salfate és munkatársai¹⁰² átfogó tanulmánya. Fontos azonban kiemelni, hogy ez a kapcsolat rövid távú, a longitudinális felmérések kimutatták,

¹⁰⁰ Baron, Shusterman, Bordeaux és Banaji 2004

¹⁰¹ Dunham, Baron és Banaji 2006

¹⁰² Vargas-Salfate et al. 2018

hogy hosszú távon a rendszerigazolás negatív kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel az alacsony státuszú állampolgárok körében¹⁰³. Tehát Vargas-Salfate és munkatársai¹⁰⁴ szerint idővel az alacsony státuszú emberek ráébrednek a rendszer igazságtalanságára és ezáltal a rendszerigazolás elveszíti palliatív funkcióját. Összességében azonban a szerzők is úgy látják, hogy rövid távon a fennálló rendszer igazolása összefüggésben áll a pszichológiai jóléttel. Különösen érdekes, hogy erőteljesebb ilyen irányú tendenciára számítottak a fejlettebb és kevésbé egalitáriánus országokban, azonban ezt a hipotézist az eredményeik nem támasztották alá.

Wakslak, Jost, Tyler és Chen¹⁰⁵ szintén arra a következtetésre jutottak, hogy a rendszerigazoló ideológiák csökkentik az érzelmi distresszt. Kutatásukban egy magasan rendszerigazoló kondíció alatt vizsgálták a résztvevők attitűdjeit, tehát tipikus "nincstelenből gazdag" és "mindenki boldogulhat, ha elég szorgalmasan dolgozik" történetekkel befolyásolták őket a kísérleti helyzetben, amelyek erősen csökkentették az igazságtalan rendszer miatti negatív érzelmeket, morális felháborodást, emellett pedig az alanyok adakozási és jótékonykodási kedvét is.

A status quoval való szemben álláshoz szükséges, hogy az egyén képes legyen tolerálni a nagy fokú bizonytalanságot, a biztonság hiányát és az esetleges fenyegetettség érzését, a potenciális elhatárolódást más, akár hozzájuk közel álló emberektől is, tehát a pszichológiai jóllét csökkenésével jár¹⁰⁶. Nem meglepő, hogy a rendszerigazolás hatással van a politikai viselkedésre is: a kollektív cselekvésben való részvétel csökkenésével jár, bizonyos jelöltek, pártok és mozgalmak támogatását vagy elutasítását is befolyásolja¹⁰⁷.

2.4. A tudás hiánya és kognitív disszonancia

Shepherd és Kay¹⁰⁸ a politikai informáltság és a rendszerigazolás kapcsolatát vizsgálták. A szerzők szerint a tudás hiányából a kormánytól való függés érzete alakulhat ki, ami növeli a rendszerigazolást és a bizalom szintjét, ennek következtében pedig csökken az egyén motivációja arra, hogy tájékozódjon a releváns témában, ha az információ negatív hatással bírna. Különösen jellemző a komplex problémák "átruházása" az államra,

¹⁰³ Godfrey, Santos és Burson 2017; Osborne és Sibley 2013

¹⁰⁴ Vargas-Salfate et al. 2018

¹⁰⁵ Wakslak, Jost, Tyler és Chen 2007

¹⁰⁶ Jost et al. 2017

¹⁰⁷ Hennes, Nam, Stern és Jost 2012; Azevedo, Jost és Rothmund 2017; Jost 2019

¹⁰⁸ Shepherd és Kay 2012

ami szintén növeli a függőséget, bizalmat és végül az elkerülő viselkedést is, azaz a választók kerülnek az ismereteik bővítését, nehogy ezáltal meginogjon a rendszerről, államról alkotott képük¹⁰⁹. Így például a gazdaság működésének komplex jellemzéséről olvasva, a Shepherd és Kay kísérletében résztvevők magasabb érzékelt tehetetlenségről számoltak be és nagyobb mértékben úgy érezték, hogy függnék az államtól, ami kihatott a bizalmi szint növekedésére a kormány gazdasági kompetenciáját illetően, ezzel párhuzamosan pedig hajlamosabbá tette az embereket arra, hogy szemet hunyjanak a gazdasági problémák felett.

A kognitív disszonancia elmélete szerint az emberek kerülnek azokat az információkat, amelyek cáfolják a hiedelmeiket¹¹⁰, tehát például a dohányzók kisebb eséllyel fognak a cigaretta és a rák kapcsolatáról olvasni, mint a nemdohányzók¹¹¹. Emellett a bizonytalanság csökkenti a jövőbeli események megbecsülésének¹¹² és a fontos kérdésekben való részvétel képességét, sőt, ezeket az emberek általában túl kockázatosnak és költségesnek is ítélik meg¹¹³. Így végül ismét a fennálló rendszer változatlanságához és igazolásához jutunk el.

2.5. Ideológiák és rendszerigazolás

Régóta foglalkoztatja a pszichológusokat annak a gondolata, hogy az ideológiai különbségek mögött jól elhatárolható pszichológiai tényezők állnak. Nem meglepő, hogy a huszadik században felvirágzó kutatási irányzat elsősorban a jobboldali gondolkodásra fókuszált, hiszen a második világháború borzalmait átélve és megfigyelve érthető módon foglalkoztatta a tudósokat annak a kérdése, hogy az emberek egyes csoportjai miért érzik szükségét a külső csoportok elnyomásának. Bár Adorno és munkatársai¹¹⁴ tekintélyelvűségről és fasizmus-skáláról (F-skála) szóló tanulmánya óta sok idő eltelt és megjelentek a liberális, illetve baloldali gondolkodást vizsgáló felmérések is – fontos kiemelni, hogy a jobboldaliság és konzervativizmus, illetve baloldaliság és liberalizmus fogalmát gyakran használják szinonimaként, azonban valójában nem tehetünk egyenlőségjelet a kifejezések közé – , a mai napig talán hangsúlyosabbnak tekinthetjük a jobboldalisággal és konzervativizmussal foglalkozó kutatásokat a

¹⁰⁹ Kay, Gaucher, Napier, Callan és Laurin 2008

¹¹⁰ Adams 1961; Rhine 1967

¹¹¹ Brock és Balloun 1967

¹¹² Hogg 2007

¹¹³ Dunning, Johnson, Ehrlinger és Kruger 2003

¹¹⁴ Adorno et al. 1950

társadalmi igazságosság témakörén belül. Jelen tanulmánynak nem célja foglalkozni a hangsúly-eltolódással és elsősorban szintén a jobboldali, illetve konzervatív dimenziót veszi górcső alá a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatakor. Emellett elengedhetetlen figyelembe venni a tényt, hogy a tárgyalt pszichológiai kutatások többsége az Amerikai Egyesült Államokban vagy olyan európai országokban készült, amelyek nem tapasztalták meg a szocializmus attitűdformáló évtizedeit. Ennek a hatásával majd az ötödik fejezet foglalkozik részletesen. Az évtizedek során számtalan kritika érte a pszichológiai jellemzők ideológiai nézetekhez társítását, azonban John Josttal és munkatársaival¹¹⁵ egyetértve úgy gondolom, hogy ez egy empirikusan mérhető kérdés. Ahhoz, hogy megértsük a konzervativizmus rendszerigazoláshoz (és később más, társadalmi igazságossággal kapcsolatos elméletekhez) fűződő viszonyát, előbb fontos megvizsgálnunk a konzervatív ideológia-preferenciára hajlamosító pszichológiai tényezőket.

A laikus megismerés elmélete¹¹⁶ alapján az emberek motivált információkeresés által alakítják ki saját hiedelemrendszerüket és sajátítják el tudásukat, amelynek egyik elsődleges célja a bizonytalanság csökkentése. Ide kapcsolható még többek között a kognitív zárás iránti szükséglet vagy más néven lezárás iránti igény¹¹⁷, a rettegéskezelés elmélete¹¹⁸, a mentális rigiditás és dogmatikus/zárt gondolkodás¹¹⁹, a konzervativizmus mint a bizonytalanságkerülés dinamikus elmélete¹²⁰, a negyedik fejezetben tárgyalt szociális dominancia elmélete¹²¹ és természetesen a rendszerigazolás¹²² is. Jost és munkatársai¹²³ motivált társas megismerés elmélete egybe fogja ezeket a meghatározó tényezőket.

Jost és munkatársai A politikai konzervativizmus mint motivált megismerés című tanulmánya alapján a konzervativizmust meghatározhatjuk „a társas megismerés speciális formájaként, [tehát] a) meghaladja az egyéni különbségekre alapozó hagyományos nézőpontokat, b) világosan megkülönbözteti a pszichológiai motívumokat és a politikai változókat, valamint segít megmagyarázni a kettő közötti kapcsolatokat, c) a konzervativizmust elősegítő diszpozicionális tényezők mellett figyelembe veszi a helyzeti tényezőket is, d) többféle episztemikus, egzisztenciális,

¹¹⁵ Jost et al. 2003

¹¹⁶ Kruglanski 1989

¹¹⁷ Kruglanski 2005

¹¹⁸ Greenberg, Pyszczynski és Solomon 1986

¹¹⁹ Adorno et al. 1950; Rokeach 1960

¹²⁰ Wilson 1973

¹²¹ Sidanius és Pratto 2005, eredeti kiadás: 1999

¹²² Jost és Banaji 1994

¹²³ Jost et al. 2003

valamint ideológiai szempontból védekező motivációt vesz tekintetbe mint a korábbi vizsgálatok, valamint e) integratív fogalmi keretet kínál annak megértéséhez, hogy hogyan működnek együtt ezek a motívumok a félelem és a bizonytalanság kezelésében, illetve csökkentésében”¹²⁴.

Hagyományosan a konzervativizmust a társadalomtudományok és a közgazdaságtan az önérdék ideológiájának tekintik¹²⁵, emellett a konzervatívok általánosságban pesszimistábbak az emberi természettel kapcsolatban, embertársaikat hajlamosabbak eredendően önzőnek tartani¹²⁶. Az önérdék ideológiája bélyeg pedig összecseng a konzervativizmust és a felső társadalmi osztályokat összekapcsoló statisztikákkal¹²⁷. Azonban a frissebb, pszichológiai tényezőket hangsúlyosabban vizsgáló felmérések ennél sokkal komplexebb képet adnak arról, miért húz valaki a konzervatív ideológia felé a tisztán racionális önérdékkövetésen és családi szocializációs hatáson túl – sőt, a motivált társas megismerés elmélete egyenesen elutasítja az olyan leegyszerűsítő elméleteket, amelyek az egyén ideológiai preferenciáját a szülői vagy egyéb tekintéllyel rendelkező személy hatásának tartják¹²⁸. Abric¹²⁹ gondolatait felhasználva Jost és munkatársai is egyetértenek abban, hogy a konzervativizmusnak van egy magja és úgynevezett periférikus asszociációi is. A társas, kognitív és motivációs szükségletek a konzervativizmus magjához kötődnek, a tanulmány szempontjából ezek lesznek fontosak. A központi “mag elemeket” alapvetően két nagy csoportra oszthatjuk: egyrészt a változástól való ódzkodásra és tradíciókövetésre, másrészt pedig az egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdökre¹³⁰.

Az explicit (nevezhetjük kontrollált preferenciának is, amelyek tudatosan változtathatók például annak érdekében, hogy az egyén pozitív képet mutasson önmagáról a külvilág számára¹³¹) és implicit (vagy más néven automatikus preferencia, amelyet az emberek nem képesek tudatosan módosítani¹³²) preferenciák is jól mérhetők a megfelelő skálák segítségével¹³³. A konzervatív önbevallásúak jellemzően nagyobb implicit preferenciát mutatnak a rend és a konformitás iránt, szemben a káosszal

¹²⁴ Jost et. al 2003:528

¹²⁵ Sears és Funk 1991

¹²⁶ Graham, Haidt és Nosek 2009

¹²⁷ Sidanius és Ekehammar 1979

¹²⁸ Jost et al. 2003

¹²⁹ Abric 2001

¹³⁰ lásd például Jost et al. 2003; Altemeyer 1998; Giddens 1998

¹³¹ Nosek 2005

¹³² Nosek 2005

¹³³ pl.: Implicit Association Test; Nosek, Greenwald és Banaji 2007

és lázadással, a preferencia egyenesen arányosan nő a konzervativizmus-skálán elért pontszámmal. Az erősen konzervatívok kiemelkedően preferálják a stabilitást és a tradíciókat, szemben a liberális önbevallásúakkal, akik inkább a rugalmasságot és a haladást támogatják. Emellett a magukat konzervatívnak vallók nagyobb arányban támogatják a hagyományos értékeket a feminizmussal szemben¹³⁴. A nemi szerepek, szülő-gyerek kapcsolatok és más személyközi kapcsolatok dichotóm szemlélete a kétértelműséggel szembeni intoleranciához¹³⁵ köthető, amely szintén erős kapcsolatot mutat a konzervatív ideológiával, fő mozgatórugója a bizonytalanság elkerülése.

Bár nem rajzolhatunk egyenlőségjelet a konzervativizmus és a jobboldaliság közé, de a változás elutasítása jól mérhető a konzervatívok körében Altemeyer¹³⁶ Jobboldali Tekintélyelvűség-skálájával (RWA). Az RWA-skálával végzett kutatások kimutatták, hogy a konvencionalizmus a magasabb pontszámot elérők esetében morális kérdés, mereven elkötelezettek a társadalmi normák iránt, gyakran társulhat agresszióval a társadalmi rend védelme, ez jellemzően külső csoportok és nemkonvencionális személyek ellen irányul, sokszor a félelem által motiválva. Jogosan vetjük fel a kérdést, hogy létezhet-e baloldali tekintélyelvűség: John Jost szerint nem, mert hiányzik a jobboldali tekintélyelvűséget jellemző merev gondolkodásmód¹³⁷. Ezzel szemben Altemeyer szerint létezhet ilyen elhatárolás azzal a különbséggel, hogy a jobboldali tekintélyelvűek a meglévő rendszert támogatják, míg a baloldali tekintélyelvűek a rendszert megdönteni kívánó erőket¹³⁸. Tehát a rendszerigazoláshoz köthető pszichológiai fogalmak közül számunkra elsősorban a jobboldali tekintélyelvűség lehet releváns.

A liberális ideológiához erősebben kötődik az egalitarizmus gondolata, beleértve a szociális juttatásokat, a jóléti intézkedéseket, a jogegyenlőséget stb., még implicit szinten is. Alapvetően az emberek többsége, ideológiai preferenciától függetlenül, implicit módon pozitívabban viszonyul a társadalom magasabb státuszú tagjaihoz (pl.: a bőrszín, a szexualitás, vallási többség vs. vallási kisebbség is ide tartozhatnak), de ez a tendencia sokkal hangsúlyosabb a konzervatívok körében¹³⁹. Tehát explicit és implicit módon is kirajzolódik egy éles eltérés a liberálisok és konzervatívok társadalmi egyenlőségről alkotott véleményei között. Erősen

¹³⁴ Jost, Nosek és Goslin 2008

¹³⁵ Frenkel és Brunswik 1948

¹³⁶ Altemeyer 1998

¹³⁷ Jost 2021

¹³⁸ Altemeyer 2006

¹³⁹ Nosek et al. 2007; Jost, Nosek és Goslin 2008

kötődik a társadalmi egyenlőség fogalmához a szociális dominancia elmélete¹⁴⁰ és az ehhez fűződő szociális dominancia orientáció skála (SDO), amely „bejósolja, hogy egy személy mennyire preferálja a csoportok közötti egyenlőséget/egyenlőtlenséget, mennyire várja el, hogy saját csoportja domináljon más csoportok felett, illetve mennyire gondolja helyesnek, hogy a csoportok hierarchikus viszonyban állnak egymással”¹⁴¹. Az elmélettel a tanulmány negyedik fejezete foglalkozik majd részletesebben.

A konzervativizmus magjának e két eleme legtöbbször szorosan összefügg¹⁴², azonban a tágabb értelemben vett jobboldali ideológiák esetén megfigyelhető olykor a különválás, ahogy a baloldaliság esetén is. A huszadik század mindkettőre szolgálhat gyakorlati példával, hiszen a jobboldali totalitárius rezsimek elutasították ugyan a társadalmi egyenlőtlenséget, de egyben felrúgták a status quót is, míg a baloldali szélsőségek hatalomra kerülésük után megszilárdították a rendszert, évtizedeken át elutasították a változást az egyenlőségre hivatkozva¹⁴³. Jost és munkatársai¹⁴⁴ három fő csoportra osztották a konzervatív motivációkat. A tanulmányban megnevezett három csoport az episztemikus, az egzisztenciális és az ideológiai motivációk voltak. Az episztemikusak közé sorolhatjuk a dogmatizmust, a kétértelműségekre irányuló intoleranciát, a kognitív komplexitást, a bizonytalanság elkerülését, a rendre és a lezárásra való igényt. Az egzisztenciális motivációk kategóriájába tartozik az önbecsülés, a rettegéskezelés/terrorkezelés, a félelem, a harag és a pesszimizmus. Végül az ideológiai motivációk közé a társadalmi-gazdasági önérdeket, a csoportdominanciát és a rendszerigazolást sorolták. Ezek a motívumok természetesen összefüggnek egymással¹⁴⁵.

A rendszerigazolás skálán elért magas pontszám erős összefüggést mutat a konzervativizmussal – Napier és Jost¹⁴⁶ ehhez hozzákapcsolja azt a feltételezést is, hogy a konzervatív ideológia egyben egy rendszerigazoló ideológia is. Általánosan a konzervatív önbesorolású emberek nagyobb jólétről, étellel való elégedettségről és boldogságról számolnak be, mint a liberálisok¹⁴⁷. Ez az ideológiai szakadék nem meglepő, hiszen a konzervatív felfogás része a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadása és azok természetességében való hit. Jost és Napier¹⁴⁸ szerint ez a gondolat

¹⁴⁰ Sidanius és Pratto 1999, 2005

¹⁴¹ Faragó és Kende, 2017:116

¹⁴² Muller 2001

¹⁴³ Martin, Scully és Levitt 1990; Jost et al. 2003

¹⁴⁴ Jost et al. 2003

¹⁴⁵ Jost et al. 2003

¹⁴⁶ Napier és Jost 2008

¹⁴⁷ Napier és Jost 2008; Schlenker, Chambers és Le 2012

¹⁴⁸ Jost és Napier 2008

egyfajta "lökhárítóként" vagy "tompító effektusként" funkcionál a konzervatív önbevallásúak körében, ezzel elősegítve az egyenlőtlen rendszerek igazolását.

3. Az igazságos világba vetett hit: mindenki azt kapja, amit érdemel?

Melvin J. Lerner¹⁴⁹ *The Belief in a Just World* című könyvének kulcsgondolata, hogy az emberek életében tulajdonképpen egy megkerülhetetlen szükséglet, hogy úgy érezhessék, mindenki azt kapja a társadalom tagjaként, ami jár neki. Lerner szerint az emberek akaratareje véges és tökéletlen, ezért az eredmények eléréséhez motivációra van szükségük önmaguk és gyermekeik számára, ebben a szituációban pedig előnyös az egyén számára, ha képes abban hinni, hogy igyekezetei biztosan megtérülnek egy igazságos világban. Az olyan társadalmi berendezkedésekben, ahol alacsony a redisztribúció (érezkelt) mértéke, még inkább felértékelődik ennek a motivációnak az értéke, mint az olyan társadalmakban, ahol jelentős védőháló feszül annak tagjai alatt¹⁵⁰.

Lerner¹⁵¹ úgy véli, hogy éles különbség rajzolódik ki ezen attitűdök terén az európai és az amerikai felfogás között. Általánosságban megállapítható, hogy az amerikai állampolgárok optimistábbak az igazságos világba vetett hit és a laissez-faire típusú közpolitikával kapcsolatban, míg az európaiak jellemzően sokkal pesszimistábbak és lényegesen fontosabbnak tartják a jóléti állam szociális segítségnyújtását. Ennek a felfogásbeli szakadéknak többféle hátterét is feltárták a pszichológiával és társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók, részben felelős érte az európai és amerikai társadalmakban a vagyonosság okainak eltérő meghatározása, részben pedig az önellátásról alkotott véleménykülönbségek¹⁵².

A World Values Survey 2000-es évek eleji adatai alapján az amerikaiaknak 29%-a gondolta úgy, hogy aki szegénynek születik, annak nincs esélye a kitörésre és csupán 30%-uk szerint meghatározóbb a szerencse az előrejutásban, mint az igyekezet és az iskolázottság. Ezek az arányok az európaiak esetében sokkal drasztikusabbak voltak (60% és 54%), illetve közel duplája volt azoknak az amerikai állampolgároknak az aránya, akik szerint az előnytelen anyagi helyzet az akaratérő hiányából és

¹⁴⁹ Lerner 1980

¹⁵⁰ Benabou és Tirole 2006

¹⁵¹ Lerner 1980

¹⁵² Benabou és Tirole 2006

lustaságból fakad¹⁵³. Hasonló tendencia figyelhető meg a 2017-2020 között végzett felmérés esetén is, ahol arra a kérdésre, hogy a kemény munka vagy a szerencse meghatározóbb tényező-e az életben való előrejutásra, az amerikai kitöltők feltűnően nagyobb arányban gondolták úgy, hogy szélsőségesen a befektetett munka a lényegesebb (egy 10-es skálán, ahol az 1-es jelölte a teljes mértékben meritokratikus felfogást, az amerikai állampolgároknak 27.5%-a jelölte meg azt az értéket, míg például a német kitöltők esetében ez csak 9.3% volt, a görögöknél pedig mindössze 5%, így az európai kitöltők sokkal inkább a középső értékek felé húztak, szemben az Egyesült Államokkal). Különösen érdekes, hogy John T. Jost korábban tárgyalt rendszerigazolás elméletét alátámasztva az alacsony egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok lakói, mint például Mexikó, Irán, Egyiptom, Vietnám, Kenya stb., kiugróan magas arányban jelöltek meg 1-es értéket, legalább 30% felett¹⁵⁴.

A világ igazságosságába és a kemény munka jelentőségébe vetett hit gyakran ütközik a tényekkel, ez pedig kognitív disszonanciát eredményez az egyénben. Az emberek feloldhatatlan igénye a kontroll érzetére gyakran felülírja a logikát és azt, amit tapasztalunk a saját életünkben, ezáltal is igazoljuk azt a stresszcsökkentő hitet, hogy a világ igazságos. Pszichológiai kutatások bizonyítják, hogy hajlamosak vagyunk kitalált érdemeket és felnagyított teljesítményt társítani azokhoz, akiket látszólag véletlenszerűen választottak ki egy magasabb és jobban fizető munkahelyi pozícióra. Továbbá minél inkább hisz valaki a meritokráciában (és ide sorolhatjuk az igazságos világba vetett hitet is), annál pozitívabbak lesznek az attitűdjeik a magas társadalmi státuszúak irányába¹⁵⁵.

Hafer és Olson 1989-es kísérlete során számítógépes feladatokat kellett megoldaniuk a kitöltőknek. Azok, akik jobban hittek az igazságos világ eszményében, inkább igazságosnak ítélték meg a pontozást, akkor is, ha egyértelmű jeleket kaptak arról, hogy a procedura igazságtalan volt. Ugyanezt a tendenciát láthatjuk a nők munkaerőpiaci hátrányos helyzetét vizsgálva is: azok a nők, akik nagyobb mértékben hisznek az igazságos világban, elfogadhatóbbnak tartják alacsonyabb munkahelyi státuszukat¹⁵⁶. Berkics¹⁵⁷ pedig egyértelmű kapcsolatot talált a rendszerigazolás és az igazságos világba vetett hit között magyar mintán is, továbbá az igazságos világgal kapcsolatos hiedelmek korrelálnak a posztszocialista államokban a

¹⁵³ Benabou és Tirole 2006

¹⁵⁴ Haerpfer et al. 2022

¹⁵⁵ Jost, Pelham és Carvallo 2002; Benabou és Tirole 2006

¹⁵⁶ Hafer és Olson 1993

¹⁵⁷ Berkics 2007

szubjektív jóléttel¹⁵⁸. Az igazságos világba vetett hit általánosságban tompítja a stresszt¹⁵⁹.

Az igazságos világba vetett hit motivációja figyelhető meg a klasszikus áldozathibáztatásban is: nem tudjuk enyhíteni az áldozat szenvedését, ezért okokat keresünk arra, hogyan juttathatta magát ebbe a nem kívánatos helyzetbe¹⁶⁰. Például a meritokráciába vetett hit korrelál a nők körében saját csoportjuk hibáztatásával alacsony munkahelyi státuszukért¹⁶¹. De gondoljunk csak az utóbbi években aktuális MeToo kampány által keltett társadalmi visszhangra, amelyben állandó kérdésként volt jelen, hogy az áldozatok miért nem látták előre a rájuk leselkedő veszélyt vagy sokan egészen odáig mentek, hogy az áldozat viselkedését vagy külsejét nevezték meg az abúzus kiváltójaként, ezzel rájuk terhelve a felelősséget az elkövetők helyett. Így az eseményeket kívülről szemlélők megerősíthették az igazságos világba vetett hitüket, azt a biztonságos gondolatot, hogy ők nem válhatnak szexuális zaklatás áldozatává, amennyiben egy bizonyos, helyesnek és biztonságosnak vélt módon viselkednek. Természetesen ugyanezt a gondolatmenetet láthatjuk kirajzolódni a mélyszegénység – gyakran összefonódva az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos negatív sztereotípiákkal – megítélésében is, hamis biztonságérzetet ébreszt az állampolgároknak, ha különböző negatív attribútumokat kapcsolnak a szerencsétlen helyzetben lévő embertársaikhoz. Például lustának, gyenge képességűnek, erőszakosnak, mindenképp önmaguktól különbözőnek definiálják őket, ezáltal teljes mértékben elhatárolódva az ő problémáiktól, ami egyrészt csökkenti a nem enyhíthető szenvedésük által keltett szorongást, másrészt igazolja, hogy a világ igazságos és ezáltal a szerencsésebb helyzetű állampolgár sosem tapasztalja majd meg ezt a szenvedést kiemelkedő érdemeinek köszönhetően.

4. A szociális dominancia elmélete

4.1. A szociális dominancia rövid áttekintése

A Jim Sidanius és Felicia Pratto nevéhez köthető szociális dominancia elmélete *„abból az alapgondolatból indul ki, hogy az emberi társadalmak*

¹⁵⁸ Dalbert és Katona-Sallay 1996; Dzuka és Dalbert 2006

¹⁵⁹ Tomaka és Blascovich 1994

¹⁶⁰ Benabou és Tirole 2006

¹⁶¹ McCoy és Major 2007

mindegyikére kivétel nélkül jellemző, hogy a csoportalaú társadalmi hierarchiák rendszereiként szerveződnek. A hierarchikus társadalmi struktúra legegyszerűbb esetben egy vagy kevészámú domináns, egyeduralommal bíró, valamint egy vagy több alávetett csoport takar. Más lényeges jellemzők mellett a domináns csoport elsődleges tulajdonsága, hogy a pozitív társadalmi értékek, valamint az anyagi és szimbolikus javak aránytalanul nagy hányadát vagy akár azok összességét birtokolja. A pozitív társadalmi értékek lehetnek a politikai autoritás és hatalom, a kiváló minőségű, temérdek ennivaló, a szép ház, az elérhető legjobb minőségű egészségügyi szolgáltatások, a vagyon, a társadalmi rang. [...] Az alárendelt csoportok ezzel szemben a negatív társadalmi értékekből részesednek aránytalanul nagy mértékben, ezek például az alacsony hatalmi, illetve társadalmi pozíció, magas kockázattal járó, alacsony státusú foglalkozások, elégtelen egészségügyi ellátás és étkezés, szerény vagy szegényes lakások, valamint komoly büntető szankciók (például börtön vagy halálbüntetés)”¹⁶².

A szociális dominancia elméletének megértéséhez fontos, hogy elkülönítsük egymástól az egyéni alapú és a csoportalapú társadalmi hierarchiákat. Előbbihez nyilvánvalóan az egyéni, nagyra értékelt tulajdonságok tartoznak, mint az intelligencia, vezetői képességek, bármely területen tanúsított kiemelkedő tehetség stb. Ezzel szemben a csoportalapú társas hierarchiák esetén olyan előjogokról beszélhetünk, amelyek valakit egy specifikus csoportba való tartozása okán illetnek meg. Természetesen a két kategória nem különíthető el egymástól teljes mértékben, hiszen a más-más társadalmi csoportokhoz tartozó emberek különböző lehetőségekkel találják szemben magukat tehetségük kibontakoztatásakor – ide sorolhatjuk a korábban már tárgyalt megfelelő oktatáshoz való hozzáférés kérdését¹⁶³.

Jost és Thompson¹⁶⁴ két részre bontották a szociális dominancia orientációt (rövidítve: SDO), ez alapján a skála egyrészt méri az egyenlőség elutasítását (továbbiakban: SDO-E), illetve a csoportalapú dominancia támogatását (továbbiakban: SDO-D). Az SDO-D a pozitív csoportidentitás fenntartásáért felelős, magába foglalja a saját csoport dominanciájának preferenciáját, a büszkeséget, a saját csoportnak kedvezést, a konzervációt stb., emellett pedig összefüggést mutat a jobboldali tekintélyelvűséggel – bár ez kultúránként eltérhet, jellemzően az erős ideológiai szakadékokkal működő államokban találhatunk erős

¹⁶² Sidanius és Pratto 2005:85

¹⁶³ Sidanius és Pratto 2005

¹⁶⁴ Jost és Thompson 2000

összefüggést az SDO és a jobboldali tekintélyelvűség között¹⁶⁵ –, a fenyegetettség elkerülésének igényével, a lezárás iránti igénnyel, az alacsony megismerés iránti szükséglettel, a külső csoportok leigázásának vágyával, a klasszikus rasszizmussal stb. Az SDO-E ellenben a status quo fenntartását szolgálja és éppen ezért szoros összefüggésben áll a rendszerigazoló attitűdökkel, a gazdasági rendszerek igazolásával, a kisebbségeket megcélzó szociális intézkedések elutasításával, a konzervativizmussal, a szimbolikus rasszizmussal stb.¹⁶⁶. Jellemzően a magas szociális státusú személyek magasabb SDO-E pontszámot érnek el¹⁶⁷.

A férfiak általánosságban fogékonyabbak a hierarchia fenntartására, mint a nők, ez olyan attitűdökhöz kötődik, mint az etnikai előítéletesség, a rasszizmus, a kapitalizmus preferenciája, jobboldaliság stb. Az SDO emellett pozitívan korrelál a már korábban említett protestáns munkaetikával és az igazságos világba vetett hittel, továbbá a (nők ellen irányuló) szexizmussal, nacionalizmussal és katonai programok támogatásával, illetve negatívan az altruizmussal¹⁶⁸. Különösen érdekes, hogy a magas SDO-pontszám összefügg az úgynevezett fajizmussal [*speciesism*], tehát azok, akik az embereket felsőbbrendű élőlénynek tartják, hajlamosabbak csoportközi kapcsolataikban is hierarchiát állítani. Vélhetően a kapcsolat abból ered, hogy a csoportközi hierarchia egy szélsőséges formájában átcsaphat a külső csoportok dehumanizálásába, amelynek elengedhetetlen alapja, hogy a nem-ember állatokat alacsonyabb rendűnek kell tekintenie az egyénnek. Tehát az etnikai előítéletek és a fajizmus korrelációt mutatnak¹⁶⁹. Sidanius és munkatársai¹⁷⁰ interakciós hipotézise alapján minél nagyobb egy társadalomban az egyenlőtlenség és a hierarchia, annál nagyobbak kell lennie az alsó és felső osztályok között a szociális dominancia orientáció-beli különbségeknek.

¹⁶⁵ Roccato és Ricolfi 2005; Mirisola et al. 2007

¹⁶⁶ Faragó-Kende 2017; Kugler, Cooper és Nosek 2010; Ho et al. 2012; Ho et al. 2015

¹⁶⁷ Faragó és Kende 2017

¹⁶⁸ Pratto et al. 1994

¹⁶⁹ Dhont, Hodson, Costello és MacInnis 2014

¹⁷⁰ Sidanius et al. 1994

4.2. A szociális dominanciára gyakorolt csoporthatások

Alapvetően a szociális dominancia orientáció pontos teoretikai meghatározása a mai napig kérdéses¹⁷¹. A kutatók kezelték már az előítéletesség személyiségmodelljeként¹⁷², amely megközelítés szerint az SDO egy személyiségjegy, egy pszichológiai egyéni jellegzetesség, amely független az egyén társadalmi struktúrában betöltött szerepétől. Egy másik elképzelés a csoportos szocializációs modell nevet viseli¹⁷³, amely szerint az emberek idomulnak a csoporthoz, amelyhez csatlakoztak és az SDO a szociális kontextustól függően változik. Utóbbit megerősíti a tény, hogy például különböző minimális csoportközi helyzetekben végzett kísérletek esetén a magas státuszú egyének nagyobb hajlandóságot mutattak a diszkriminációra, mint az alacsony státuszúak¹⁷⁴, illetve Guimond és munkatársai¹⁷⁵ kísérletében azok, akik azt az információt kapták, hogy magas vezetői képességek birtokában vannak és ezáltal képesek lennének magasabb pozíciót betölteni, előítéletesebb voltak, mint azon társaik, akiket egy előzetes teszt alapján átlagos vezetői képességűnek neveztek. Hasonló eredményt mutatott egy csoportstátusz manipulálásával készült kísérlet: aki magas pozíciót töltött be ez alapján, magasabb SDO-szinttel is rendelkezett¹⁷⁶. Az emberek jellemzően olyan csoportokhoz csatlakoznak szívesen, amelyek tükrözik saját SDO-szintjüket¹⁷⁷, tehát azok, akik magas pontszámot érnek el az SDO-skálán, jellemzően olyan csoportokkal próbálnak kapcsolatot létesíteni, amelyek fenntartják és legitimizálják az egyenlőtlen rendszer¹⁷⁸. Ez olyan egészen politikamentes kontextusban is megvalósulhat, mint az egyetemi szakválasztás: a jogáshallgatók jellemzően magasabb SDO-pontszámmal rendelkeznek, mint a pszichológushallgatók¹⁷⁹.

Ahogy korábban már láthattuk, a szociális dominancia erősen összefügg az előítéletesség kérdésével, az előítéletességre való hajlamot azonban „aktiválni” is kell. Maga a hajlam következhet neveltetésből, szocializációból, tapasztalatokból¹⁸⁰, illetve a legmodernebb kutatások foglalkoznak az előítéletesség és konzervativizmus – továbbra sem vonható

¹⁷¹ Duckitt 2001

¹⁷² lásd például: Reynolds, Turner, Haslam és Ryan 2001

¹⁷³ lásd például: Guimond 2000

¹⁷⁴ lásd például: Bettencourt et al. 2001

¹⁷⁵ Guimond et al. 2003

¹⁷⁶ Schmitt, Branscombe és Kappen 2003

¹⁷⁷ Sidanius et al. 1994, 2003

¹⁷⁸ Pratto, Sidanius és Levin 2006

¹⁷⁹ Guimond et al. 2003

¹⁸⁰ Winter 2008

egyenlőségjel a kettő közé, csupán bizonyos mértékig keresztmetszetet alkotnak egymással – genetikai meghatározottságával is¹⁸¹. Winter¹⁸² szerint az előítéletesség három alapvető elemből áll: 1. in-group és out-group elkülönítése (ami már nagyon korán kialakul a szociális kategorizáció révén); 2. szignifikáns és átfogó egyenlőtlenség érzékelése a két csoport között; 3. magyarázat alkotása arra, hogy miért létezik ez az egyenlőtlenség. A szociális dominancia nem független a kontextustól, például erős hatást gyakorol rá az idő múlása, azonban csoportstátusztól függően eltérő mértékben. A magasabb státuszúak SDO-szintje a státuszvesztést követően kisebb mértékben csökken, mint amennyire az alacsonyabb státuszúaké növekszik¹⁸³.

4.3. Szociális dominancia a gyermekek körében

Akárcsak a rendszerigazolás esetében, úgy a szociális dominancia vizsgálatakor is fontos megfigyelni, mely korai hatások vagy velünk született viselkedések befolyásolják a csoportok közötti egyenlőtlenségekkel kapcsolatos vélekedéseket. Ehhez pedig egyértelműen a fiatal gyermekek körében végzett felmérések szolgálhatnak támpontként. A nemzetközi kutatások jelentős része elsősorban a korai szocializációt nevezi meg a szociális dominancia legjelentősebb formálójaként¹⁸⁴, így például intergenerációs hasonlóságok figyelhetők meg a szülők és gyermekek SDO-szintjében¹⁸⁵. Már kora gyermekkorban kialakul egy kép a szülők társadalmi-politikai orientációjáról, megfigyelve azok korosztályosan értelmezhető manifesztációit¹⁸⁶.

A szülők SDO-szintje befolyásolja a gyermekek igazságos elosztásról alkotott képét is. Az alacsony SDO-szintű szülők gyermekei laboratóriumi körülmények között nagyobb mértékben büntetik azokat, akik nem igazságosan osztják el az erőforrásokat egy külső csoport tagja és saját csoportjuk között, míg a magas SDO-szintű szülők gyermekei nem mutatnak ilyen punitív tendenciákat¹⁸⁷.

¹⁸¹ lásd például Schwabe, Jonke és van den Berg 2016; Batrićević és Littvay 2017

¹⁸² Winter 2008

¹⁸³ Liu, Huang és McFedries 2008

¹⁸⁴ lásd például: Duckitt 2001; Pratto, Sidanius és Levin 2006

¹⁸⁵ Duckitt 2001

¹⁸⁶ Reifen-Tagar et al. 2014

¹⁸⁷ Reifen-Tagar et al. 2017

5. Társadalmi igazságosság a posztszocialista államokban

A korábban tárgyalt kutatások jelentős többsége Nyugat-Európában vagy még inkább az Amerikai Egyesült Államokban zajlott le. Bár a pszichológia sokszor az emberek általános, akár velük született viselkedését is vizsgálja, azonban a kontextus, a társadalmi környezet nem elhanyagolható tényező. Ahogy a vidéki japán gyermekek körében végzett kutatás is bizonyította, számít a kulturális közeg, a felnőttektől átvett és sokszor implicit módon megjelenő szociális kategorizáció befolyásolhatja a társadalmi igazságosságról alkotott képet már a legfiatalabb korosztály esetében is. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy egy posztszocialista állam – amely a fiatal demokráciák táborát erősíti és számtalan kollektív traumával kell megbirkóznia – polgárai máshogy gondolkodnak a társadalmi igazságosság kérdéséről, mint a tőlük nyugatabbra élők.

A kollektív traumák több generáción átívelően határozzák meg a választói magatartást. A korábbi elnyomó rendszerekben kialakul a „félelem kultúrája”¹⁸⁸, amely a privát szférába való visszahúzódtatást, individualizációt és demobilizációt eredményezhet hosszútávon¹⁸⁹, ezt a félelemkultúrát pedig a kollektív emlékezet különböző formái által (megemlékezések, múzeumok, popkultúra termékei stb.) fenntartja a társadalom, generációról generációra újratermeli. Gyakran a múlt traumáival az elhallgatás útján küzd meg egy társadalom, ezt Danieli¹⁹⁰ a „hallgatás összeesküvésének” [*“conspiracy of silence”*] nevezi, amely érdektelenségből, elkerülésből, elfojtásból és tagadásból áll. Páez, Basabe és Gonzalez¹⁹¹ szerint a kollektív emlékezet normatív, elsődleges célja pedig a kollektív identitás védelme, amelynek gyakran az elhallgatás az egyik hasznos eszköze. Az elnyúló félelem, a biztonságos politikai aktivitást szolgáló terek és a szolidaritás hiánya bizonytalanságot és önbizalomhiányt szül ezekben a társadalmakban, amely a társas kapcsolatokat is meghatározza¹⁹². A társadalmi mozgalmak sokszor sikertelenek voltak, ezeknek a tapasztalata beleivódik az állampolgárok politikai aktivitásról való gondolkodásába, továbbá a mozgalmak elvárásai is alacsonyabbak a múlt kudarcai miatt¹⁹³.

Összességében tehát Magyarországon megfigyelhetjük a szocializmus elnyomó rendszere által okozott kollektív traumák utóhatásait. A választók

¹⁸⁸ Ibarra 2016 hivatkozik a következőre: Procupez és Obarrio 2006

¹⁸⁹ Ibarra 2016 hivatkozik a következőre: Lechner és Guell 1998

¹⁹⁰ Danieli 1998

¹⁹¹ Páez, Basabe és Gonzalez 1997

¹⁹² Koonings és Kruijt 1999

¹⁹³ Roberts 1998; Hipsher 1996

passzivitását, a politikai aktivitással kapcsolatos szorongást, az általános pesszimizmust, az elhallgatást stb. Hunyady György szerint a magyar politikai részvételt meghatározza „valamiféle posztkommunista utóhatás, amely egyfelől beágyazódik a lokális panasz kultúrába, másfelől tanult tehetetlenségre vezet politikai téren”¹⁹⁴. Ezek a motívumok mind hiányoznak a nyugat-európai és amerikai politikai kultúrából, így feltételezhetjük, hogy a társadalmi igazságossággal kapcsolatos felmérések is más eredményeket mutatnak majd. A tanulmány elsősorban a rendszerigazolás és a szociális dominancia orientációval kapcsolatos különbségeket vizsgálja. Természetesen a kollektív traumákon túl számtalan regionális társadalomfejlődési sajátosság is meghatározza az állampolgárok rendszerigazolással és igazságos világba vetett hittel kapcsolatos attitűdjeit. Ezekkel a hatásokkal a kutatás egy későbbi szakaszában fog majd foglalkozni, jelen állapotában ezeket nem érinti.

5.1. Rendszerigazolás Magyarországon

A korábbiakban láthattuk, hogy a rendszerigazolás és az igazságos világba vetett hit legtöbbször összefügg a meritokratikus világgéppel, tehát a rendszerigazoló attitűdökkel rendelkezők általában úgy vélik, hogy az erényes és tehetséges emberek jutnak előre az életben. Magyarországon azonban ellentétes az általános közvélekedés: a társadalomban magas pozíciót betöltőket sokkal kevésbé tartják becsületesnek, ezzel kompenzálva akár a tehetség és szorgalom hiányát is. Egy középiskolások körében végzett felmérés szerint a menedzsereket tartották a legkevésbé becsületesnek a tanár és a paraszt kategóriával összevetve – bár érdekes módon a szorgalom terén kiugróan magas pontszámot adtak a menedzsereknek és a tanároknak, tehát a klasszikusan magasabb végzettségű embereknek –, míg egy későbbi középiskolás korosztályban készült kutatás alapján a nagyvállalkozókat kevésbé tartották becsületesnek, mint a hajléktalanokat¹⁹⁵.

A Magyarországgal gyakran jogosan együtt emlegetett Lengyelországban is hasonló tendencia figyelhető meg: a magas státuszú embereket általánosságban pozitívabban ítélték meg, azonban a vagyonos emberekkel kapcsolatos attitűdök meglehetősen negatívak, ez összefüggésben állt azzal, hogy a kitöltők a gazdagságot önzőséggel és

¹⁹⁴ Hunyady 2018:274

¹⁹⁵ Hunyady 2018

kártékonyssággal társították¹⁹⁶. A rendszerváltás utáni években regionális szinten hasonló eredmények születtek, a poszt-kommunista országokban jellemzően negatívan ítélték meg a gazdaságot, hajlamosabbak voltak a rendszert okolni a hátrányos helyzetűek rossz életkörülményeiért, azonban némileg paradox módon a szegénységgel az egyéni felelősséget is társították¹⁹⁷. Tehát egyszerre igazolták az igazságtalanságot, de megkérdőjelezték annak legitimitását¹⁹⁸. A meritokrácia támogatása pedig még regionális szinten is rendkívül alacsonynak bizonyul hazánkban¹⁹⁹. Nemcsak a meritokráciával kapcsolatos támogató attitűdök mértéke alacsony Magyarországon és a régióban, hanem a protestáns munkaetika is. Ez nem meglepő annak ismeretében, hogy a szocializmus rendszerében alapvetően nem érvényesült az érdemalapú megkülönböztetés²⁰⁰. Hunyady György²⁰¹ a kontraszelekció elvének nevezi azt a kártékony jelenséget, amikor alkalmatlan személyek kerülnek magas, vezetői pozícióba. Összességében viszont a tanulmány szempontjából a legfontosabb, hogy Magyarországon (és regionális szinten) meglepően alacsony a rendszerigazolás mértéke²⁰², vélhetően a sajátságos társadalomfejlődés, a szocializmus kollektív traumái és egyéb regionális jellegzetességek miatt, amelyek feltárása a (doktori) kutatás jövőbeli célkitűzései között szerepel.

Hunyady szerint *„[a] rendszerigazolás elméletének mondanivalója egyetemes, szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatása ideje és helye az ezredforduló Amerikája. Az elmélet történeti kötöttsége megnyilvánul abban, hogy a) A történeti fejlődés mozgásirányát explicit módon a társadalmi egyenlőség kibontakozásában jelöli meg, melynek terén az Egyesült Államok világraszóló eredményeket könyvelhet el politikai, borszín szerinti, nemi és fizikai állapotot érintő viszonyok terén, eltekintve az ellenkező irányba mozgó jövedelmi és vagyoni viszonyoktól. b) Épp az a kulcsproblémája, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget a többségi érdekek ellenében miért és miként konzerválja közgondolkodás és az előrehaladást fékező ideológia. c) A konfliktusok dinamikájával a stabil demokrácia keretei között számol. d) Úgy véli, az emberek céljait és eszközeit a kilátások észlelt valószínűsége nagyban befolyásolja, az azonban számukra valószínűtlen, hogy jogaik gyakorlásában korlátoznák, vagy ezért retorzió érné őket. e) Így az elmélet egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúban próbált, superhatalmi*

¹⁹⁶ Cichocka és Jost 2014 hivatkozik a következőre: Wojciszke és Mikiewicz 2012

¹⁹⁷ Kluegel et al. 1995

¹⁹⁸ Cichocka és Jost 2014

¹⁹⁹ Hadarics 2016

²⁰⁰ Cichocka és Jost 2014

²⁰¹ Hunyady 2002, 2018

²⁰² Cichocka és Jost 2014

*pozíciót élvező sikeres társadalom öntudatával és összefogásával szembesül és szembesít (legalább is így volt ez az ezredforduló évtizedeiben)”*²⁰³. Magyarországon tehát a rendszerigazolás-skála nem a várt eredményeket adta.

A posztszocialista államok polgárainak közös jellemzője az általános kiábrándultság, az illúzióktól való megfosztottság érzése, az érzékelt tehetetlenség, az elvonulás, az apátia²⁰⁴, egyfajta *“depresszív realizmus”*²⁰⁵, emellett alacsonyabb a fennálló rendszerek legitimitása és a különféle intézményekbe vetett bizalom szintje²⁰⁶. Továbbá fontos sajátosság az általános cinizmus. Berkics²⁰⁷ az általános társadalmi-politikai cinizmusnak két kategóriáját különbözteti meg érzelmi válasz szempontjából: az indifferens állampolgárokat, akik érzékelik a társadalom hibáit és igazságtalanságait, de nem vált ki belőlük reakciót, illetve azokat, akiket felzaklat az igazságtalanság. Berkics szerint a rendszerigazolás és a cinizmus tulajdonképpen egyazon skála két végletének minősülnek. Az igazságos világba vetett hit jóval alacsonyabb a kommunizmust átélt országokban, mint tőlük nyugatabbra²⁰⁸, ez pedig magyarázhatja a rendszerigazolás feltűnően alacsony mértékét, hiszen az igazságos világgal kapcsolatos hiedelmek rendszerigazoló funkcióval is rendelkeznek²⁰⁹.

A rendszerigazolás alacsony mértékének egyik lehetséges oka a posztszocialista országokban általános elvárás, miszerint az állampolgárok jogosultak az államtól érkező segítségre²¹⁰. Cichocka és Jost²¹¹ viszont három, egymást nem kizáró okot nevez meg az alacsony rendszerigazolás lehetséges magyarázataként. Egyrészt, bizonyos rendszereket nehezebb igazolni, tehát ahol objektíven előnytelenebb a status quo, mint az Egyesült Államokban és a jóléti nyugat-európai országokban, nehezebben alakul ki a rendszerigazoló attitűd. Másrészt, ha egy rendszert nem tartanak legitimnek annak polgárai, könnyen más rendszerekhez fordulhatnak, hogy kielégítsék azok igazolására irányuló igényeiket. Végül pedig a rendszerigazolást elnyomhatják olyan kulturális beidegződések, mint a cinizmus-és panaszskultúra, Hunyady György²¹² szavaival élve a *„lokális panaszskultúra”*. A rendszerigazolás könnyebben teret nyerhet tehát egy

²⁰³ Hunyady 2018:275

²⁰⁴ Cichocka és Jost 2014

²⁰⁵ Benabou és Tirole 2006

²⁰⁶ Hunyady 2018 idézi a következőt: Czapinski 2011

²⁰⁷ Berkics 2007

²⁰⁸ Lerner 1980

²⁰⁹ Kay és Jost 2003

²¹⁰ Hunyady 2018 idézi a következőt: Lewicka 2006

²¹¹ Cichocka és Jost 2014

²¹² Hunyady 2018:274

alapvetően meritokráciát hirdető társadalomban – fontos persze kihangsúlyoznunk, hogy ebben az esetben olyan társadalomról beszélünk, amelynek tagjai érdemalapúnak tekintik a berendezkedést, ennek nem kell szükségszerűen egyeznie a valósággal. Gondoljunk csak az Egyesült Államok idealizált „amerikai álom” képére, amely irreális társadalmi mobilitást ígér mindenkinek, aki elég keményen dolgozik, noha ez a tényleges statisztikai adatoktól igencsak messze áll, hiszen valójában egyre kevesebben jutnak feljebb a gazdasági létra fokain az őket megelőző generációkhoz képest a társadalom alsó-és középrétegében²¹³. Az előrelépés esélyei Magyarországon még kisebbek, ahogy a második fejezet részletesen is tárgyalta, a különbség csupán az, hogy hazánkban nem is kecsegtetnek a kemény munka megtérülésével olyan mértékben, mint Amerikában. Hunyady szerint „A legfájóbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes leszorítása és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól”²¹⁴.

Hatást gyakorolhat a rendszerigazolás sajátos magyar megnyilvánulására az is, hogy az állampolgárok látnak-e egy rendszeralternatívát, van-e reális esély a megváltoztatására – korábban a tanulmány részletesebben foglalkozott a rendszerből való szabadulás kilátástalanságával –, hiszen a valószínűségek megítélése rendkívül fontos szerepet játszik a rendszerigazolás kialakulásában²¹⁵. Szintén aláássa a rendszerigazolás jelenségét az annak alapjául szolgáló biztonságkeresés céltalansága. Egy 2012-es gondolatátársításon alapuló felmérés szerint a résztvevők 44%-a asszociált Magyarországról a bizonytalanságra, kilátástalanságra és létbiztonság hiányára, 23% a nélkülözésre és szegénységre, 20% a szomorúságra és félelemre. Ez szemben áll azzal, hogy az emberek kimagaslóan igényelnék a szociális biztonságot, amelynek valós mértékét rendkívül csekélynek érzékelik²¹⁶. Emellett a rendszerváltáson átesett országok esetén fontos jelenség, hogy az emberek megfogalmazznak különféle várakozásokat az új rendszerrel kapcsolatban, ilyen várakozás lehet például annak a gondolata, hogy a meghatározatlan jövőben gazdasági szempontból jobb lesz az egyén számára ebben az új berendezkedésben, tehát valamiféle kompenzációban részesül a múlt és a jelen nehézségeiért. Magyarországon közvetlenül a rendszerváltás után sokkal hangsúlyosabb volt a jövőbeli kompenzációba

²¹³ World Economic Forum 2020

²¹⁴ Hunyady 2018:276

²¹⁵ Kay, Shepherd, Blatz, Chua és Galinsky 2010; Hunyady 2018

²¹⁶ Hunyady 2018

vetett hit, mint az aktuális rendszer igazságosnak ítéltése. Akárcsak a rendszerigazolás-skála, úgy a Lerner-féle Belief in a Just World Scale²¹⁷ sem működött kezdetben tökéletesen magyar kontextusban²¹⁸. Azonban a későbbi felmérések már egységes igazságos világ koncepcióra engednek következtetni a magyar kitöltők körében is, vélhetően a kapitalizmus és demokrácia egyre szilárdabbá válásának köszönhetően²¹⁹.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nincs jelen a rendszerigazolás Magyarországon, az viszont biztos, hogy a rendszerkritika hangsúlyosabb hazánkban, mint a rendszerigazolás elméletének születési helyén, Amerikában. Összességében a rendszerigazolás hazánkban összefügg a korábban említett pozitív jövőképpel, míg a rendszerkritika a jövőre irányuló nagyobb mértékű pesszimizmussal társul. Sőt, alapvetően a rendszerigazolás általános értelemben vett optimizmussal jár együtt Magyarországon is²²⁰. Ez összefüggésben állhat a rendszerigazolás és az étellel való elégedettség korrelációjával. Különösen izgalmas, hogy Hunyady György kutatásai alapján²²¹ a rendszerkritika Magyarországon az alsó és felső társadalmi osztályokban is egyaránt jelentős mértékben kimutatható. Szintén kapcsolat figyelhető meg a rendszerigazolás-optimizmus változó és a hatalomösszpontosítás, illetve a társadalmi megkülönböztetés között, míg a rendszerkritika-pesszimizmus sokkal inkább a demokráciában való hittel függ össze.

5.2. Szociális dominancia orientáció Magyarországon

Faragó és Kende²²² magyar kontextusban vizsgálták a korábban már említett bifaktoros szociális dominancia orientáció szerkezetet (SDO-D és SDO-E), összevetve egy társadalmi csoportok iránti rokonszenv kérdőívvel (a kérdőív a következő csoportokkal kapcsolatos attitűdöket mérte: bevándorlók, cigányság, hajléktalanok, zsidók, LMBTQ+ közösség, túlsúlyos emberek), illetve egy Bogardus-féle társadalmi távolság skálával.

Az SDO-faktorok a kutatási eredmények alapján erős korrelációt mutatnak, a legkiugróbb a bevándorlókkal és romákkal szembeni elutasítás volt, ezek pedig kiemelkedően erősen korreláltak egymással is. Emellett „a

²¹⁷ és annak Dalbert-féle német változata, amelyet a szerzők Dalbert, Montada és Schmitt (1987) alapján idéznek

²¹⁸ Dalbert és Katona-Sallay 1996, Study 1

²¹⁹ Dalbert és Katona-Sallay, 1996 Study 4

²²⁰ Hunyady 2018

²²¹ Hunyady 2018

²²² Faragó és Kende 2017

migránsok és a cigányok esetén mindkét SDO-faktor szignifikánsan bejósolta az előítéletességet. Mivel a csoportalapú dominancia bejósoló ereje kétszer olyan erősnek bizonyult, mint az egyenlőség elutasításáé, ezért úgy döntöttünk, hogy itt kizárólag az SDO-D dominanciáját feltételezzük. Ezzel szemben a melegek és a zsidók esetén a két faktor bejósoló erejében nem volt számottevő különbség, így ezeknél a csoportoknál mindkét SDO-faktor hatását jelentősnek értékelték²²³. Tehát ez alapján láthatjuk, hogy mindegyik társadalmilag stigmatizált csoport előítéletesség áldozata, amely egyben az elnyomott státuszuk fenntartása iránti igénnyel is társul a szociális dominanciára hajlamos emberek esetén. A szerzők szerint a bevándorlókkal és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos előítéletek és elnyomás azért jelenhet meg nyíltabban, mert ezek esetén hiányzik egyfajta normatív gátlás, míg például az LMBTQ+ közösség esetén a felmérés idejében még inkább verbális, nem pedig politikai erőszak érvényesült²²⁴ – a jelenlegi törvények és kormánypárti kommunikációt figyelembe véve lehetséges, hogy más eredményekre számíthatnánk egy új mintavétel esetén, nyíltabb előítéletességre és elnyomási igényre.

Murányi és Sipos²²⁵ egy nemzeti radikális szervezet és egy környezetvédő csoport körében végzett szociális dominancia felmérést. Eredményeik alapján az életkor nem befolyásoló tényező, ami azonban meglepőbb, hogy a társadalmi státusz sem hatott a korábbi kutatásokhoz hasonló mértékben, a környezetvédőknél egyáltalán nem volt releváns, míg a nemzeti radikálisoknál éppen az alacsonyabb státuszúak SDO-értékei voltak kiugróak.

Ezek az eredmények alátámasztják, hogy az SDO-skála a rendszerigazolás-skálával ellentétben többé-kevésbé a várt eredményeket mutatja Magyarországon is. Azonban a kutatások az előítéletességet és csoportalapú dominanciát nem vetették össze sem a fennálló rendszer igazolásával, sem pedig az igazságos világba vetett hittel és meritokráciával, így ezek kapcsolata jövőbeli felméréseket igényel, amelyre jelen kutatás is vállalkozna a későbbiekben.

6. Egy aktuális magyar kutatás lehetséges irányai

A nemzetközi szakirodalom alapján kirajzolódni látszik egy egyértelmű összefonódás a rendszerigazolás, a szociális dominancia és a meritokrácia

²²³ Faragó és Kende 2017:128

²²⁴ Faragó és Kende 2017:129-130

²²⁵ Murányi és Sipos 2012

között. Azonban, amíg ezen motívumok közötti kapcsolat hazánktól nyugatabbra egyértelmű, addig Magyarország sajátosságos társadalomfejlődése miatt rendhagyó eredményeket kaphatunk.

Fontos megjegyezni, hogy a magyar állampolgárok rendszerigazoló attitűdjeivel kapcsolatos felmérések döntő többsége legalább tíz évvel ezelőtt vagy annál is régebben készült. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a rendszer igazságosságával foglalkozó kutatások egy része viszonylag szűk mintán készült, például középiskolások vagy pszichológia szakos egyetemisták körében²²⁶. Bár ezek az eredmények mindenképp érdekes képet adnak, azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a mintába vélhetően kevesen kerültek be az alsóbb társadalmi rétegek közül, illetve jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a munkaerőpiac és gazdaság világában rutinosabban mozgó felnőttek esetén.

A leglényegesebb feltérképezendő terület azonban az, hogy a jelenlegi magyar társadalom mennyire hajlamos arra a klasszikus rendszerigazolásra, amely korábban nem jellemezte hazánkat, ez milyen regionális fejlődési sajátosságok miatt alakult így, továbbá hogyan kapcsolódnak ezen attitűdök a csoportalapú dominancia és meritokrácia gondolatához. Az elmúlt másfél évtized számtalan politikai, gazdasági és globális változást hozott. A kormánypárt egymás után következő harmadik ciklusát tölti, szavazóbázisuk rendületlenül stabil az ország egyértelműen kimutatható gazdasági nehézségei, az oktatás erodálódása, az egészségügy sokat kritizált helyzete és más társadalmi problémák ellenére is – olyan problémák ezek, amelyek kiemelten érintik a kormánypárt szavazóbázisát is. Mindeközben a szomszédban háború zajlik, a világ megtapasztalt egy migrációs válságot és egy globálisan tomboló, sok emberáldozatot követelő járványt is. Ezek mind olyan külső-belső hatások, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen hatnak az emberek hétköznapijaira, folyamatosan találkoznak velük a médiában, éppen ezért formálják a társadalomról és politikáról alkotott gondolataikat is.

Egy jövőbeli kutatás fő célkitűzése tehát részben az lenne, hogy felmérje, mekkora hatással volt az elmúlt egy-két évtized a magyar rendszerigazolási tendenciákra. Emellett arra is választ találna, hogyan hatnak a regionális társadalomfejlődési jellemzők a magyarok társadalmi igazságosságról alkotott elképzelésére. Továbbá a magyar kormánypárti politikusok kommunikációjában fellelhető, rendszerigazolást erősítő elemek vizsgálata is rendkívül fontos lenne a rendszerigazolás mélyreható feltárása érdekében, hiszen feltételezhetjük, hogy a nagy társadalmi

²²⁶ Berkics 2007 és Hunyady 2018

támogatottsággal bíró kormánypárt kommunikációjában megjelennek olyan elemek, amelyek törekednek a sokat kritizált rendszer legitimalizálására, a problémák igazolására.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy hazánkban ugyan folytattak a rendszerigazolással és a csoportalapú elnyomással, igazságos társadalmi elosztással kapcsolatos kutatásokat is, de ezek jellemzően teljes mértékben elkülönültek egymástól. Emellett az eredmények nem tekinthetők aktuálisnak az elmúlt másfél évtized politikai-társadalmi változásait figyelembe véve. Ezért fontos lenne, hogy a magyar társadalomnak ezt a jelenleg homályosan meghatározható területét alaposabban górcső alá vegyük.

Felhasznált irodalom

- Aboud, F. (1988): *Children and Prejudice*. London, Blackwell Publishers.
- Abrieu, J. C. (2001): A structural approach to social representations. In: Deaux, K. - Philogène, G. (szerk.): *Representations of the social: Bridging theoretical traditions*. Hoboken, Blackwell Publishing, 42–47.
- Adams, J. S. (1961): Reduction of cognitive dissonance by seeking consonant information. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 62, No. 1, 74–78. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0047029> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)
- Adorno, T. W. - Frenkel-Brunswick, E. - Levinson, D. J. - Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York, Harpers.
- Altemeyer, B. (1998): The Other "Authoritarian Personality". *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 30, 47-92. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60382-2](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60382-2) (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)
- Altemeyer, B. (2006): The Authoritarians. 8-51. https://drive.google.com/file/d/1Ishbg1AE3snak_yOTLK0hPsvy_4l6ew1/view (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)
- Aloise-Young, P. A. (1993): The development of self-presentation: Self-promotion in 6- to 10-year-old children. *Social Cognition*, Vol. 11, No. 2, 201–222. DOI: <https://doi.org/10.1521/soco.1993.11.2.201> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)
- Andreoni, J. - Bernheim, D. B. (2009): Social image and the 50-50 norm: A theoretical and experimental analysis of audience effects.

Econometrica, Vol. 77, No. 5, 1607-1636. DOI:

<https://doi.org/10.3982/ECTA7384>,

<https://econweb.ucsd.edu/~jandreoni/Publications/Econometrica%20AB%202009.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Azevedo, F. - Jost, J. T. - Rothmund, T. (2017): "Making America great again": System justification in the U.S. presidential election of 2016. *Translational Issues in Psychological Science*, Vol. 3, No. 3, 231-240. DOI: <https://doi.org/10.1037/tps0000122> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Baron, A. - Banaji, M. (2009): Evidence of System Justification in Young Children. *Social and Personality Psychology Compass*, Vol. 3, No. 6, 918-926. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2009.00214.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Baron, A. S. - Shusterman, A. - Bordeaux, A. - Banaji, M. R. (2004): *Implicit Race Attitudes in African-American and Hispanic Children*. Austin, 5th Annual Meeting of the Society for Personality and Social Psychology. DOI: <https://doi.org/10.1037/e633912013-901>

Batricevic, N. - Littvay, L. (2017): A Genetic Basis of Economic Egalitarianism. *Social Justice Research*, Vol. 30. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11211-017-0297-y>, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11211-017-0297-y> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Batson, C. D. - Kobrynowicz, D. - Dinnerstein, J. L. - Kampf, H. C. - Wilson, A.D. (1997): In a very different voice: Unmasking moral hypocrisy. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 72, No. 6, 1335-1348. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.6.1335> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Benabou, R. - Tirole, J. (2006): Belief in a Just World and Redistributive Politics. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 121, No. 2, 699-746. DOI: <https://doi.org/10.1162/qjec.2006.121.2.699> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Bennett, M. - Yeeles, C. (1990): Children's understanding of the self-presentational strategies of ingratiation and self-promotion. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 20, No. 5, 455-461. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420200507> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Berkics, M. (2007): *Cold-hearted Cynics vs Concerned Citizens: Re-visiting the Notion of Social-Political Cynicism and Its Relationship to Citizenship*. London, CiCe. https://www.researchgate.net/publication/239531126_Cold-

hearted Cynics vs Concerned Citizens Re-visiting the Notion of Social-Political Cynicism and Its Relationship to Citizenship (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Berkics M. (2009): A disztributív igazságosság észlelése és a rendszerigazolás: Kultúrközi összehasonlítás két volt szocialista országban = Perceptions of distributive justice and system justification: a cross-cultural comparison of two post-socialist countries. *Magyar Pszichológiai Szemle*, Vol. 64, No. 1, 229-252. DOI: <https://doi.org/10.1556/mpszle.64.2009.1.8>

Bettencourt, B. A. - Charlton, K. - Dorr, N. - Hume, D. L. (2001): Status differences and in-group bias: A meta-analytic examination of the effects of status stability, status legitimacy, and group permeability. *Psychological Bulletin*, Vol. 127, No. 4, 520–542. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.4.520> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Bigler, R. S. (1995): The role of classification skill in moderating environmental influences on children's gender stereotyping: A study of the functional use of gender in the classroom. *Child Development*, Vol. 66, No. 4, 1072–1087. DOI: <https://doi.org/10.2307/1131799> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Blanchar, J. C. - Eidelman, S. (2013): Perceived system longevity increases system justification and the legitimacy of inequality. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 43, No. 4, 238–245. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.1960> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Bolton, G. E. - Ockenfels, A. (2000): ERC: A theory of equity, reciprocity, and competition. *American Economic Review*, Vol. 90, No. 1, 166–193. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.90.1.166>, <https://www.researchgate.net/publication/4745797> ERC A Theory of Equity Reciprocity and Competition (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Bonanno, G. A. - Jost, J. T. (2006): Conservative shift among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attacks. *Basic and Applied Social Psychology*, Vol. 28, No. 4, 311–323. DOI: https://doi.org/10.1207/s15324834basp2804_4 (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Branscombe, N. R. - Spears, R. - Ellemers, N. - Doosje, B. (2002): Intragroup and intergroup evaluation effects on group behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 28, No. 6, 744–753. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167202289004> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Brock, T. C. - Balloun, J. L. (1967): Behavioral receptivity to dissonant information. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 6, No. 4, 413–428. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0021225> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Cichocka, A. - Jost, J. T. (2014): Stripped of illusions? Exploring system justification processes in capitalist and post-Communist societies. *International Journal of Psychology*, Vol. 49, No. 1, 6–29. DOI: <https://doi.org/10.1002/ijop.12011> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Dalbert, C. - Katona-Sallay, H. (1996): The „Belief in a Just World” Construct in Hungary. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 27, No. 3, 293–314. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022196273003> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Danieli, Y. (1998): “Introduction”. In: Danieli, Y. (szerk.): *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Plenum Press, 1–16. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5567-1_1

Dhont, K. - Hodson, G. - Costello, K. - MacInnis, C. C. (2014): Social dominance orientation connects prejudicial human–human and human–animal relations. *Personality and Individual Differences*, Vol. 61–62, 105–108. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.12.020> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Duckitt, J. (2001): A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In: Zanna, M. P. (szerk.): *Advances in experimental social psychology*. Cambridge, Academic Press, 41–113. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(01\)80004-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(01)80004-6)

Dunham, Y. - Baron, A. S. - Banaji, M. R. (2006): From American City to Japanese Village: A Cross-Cultural Investigation of Implicit Race Attitudes. *Child Development*, Vol. 77, No. 5, 1268–1281. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2006.00933.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Dunham, Y. - Baron, A. S. - Banaji, M. R. (2007): Children and social groups: A developmental analysis of implicit consistency in Hispanic Americans. *Self & Identity*, Vol. 6, No. 2-3, 238–255. DOI: <https://doi.org/10.1080/15298860601115344> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Dunning, D. - Johnson, K. - Ehrlinger, J. - Kruger, J. (2003): Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 12, No. 3, 83–87. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8721.01235> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Dzuka, J. - Dalbert, C. (2006): The belief in a just world's impact on subjective well-being in old age. *Aging and Mental Health*, Vol. 10, No. 5, 439–444. DOI: <https://doi.org/10.1080/13607860600637778> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Eduline.hu (2020. október 16.). Itt a HVG 2021-es középiskolai rangsora: trónfosztás a legjobbak között. https://eduline.hu/kozoktatas/20201015_kozepiskolai_rangsor (Utolsó letöltés: 2023. 03. 09.)

Faragó L. - Kende A. (2017): Az elnyomás támogatása vagy az egyenlőség ellenzése? Az új Szociális Dominancia Orientáció Skála (SDO7) vizsgálata. *Alkalmazott Pszichológia*, Vol. 17, No. 1, 115–135. http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2017/10/AP_2017_1_Farago_Kende.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 09.)

Fehr, E. - Schmidt, K. M. (1999): A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 114, No. 3, 817–868. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355399556151>, <http://www.jstor.org/stable/2586885> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 09.)

Festinger, L. (1954): A theory of social comparison processes. *Human Relations*, Vol. 7, 117–140. DOI: <https://doi.org/10.1177/001872675400700202> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 09.)

Festinger, L. (1957): *A theory of cognitive dissonance*. Kalifornia, Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503620766>

Frenkel-Brunswick, E. (1948): Intolerance of Ambiguity as an Emotional and Perceptual *Personality Variable*. *Journal of Personality*, Vol. 18, No. 1, 108–123. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 09.)

Freud, A. (1946): *The ego and the mechanisms of defence*. Madison, International Universities Press.

Giddens, A. (1998): *The third way: The renewal of social democracy*. Cambridge, Polity Press.

Godfrey, E. B. - Santos, C. E. - Burson, E. (2017): For better or worse? System-justifying beliefs in sixth-grade predict trajectories of self-esteem and behavior across early adolescence. *Child Development*, Vol. 90, No. 2–3, 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1111/cdev.12854>

Graham, J. - Haidt, J. - Nosek, B. A. (2009): Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social*

Psychology, Vol. 96, No. 5, 1029–1046. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0015141> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Greenberg, J. - Pyszczynski, T. - Solomon, S. (1986): The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem: A Terror Management Theory. In: Baumeister, R.F. (szerk.): *Public Self and Private Self*. New York, Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4613-9564-5_10

Greenwald, A. G. - Banaji, M. R. (1995): Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, Vol. 102, No. 1, 4–27. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.102.1.4> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Guimond, S. (2000): Group socialization and prejudice: The social transmission of intergroup attitudes and beliefs. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30, No. 3, 335–354. DOI: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(200005/06\)30:3%3C335::AID-EJSP994%3E3.3.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(200005/06)30:3%3C335::AID-EJSP994%3E3.3.CO;2-M), <https://psycnet.apa.org/record/2000-15991-003> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Guimond, S. - Dambrun, M. - Michinov, N. - Duarte, S. (2003): Does social dominance generate prejudice? Integrating individual and contextual determinants of intergroup cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 84, No. 4, 697–721. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.4.697> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hadarics, M. (2016): Motivational and ideological underpinnings of welfare preferences in Eastern and Western Europe. *Europe's Journal of Psychology*, Vol. 12, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.4.697> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Haerpfer, C. - Inglehart, R. - Moreno, A. - Welzel, C. - Kizilova, K., Diez-Medrano, J. - Lagos, M. - Norris, P. - Ponarin, E. - Puranen, B. (szerk.) (2022): *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 3.0*. Madrid, Bécs, JD Systems Institute & WWSA Secretariat.

Hafer, C. L. - Olson, J. M. (1989): Beliefs in a just world and reactions to personal deprivation. *Journal of Personality*, Vol. 57, No. 4, 799–823. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1989.tb00495.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hafer, C. L. - Olson, J. M. (1993): Beliefs in a just world, discontent, and assertive actions by working women. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 19, No. 1, 30–38. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167293191004> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hennes, E. P. - Nam, H. H. - Stern, C. - Jost, J. T. (2012): Not all ideologies are created equal: Epistemic, existential, and relational needs predict system-justifying attitudes. *Social Cognition*, Vol. 30, No. 6, 669–688. DOI: <https://doi.org/10.1521/soco.2012.30.6.669> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hipsher, P. L. (1996): Democratization and the decline of urban social movements in Chile and Spain. *Comparative Politics*, Vol. 28, No. 3, 273–297. DOI: <https://doi.org/10.2307/422208> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Ho, A. K., Sidanius, J., Pratto, F., Levin, S., Thomsen, L., Kteily, N., & Sheehy-Skeffington, J. (2012). Social Dominance Orientation: Revisiting the Structure and Function of a Variable Predicting Social and Political Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 38, No. 5, 583–606. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167211432765> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Ho, A. K., Sidanius, J., Kteily, N., Sheehy-Skeffington, J., Pratto, F., Henkel, K. E., Foels, R., & Stewart, A. L. (2015). The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO₇ scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 109, No. 6, 1003–1028. DOI: <https://doi.org/10.1037/pspi0000033> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hochschild, J. L. (1996): *Facing Up to the American Dream: Race, Class, and the Soul of the Nation*. Princeton, Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400821730>

Hogg, M. A. (2007): Uncertainty-identity theory. In: Zanna, M. P. (szerk.): *Advances in experimental social psychology*, Vol. 39, 69–126. Cambridge, Elsevier Academic Press. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(06\)39002-8](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(06)39002-8) (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Hogg, M. A. (2021): Self-uncertainty and group identification: Consequences for social identity, group behavior, intergroup relations, and society. In: Gawronski, B. (szerk.), *Advances in experimental social psychology*. Cambridge, Elsevier Academic Press, 263–316. DOI: <https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2021.04.004>

Hook, J. G. - Cook, T. D. (1979): Equity theory and the cognitive ability of children. *Psychological Bulletin*, Vol. 86, No. 3, 429–445. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.86.3.429> (Utolsó letöltés: 2024.03.09.)

Hunyady, Gy. (2002): A kontraszelekció pszichológiája [Psychology of contraselection]. *Magyar Pszichológiai Szemle*, Vol. 57, No. 3, 397–434.

DOI: <https://doi.org/10.1556/MPSzle.57.2002.3.1> (Utolsó letöltés: 2024.03.09.)

Hunyady Gy. (2018): Rendszerigazolás és rendszerkritika = System Justification and System Criticism. *Magyar Pszichológiai Szemle*, Vol. 73, No. 2, 269-298. DOI: <https://doi.org/10.1556/0016.2018.004>

Ibarra, C (2016): The Demobilization of Civil Society: Posttraumatic Memory in the Reconstruction of Chilean Democracy. *Latin American Perspectives*, Vol. 43, No. 6. DOI: <https://doi.org/10.1177/0094582X16669140> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jay, S. - Batruch, A. - Jetten, J. - McGarty, C. - Muldoon, O. T. (2019): Economic inequality and the rise of far-right populism: A social psychological analysis. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol. 29, No. 5, 418-428. DOI: <https://doi.org/10.1002/casp.2409> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jetten, J. - Mols, F. - Healy, N. - Spears, R. (2017): "Fear of Falling": Economic Instability Enhances Collective Angst among Societies' Wealthy Class. *Journal of Social Issues*, Vol. 73, No. 1, 61-79. DOI: <https://doi.org/10.1111/josi.12204> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jones, J. M. (2003): Sept. 11 effects, though largely faded, persist. *The Gallup Poll*, 2003. szeptember 9. www.gallup.com/poll/9208/Sept-Effects-Though-Largely-Faded-Persist.aspx (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Banaji, M. R. (1994): The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 33, No. 1, 1-27. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1994.tb01008.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Thompson, E. P. (2000): Group-Based Dominance and Opposition to Equality as Independent Predictors of Self-Esteem, Ethnocentrism, and Social Policy Attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 36, No. 3, 209-232. DOI: <https://doi.org/10.1006/jesp.1999.1403> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Hunyady, O. (2002): The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, Vol. 13, 111-153. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463280240000046>

Jost, J. T. - Pelham, B. W. - Carvallo, M. R. (2002): Non-conscious forms of system justification: Implicit and behavioral preferences for higher status groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 38, No. 6, 586–602. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0022-1031\(02\)00505-X](https://doi.org/10.1016/S0022-1031(02)00505-X) (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó.

Jost, J. T. - Glaser, J. - Kruglasnki, A. W. - Sulloway, F. (2003): A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In: Jost, J. T. (szerk.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 525-615.

Jost, J. T. - Hunyady, O. (2003): The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, Vol. 13, No. 1, 111–153. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463280240000046> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Glaser, J. - Kruglanski, A. W. - Sulloway, F. (2003): A politikai konzervativizmus, mint motivált társas megismerés. In Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó, 339–375.

Jost, J. T. - Pelham, B. W. - Sheldon, O. - Ni Sullivan, B. (2003): Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: Evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 33, No. 1, 13–36. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.127> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Banaji, M. R. - Nosek, B. A. (2004): A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering of the Status Quo. *Political Psychology*, Vol. 25, No. 6, 881–919. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00402.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Hunyady, O. (2005): Antecedents and Consequences of System-Justifying Ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 14, No. 5, 260-265. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00377.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Nosek, B. A. - Gosling, S. D. (2008): Ideology: Its Resurgence in Social, Personality, and Political Psychology. *Perspectives on Psychological Science*, Vol. 3, No. 2, 126–136. DOI:

<https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00070.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Kay, A. C. - Thorisdottir, H. (2009): *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification*. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195320916.001.0001>

Jost, J. T. - Liviatan, I. - van der Toorn, J. - Ledgerwood, A. - Mandisodza, A. - Nosek, B. A. (2010): System justification: How do we know it's motivated? In: D. R. Bobocel - A. C. Kay - M. P. Zanna - J. M. Olson (szerk.): *The psychology of justice and legitimacy*. London, Psychology Press, 173–203.

Jost, J. T. - Gaucher, D. - Stern, C. (2015): "The world isn't fair": A system justification perspective on social stratification and inequality. In: Mikulincer, M. - Shaver, P. R. - Dovidio, J. F. - Simpson, J. A. (szerk.): *APA handbook of personality and social psychology*. Washington, DC: American Psychological Association, 317–340. DOI: <https://doi.org/10.1037/14342-012>

Jost, J. T. - Becker, J. - Osborne, D. - Badaan, V. (2017): Missing in (collective) action: Ideology, system justification, and the motivational antecedents of protest behavior. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 26, No. 2, 99–108. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721417690633> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. (2019). A quarter century of system justification theory: Questions, answers, criticisms, and societal applications. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 58, No. 2, 263–314. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12297> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. - Badaan, V. - Goudarzi, S. - Hoffarth, M. - Mogami, M. (2019): The future of system justification theory. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 58, No. 2, 382–392. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12309> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Jost, J. T. (2021): *Left and Right: The Psychological Significance of a Political Distinction*. Oxford University Press.

Kay, A. C., Jimenez, M. C., & Jost, J. T. (2002). Sour grapes, sweet lemons, and the anticipatory rationalization of the status quo. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 28, No. 9, 1300–1312. DOI: <https://doi.org/10.1177/01461672022812014> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Jost, J. T. (2003): Complementary justice: Effects of "poor but happy" and "poor but honest" stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 85, No. 5, 823–837. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.5.823> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Gaucher, D. - Napier, J. L. - Callan, M. J. - Laurin, K. (2008): God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 95, No. 1, 18–35. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.18> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Gaucher, D. - Peach, J. M. - Laurin, K. - Friesen, J. - Zanna, M. P. - Spencer, S. J. (2009): Inequality, discrimination, and the power of the status quo: Direct evidence for a motivation to see the way things are as the way they should be. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 97, No. 3, 421–434. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0015997> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Shepherd, S. - Blatz, C. W. - Chua, S. N. - Galinsky, A. D. (2010): For God (or) country: The hydraulic relation between government instability and belief in religious sources of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 99, No. 5, 725–739. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0021140> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Friesen, J. (2011): On Social Stability and Social Change: Understanding When System Justification Does and Does Not Occur. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 20, No. 6, 360–364. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721411422059> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kay, A. C. - Jimenez, M. C. - Jost, J. T. (2003): Savanyú szőlő, édes citrom és status quo megelőlegezett racionalizációja. In: Jost, J. T. (szerk.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 198–228.

Kluegel, J. R. - Smith, E. R. (1986): *Social Institutions and Social Change. Beliefs About Inequality: Americans' Views of What Is and What Ought to be*. Hawthorne, Aldine de Gruyter.

Kluegel, J. R. - Csepeli, Gy. - Kolosi, T. - Orkeny, A. - Nemenyi, M. (1995): Accounting for the rich and the poor: Existential justice in comparative perspective. In: Kluegel, J. R. - Mason, D. S. - Wegener, B. (szerk.): *Social justice and political change: Public opinion in capitalist and*

post-communist states. New York, Aldine de Gruyter, 179–208. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110868944.179>

Kluegel, J. R. - Mason, D. S. - Wegener, B. (szerk.) (1995): *Social justice and political change: Public opinion in capitalist and post-communist states*. New York, NY: Aldine de Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110868944>

Knight, C. G. - Tobin, S. J. - Hornsey, M. J. (2014): From fighting the system to embracing it: Control loss promotes system justification among those high in psychological reactance. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 54, 139–146. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2014.04.012> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Koonings, K. - Kruijt, D. (szerk.). (1999): *Societies of Fear: The Legacy of Civil War, Violence, and Terror in Latin America*. London, Zed Books.

Kruglanski, A. W. (1989): The psychology of being "right": The problem of accuracy in social perception and cognition. *Psychological Bulletin*, Vol. 106, No. 3, 395–409. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.106.3.395> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Kugler, M. B. - Cooper, J. - Nosek, B. A. (2010): Group-based dominance and opposition to equality correspond to different psychological motives. *Social Justice Research*, Vol. 23, No. 2-3, 117–155. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11211-010-0112-5> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Lane, R. E. (1962): *Political ideology: Why the American common man believes what he does*. New York: Free Press.

Laurin, K. - Shepherd, S. - Kay, A. C. (2010): Restricted emigration, system inescapability, and defense of the status quo: System-justifying consequences of restricted exit opportunities. *Psychological Science*, Vol. 21, No. 8, 1075–1082. DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797610375448> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Lerner, M. J. (1980): *The Belief in a Just World*. Springer, Boston, MA. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0448-5>

Lippman, W. (1992): *Public opinion*. New York, Macmillan.

Liu, J. H. - Huang, L. - McFedries, C. (2008): Cross-sectional and longitudinal differences in social dominance orientation and right wing authoritarianism as a function of political power and societal change. *Asian Journal of Social Psychology*, Vol. 11, No. 2, 116–126. DOI:

<https://doi.org/10.1111/j.1467-839X.2008.00249.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Maccoby, E. E. (1988): Gender as a social category. *Developmental Psychology*, Vol. 24, No. 6, 755–765. DOI: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.24.6.755> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Madeira, A. F. - Costa-Lopes, R. - Dovidio, J. F. - Freitas, G. - Mascarenhas, M. F. (2019): Primes and Consequences: A Systematic Review of Meritocracy in Intergroup Relations. *Frontiers in Psychology*, Vol. 10. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02007>, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.02007> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Martin, J. - Scully, M. - Levitt, B. (1990): Injustice and the legitimization of revolution: Damning the past, excusing the present, and neglecting the future. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 59, No. 2, 281–290. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.2.281> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

McCoy, S. K. - Major, B. (2007): Priming meritocracy and the psychological justification of inequality. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 43, No. 3, 341–351. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2006.04.009> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

McCoy, S. K. - Wellman, J. D. - Cosley, B. - Saslow, L. - Epel, E. (2013): Is the belief in meritocracy palliative for members of low status groups? Evidence for a benefit for self-esteem and physical health via perceived control. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 43, No. 4, 307–318. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.1959> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Mirisola, A. - Sibley, C. G. - Boca, S. - Duckitt, J. (2007): On the ideological consistency between right-wing authoritarianism and social dominance orientation. *Personality and Individual Differences*, Vol. 43, No. 7, 1851–1862. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.06.006> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Morselli, D. - Glaeser, S. (2018): Economic conditions and social trust climates in Europe over ten years: An ecological analysis of change. *Journal of Trust Research*, Vol. 8, No. 1, 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/21515581.2018.1442722> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Muller, J. Z. (2001): Conservatism: Historical aspects. In: Smelser, N. J. - Baltes, P. D. (szerk.): *International encyclopedia of the social and*

behavioral sciences. Amsterdam, Elsevier, 2624-2628. DOI: <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/02751-0>

Murányi, I. - Sipos, F. (2012): Nemzeti radikálisok tekintélyelvűsége: szociális dominancia orientáció és ellentörténelem. *Metszetek*, Vol. 1, No. 1, 32-56.

Murray, S. L. - Holmes, J. G. - Aloni, M. - Pinkus, J. L. - Derrick, J. L. - Leder, S. (2009): Commitment insurance: Compensating for autonomy costs of interdependence in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 97, No. 2, 256-278. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0014562> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Napier, J. L. - Jost, J. T. (2008): Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science*, Vol. 19, No. 6, 565-572. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02124.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Napier, J. L. - Thorisdottir, H. - Jost, J. T. (2010): The joy of sexism? A multinational investigation of hostile and benevolent justifications for gender inequality and their relations to subjective well-being. *Sex Roles: A Journal of Research*, Vol. 62, No. 7-8, 405-419. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11199-009-9712-7> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Nosek, B. A. (2005): Moderators of the Relationship Between Implicit and Explicit Evaluation. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 134, No. 4, 565-584. DOI: <https://doi.org/10.1037/0096-3445.134.4.565> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Nosek, B. A. - Greenwald, A. G. - Banaji, M. R. (2007): The Implicit Association Test at age 7: A methodological and conceptual review. In: Bargh, J. A. (szerk.): *Social psychology and the unconscious: The automaticity of higher mental processes*. Hove, Psychology Press, 265-292. <https://faculty.washington.edu/agg/pdf/Nosek%20&%20al.IATatage7.2007.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

O'Brien, L. - Major, B. (2005): System justifying beliefs and psychological well-being: The role of group status and identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 31, No. 12, 1718-1729. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167205278261> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Olson, K. R. - Spelke, E. S. (2008): Foundations of cooperation in young children. *Cognition*, Vol. 108, No. 1, 222-231. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.12.003>,

<https://www.researchgate.net/publication/5624664> Foundations of Cooperation in Young Children (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Osborne, D. - Sibley, C. G. (2013): Through rose-colored glasses: System-justifying beliefs dampen the effects of relative deprivation on well-being and political mobilization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 39, No. 8, 991–1004. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167213487997> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Páez, D. - Basabe, N. - Gonzalez, J. L. (1997): Social processes and collective memory: a cross-cultural approach to remembering political events. In: Pennebaker, J. - Páez, D. - Rimé, B. (szerk.): *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates, 146–174

Piketty, T. (2015): A tőke a 21. században. Budapest: Kossuth Kiadó.

Pratto, F. - Sidanius, J. - Stallworth, L. M. - Malle, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, 741–763. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Pratto, F. - Sidanius, J. - Levin, S. (2006): Social dominance theory and the dynamics of intergroup relations: Taking stock and looking forward. In: Stroebe, W. - Hewstone, M. (szerk.): *European review of social psychology*. Hove, Psychology Press, 271–320. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463280601055772>

Rast, D. - Hogg, M. - Giessner, S. (2013): Self-uncertainty and Support for Autocratic leadership. *Self And Identity*, Vol. 12, No. 6, 635–649. DOI: <https://doi.org/10.1080/15298868.2012.718864> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674042605>

Reifen-Tagar, M. - Federico, C. M. - Lyons, K. - Ludeke, S. - Koenig, M. (2014): Heralding the authoritarian: Early expressions of selective trust in authorities. *Psychological Science*, Vol. 25, No. 5, 883–892. DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797613516470> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Reifen-Tagar, M. - Hetherington, C. - Shulman, D. - Koenig, M. (2017): On the path to social dominance? Individual differences in sensitivity to intergroup fairness violations in early childhood. *Personality and Individual*

Differences, Vol. 113, 246–250. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.03.020> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Reynolds, K. J. - Turner, J. C. - Haslam, S. A. - Ryan, M. K. (2001): The role of personality and group factors in explaining prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 37, No. 5, 427–434. DOI: <https://doi.org/10.1006/jesp.2000.1473> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Rhine, R. J. (1967): The 1964 presidential election and curves of information seeking and avoiding. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 5, No. 4, 416–423. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0021211> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Roberts, K. (1998): *Deepening Democracy?: The Modern Left and Social Movements in Chile and Peru*. Stanford, Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503617117>

Roccato, M. - Ricolfi, L. (2005): On the Correlation Between Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation. *Basic and Applied Social Psychology*, Vol. 27, No. 3, 187–200. DOI: https://doi.org/10.1207/s15324834basp2703_1 (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Rokeach, M. (1960): *The open and closed mind*. New York, Basic Books.

Sandel, M. (2020). *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* New York: Farrar, Straus and Giroux.

Schmid, K. - Muldoon, O. T. (2015): Perceived threat, social identification, and psychological well-being: The effects of political conflict exposure. *Political Psychology*, Vol. 36, No. 1, 75–92. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12073> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Schmitt, M. T. - Branscombe, N. R. - Kappen, D. M. (2003): Attitudes toward group-based inequality: Social dominance or social identity? *British Journal of Social Psychology*, Vol. 42, No. 2, 161–186. DOI: <https://doi.org/10.1348/014466603322127166> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Schlenker, B. R. - Chambers, J. R. - Le, B. M. (2012): Conservatives are happier than liberals, but why? Political ideology, personality, and life satisfaction. *Journal of Research in Personality*, Vol. 46, No. 2, 127–146. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2011.12.009> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Schwabe, I. - Jonker, W. - van den Berg, S. M. (2016): Genes, culture and conservatism — A psychometric-genetic approach. *Behavior Genetics*,

Vol. 46, No. 4, 516–528. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10519-015-9768-9> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Shaw, A. - Olson, K. R. (2012): Children discard a resource to avoid inequity. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 141, No. 2, 382–395. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0025907>, https://www.academia.edu/2986110/Children_Discard_a_Resource_to_Avoid_Inequity (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Shaw, A. - Montinari, N. - Piovesan, M. - Olson, K. R. - Gino, F. - Norton, M. I. (2014): Children develop a veil of fairness. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 134, No. 1, 363–375. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0031247> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Shayo, M. (2009): A model of social identity with an application to political economy: Nation, class, and redistribution. *American Political Science Review*, Vol. 103, No. 2, 147–174. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055409090194> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Shepherd, S. - Kay, A. C. (2012): On the perpetuation of ignorance: System dependence, system justification, and the motivated avoidance of sociopolitical information. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 102, No. 2, 264–280. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0026272> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Sears, D. O. - Funk, C. L. (1991): The role of self-interest in social and political attitudes. *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 24, 1–85. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60327-5](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60327-5) (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Sidanius, J. - Ekehammar, B. (1979): Political socialization: A multivariate analysis of Swedish political attitude and preference data. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 9, No. 3, 265–279. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420090305> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Sidanius, J. - Pratto, F. (1999): *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139175043>

Sidanius, J. - Pratto, F. (2005): *A társadalmi dominancia*. Budapest, Osiris Kiadó.

Sidanius, J. - Pratto, F. - Mitchell, M. (1994): In-Group Identification, Social Dominance Orientation, and Differential Intergroup Social Allocation. *The Journal of Social Psychology*, Vol. 134, No. 2, 151–167. DOI:

<https://doi.org/10.1080/00224545.1994.9711378> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Sloane, S. - Baillargeon, R - Premack, D. (2012): Do infants have a sense of fairness? *Psychological Science*, Vol. 23, No. 2, 196-204. DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797611422072> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Spruyt, B. - Keppens, G. - Van Droogenbroeck, F. (2016): Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, Vol. 69, No. 2, 335-346. DOI: <https://doi.org/10.1177/1065912916639138> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Starmans, C. - Sheskin, M. - Bloom, P. (2017): Why people prefer unequal societies. *Nature Human Behaviour*, Vol. 1, No. 4, 1-7. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0082> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Tajfel, H. (1970): Experiments in Intergroup Discrimination. *Scientific American*, Vol. 223, No. 5, 96-103. DOI: <https://doi.org/10.1038/scientificamerican1170-96>, <http://www.jstor.org/stable/24927662> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Tajfel, H. (1981): Social stereotypes and social groups. In: Turner, J. C - Giles, H. (szerk.): *Intergroup Behavior*. Oxford, Basil Blackwell.

Tajfel, H. - Turner, J. (1986): The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: Worchel, S. - Austin, W. (szerk.): *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago, Nelson-Hall, 7-24.

Taylor, D. - Moghaddam, F. (1994): *Theories of Intergroup Relations: International Social Psychological Perspectives*. New York, Praeger.

Tomaka, J. - Blascovich, J. (1994): Effects of justice beliefs on cognitive appraisal of and subjective physiological, and behavioral responses to potential stress. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, 732-740. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.732> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Turiel, E. (2006): The development of morality. In: Eisenberg, N. - Damon, W. - R. M. Lerner, R. M. (szerk.): *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*. Hoboken, John Wiley & Sons, Inc. 789 - 857. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0313>

Thibaut, J.W. - Walker, L. (1975): *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, L. Erlbaum Associates.

Ullrich, J. - Cohrs, J. C. (2007): Terrorism salience increases system justification: Experimental evidence. *Social Justice Research*, Vol. 20, No. 2, 117–139. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11211-007-0035-y> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

van den Bos, K. (2009): The social psychology of uncertainty management and system justification. In: Jost, J. T. - Kay, A. C. - Thorisdottir, H. (szerk.): *Social and psychological bases of ideology and system justification*. Oxford, Oxford University Press, 185–209. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195320916.003.008>

van der Toorn, J. - Tyler, T. R. - Jost, J. T. (2011): More than fair: Outcome dependence, system justification, and the perceived legitimacy of authority. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 47, No. 1, 127–138. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2010.09.003> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

van der Toorn, J. - Feinberg, M. - Jost, J. T. - Kay, A. C. - Tyler, T. R. - Willer, R. - Wilmoth, C. (2015): A Sense of Powerlessness Fosters System Justification: Implications for the Legitimation of Authority, Hierarchy, and Government. *Political Psychology*, Vol. 36, No. 1, 93–110. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12183> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Vargas-Salfate, S. - Paez, D. - Khan, S. S. - Liu, J. H. - Gil de Zúñiga, H. (2018): System justification enhances well-being: A longitudinal analysis of the palliative function of system justification in 18 countries. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 57, No. 3, 567–590. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12254> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Wakslak, C. - Jost, J. T. - Tyler, T. R. - Chen, E. (2007): Moral outrage mediates the dampening effect of system justification on support for redistributive social policies. *Psychological Science*, Vol. 18, No. 3, 267–274. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01887.x> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

Weber, M. (1958): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: A Classic Study of the Fundamental Relationships Between Religion and the Economic and Social Life in Modern Culture*. New York, Scribner.

Wilkinson, R. - Pickett, K. (2009): *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. Bloomsbury Publishing.

Wilson, G. D. (szerk.) (1973): *The psychology of conservatism*. San Diego, Academic Press.

Winter, N. J. G. (2008). *Dangerous frames: How ideas about race and gender shape public opinion*. Chicago, University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226902388.001.0001>

World Economic Forum (2020. január 19.): *The Global Social Mobility Report* 2020. https://www3.weforum.org/docs/Global_Social_Mobility_Report.pdf (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

World Economic Forum (2020. szeptember 2.): *Is the American Dream over? Here's what the data says.* <https://www.weforum.org/agenda/2020/09/social-mobility-upwards-decline-usa-us-america-economics/> (Utolsó letöltés: 2024. 03. 09.)

System Justification in Hungary Summary

The study provides a broad summary of system justification theory and interlocks it with belief in a just world theory and social dominance theory. At the same time the main goal of the article is to examine them in the Hungarian context. System justification theory was born in the United States; thus it can be theorized that citizens behave and think differently in a post-socialist country such as Hungary.

According to system justification theory, people are motivated to defend, bolster, and justify prevailing social, economic, and political arrangements, even arrangements that are disadvantageous for them. Of course, this psychological phenomenon is present in Hungary and other post-socialist countries, however robust system criticism is significant too (unlike in the USA). The study aspires to give a summary about this special Hungarian voter behaviour and suggests new directions for future research.

Lovász Dorottya
ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Szabó Gabriella

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2024.1.193>

Stílus kutatás a politikatudományban

1. Bevezetés

A modern politika perszonalizált volta és az információs és kommunikációs technológiák (mint például a televízió, rádió, internet stb.) növekvő szerepe következtében az érzelmek és a látvány szerepe felértékelődött a politikában¹. A tartalmi kérdések mellett a politika esztétikai dimenziója is fontossá vált. Azonban a jelenleg *mainstream* politikatudományhoz tartozó kutatások önmagukban nem adnak kielégítő választ arra, miért vonzó egy politikus a választó számára. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a politikai stílus különböző megközelítéseit és kutatási irányait, a nemzetközi és magyar szakirodalom áttekintésével. A tanulmány célja nem egy konkrét kutatás eredményeinek bemutatása. Sokkal inkább egy irodalmi áttekintést kíván nyújtani, melynek célja a további kutatások ösztönzése és inspirálása, ahol a politika esztétikai dimenziójára, stílus kutatás performativitáson nyugvó megközelítésére és multimodalitásra, mint módszerre kerül a hangsúly.

A stílus kutatás különböző irányai eltérő módon gondolkodnak a stílus politikatudományban betöltött szerepéről. A vezetéskutatás kormányzási és vezetési stílusokat vizsgál². A *gender studies* mélyebb társadalmi és kulturális dimenziókat kutat, amelyek hatással vannak az adott politikus kommunikációjára és magára a választóra is³. A társadalomszemiotikai megközelítés a verbális és nonverbális jelek fontosságát hangsúlyozza a stílus kutatásban⁴. A retorika a stílust főként a politikai beszédek mentén értelmezi⁵. Látható, hogy a politikai stílus kutatása szerteágazó napjainkban, nem csupán az egyes politikai vezetők vezetési képességét, megjelenését és kommunikációját jelentheti. A stílus tehát összetettebb,

¹ Grabe & Bucy, 2009.

² Mumford et. al. 2001, 2007, 2008.

³ Hargrave & Blumenau 2022.

⁴ Charteris-Black 2011.

⁵ Charteris-Black 2007, 2011.

mint egy politikai szereplő beszédeinek gyűjteménye vagy egy politikai vezető szakpolitikai javaslata, kormányzási képességének vizsgálata. A vezetéskutatásból kimarad a karizma vagy a politikai kommunikáció kutatása, a retorikából a szövegeken túli kommunikációs források elemzése, a *gender studies* nézőpontjából a nemi eltéréseken túl mutató elemzések. A stílus, jelen tanulmány nézőpontja szerint egy multimodális, performatív és retorikai eszközkészlet, mely együttesen alkalmazva kelt benyomást a választóban és végső soron a politikai siker kulcsát jelentheti. Multimodális, mert a nonverbális és verbális jeleket egyaránt fontosnak tételezi, performatív, mert a politikai vezető cselekvését „színpadra kell állítani” és retorikai, mert a nyilvános beszéd és a nyelv dimenziójában ölt testet. Tehát nem csupán az számít, hogy mit mond, hanem az is, hogy hogyan fejezi ki, továbbá, hogy hogyan cselekszik az adott politikai szereplő.

A tanulmányban először a stílus kifejezés eredetét és jelentésváltozatait mutatom be. Ezután az általam használt politikai stílus fogalmat járom körbe. Ezt követően a politikai stílus rétegeit és határterületeit tárgyalom, továbbá azokat a nemzetközi és hazai kutatási paradigmákat, melyekben a stílus kérdésével foglalkoznak, végül a performativitásra és multimodalitásra fókuszáló stíluskutatási megközelítéseket és további kutatási lehetőségeket vázolok fel.

2. A stílus eredete és jelentésváltozatai

A stílus sokoldalú fogalom. A kifejezés a latin a *stilus* szóból ered, mely egy íróeszközt jelentett az ókorban, amit viasztáblára való íráshoz használtak⁶. A stílus már ekkor a kommunikációhoz kapcsolódott és egy szerző írásmódjának jellemzésére használták. Inkább retorikai, mint művészeti értelemben⁷. A stílus, azaz *elocutio* az írás mellett a retorikához kötött fogalom volt. Az egyes viselkedésmódokat, verbális kifejezésmódokat igyekeztek megkülönböztetni vele egymással⁸. A művészetekkel a XVIII. században kapcsolódott össze a fogalom. Így már nem kizárólag írói vagy retorikai stílus, hanem építészeti, festészeti, grafikai, képalkotói, zenei stílusok is megkülönböztethetővé váltak⁹. Az egyes stílusok kialakulását nem csupán a művészeti ágak egymástól való elkülönülése és a professzionalizmus hozta magával, hanem a művészettörténet írás és a

⁶ Gombrich 2024.

⁷ Gombrich 2024.

⁸ Gombrich 2024.

⁹ Gombrich 2024.

technika fejlődése is¹⁰, mivel a jobb és újabb módszerek ismerete általában megváltoztatja a műtárgyak stílusát.¹¹

A stílusnak így két domináns jelentésváltozatát különböztetjük meg egymástól. Az egyik megközelítés szerint a *stílust* az azonos időben vagy azonos személy által készített műalkotások közötti kapcsolatok jellemzésére használják, tehát rendszereznek vele. A második megközelítés szerint a stílus a kifejezés eszköze, amely nem a tartalmi kérdésekre irányul, inkább a *hogyanra*, például arra, hogyan készül el egy műalkotás. A gyakorlatban a két megközelítés együtt is megfér egymással, nem egymást kizáróak.¹² A művészettörténet fejlődésével a XVIII. században a kifejezés normatív töltetűvé vált. A művészettörténészek az egyes művészeti stílusok meghatározása esetén a fejlettség vagy minőség szerint osztályozták az alkotásokat. Így például a barbár stílus a visszamaradottságot a gótikus fejlettséget jelentette, átvitt értelemben ezzel utalva egy adott társadalom fejlettségére¹³. Ebben az időszakban, párhuzamosan a művészettörténeti irányzatokkal, a stilisztika is fejlődött. A stilisztika mely a stílus tudománya, a nyelvi eszközökkel létrehozott stílus fajtáit és eszközeit vizsgálja a XX. század elején válik önálló tudományággá. Előtte a retorikában, a poétikában és az írásműszerkesztés-tanokban jelenik meg eszközkészlete. A retorika a szónoki beszéd felépítését és eszközeit vizsgálta, azon belül is a szóképeket, alakzatokat, a stílus illő voltát. A poétika pedig a költészettan az esztétikai hatás szempontjait. A szemiotika, pragmatika, szociolingvisztika és szemantika megjelenésével a stilisztika kutatása megújult és önálló tudományágként.¹⁴

A stílus kifejezés a művészetek, a stilisztika és a tudomány világából idővel a köznyelvbe is beszivárgott. A társasági élet kialakulásával egyfajta koherens, jellemző viselkedést vagy öltözéket jelentett a stílus szó. Normatív voltát itt sem veszítette el a fogalom, de jelentése szélesebbé vált és elkezdett intenzívebben kötődni a divat világához. A XX. században már fogyasztási kategóriát is jelölt, ebben az értelmezésben a stílus egyfajta fogyasztási preferenciát jelent, ahol az egyén stílusát bizonyos kulturális vagy tárgyi cikkek megvásárlásával, birtoklásával és viselésével és ezekhez tartozó cselekvéssel fejezi ki¹⁵. A stílus napjainkban egyszerre rendelkezik az összes jelentésvariációjával, használja a művészet, a média, a marketing és a politika világa is. Összefoglalva a stílus jellegzetes módja annak, ahogyan egy csoport megjelenési, viselkedési vagy kommunikációs módja

¹⁰ Gombrich 2024.

¹¹ Gombrich 2024.

¹² Moffit 2016.

¹³ Gombrich 2024.

¹⁴ Szathmári 1997.

¹⁵ Kiss 2017.

artikulálódik, vagy ahogy egy cselekményt végrehajtanak, egy műalkotást létrehoznak¹⁶.

3. Politikai stílus fogalma

Ugyan a stílus ismert fogalom a politikatudomány számára, a populizmus kutatások újraéledéséig¹⁷ a politikai kommunikációval közel azonos, nem különálló fogalomként kezelték. A stílus, amiatt, hogy a politika „felületére”, felszíni szintjére, a *hogyan* kérdésére összpontosít, továbbá a retorikai, performatív és vizuális kommunikációs elemei miatt, a *mainstream* politikatudományérdeklődési területén kívülre került.¹⁸

A politikatudományban emiatt a stíluskutatásnak számos eltérő megközelítése alakult ki. A vezetéskutatás szükségképpen máshogy gondolkodik a stílus fogalmáról, mint ahogyan a retorika még akkor is, ha a vezetéskutatás módszerként használ retorikai elemzést. Az egyes kutatási területek közötti kapcsolatot a politikai fókusz jelenti, tehát az, hogy a stílus különböző megközelítései mind a politika befolyásolására irányulnak. Ahogy korábban bemutatásra került, a stílus fogalmát többnyire kétféleképpen használják: Egyrészt, mint kategóriarendszer, másrészt, mint valamely cselekvés nem tartalmi, hanem a kivitelezésre vonatkozó részére való utalásként. A művészetben elválik egymástól az alkotás tartalmi és felületi dimenziója, de a politikában nem így történik. A politikai tartalom és a kifejezésmód összefügg és hat is egymásra¹⁹, így kiemelten fontos, hogy ne kizárólag tartalmi kérdések kerüljenek elő egyes politikai vezetők vizsgálatakor.

A politikai stílus fogalma a következő jelen tanulmány megközelítése szerint: „*A politikai stílus retorikai konvenciók összefüggő repertoárja esztétikai reakciótól függően a politikai hatás elérése érdekében.*”²⁰ A fogalom Robert Harimantól származik, aki a *Political Style. The Artistry of Power* című művében négy politikai stílust mutat be (realista, udvari, bürokratikus, köztársasági), melyek egymástól elváló politikaképeket, társadalmi berendezkedéseket jelentenek²¹. Hariman megközelítésében a politikai stílus több, mint pusztán retorikai fogás, ezért átfogó módon értelmezi a stílus szerepét politikatudományban, egyfajta politikaképként

¹⁶ Gombrich 2024.

¹⁷ Moffit 2016.

¹⁸ Moffit 2016.

¹⁹ Moffit 2016.

²⁰ Hariman 1995:4.

²¹ Hariman 1995.

tételezi és konkrét állam berendezkedésekhez kapcsolja őket. Ugyan Hariman elmélete nem kizárólag a kommunikációt vizsgálja, mégis politikai stílus fogalma áll a legközelebb ahhoz a megközelítéshez, mely a multimodalitás-performativitás-retorika hármását összekapcsolja és egyben figyelmet szentel a politika esztétikai dimenziójának is.

4. A politikai stílus rétegei

A stílus annak áthidalására szolgál, hogy a választó és a politikus között szükségképpen létezik egy távolság, ami eltérő szociális helyzetükből, csoporttagságukból fakad. A stílus ezt a szakadékot igyekszik megszüntetni a politikus és a választó között, azzal, hogy a stílus segítségével azonosulhatóvá teszi a politikust. Ez az azonosulás azonban nem kizárólag esztétikai szinten történik²². Már az ókori Rómában a politikában alkalmazott retorikai stílusokat a közönséghez igazították. Cicero két stílus között tett különbséget: a józan, ókori görög hagyományokon nyugvó Attikus stílust és a robbanékony Ázsiai stílust különböztette meg egymástól. A szónokok nem korlátozták magukat kizárólag egy stílus használatára, közönséghez mértén váltogatták őket.

Carola Schoor tanulmányában úgy fogalmaz, a politikai stílus három rétegből áll és a választói azonosulás és az esztétikai távolság áthidalása akkor teljes, ha a stílus mind a három szinten működik. Első az ideológiai/eszmei dimenzió²³, ahol az adott politikai ideológia keretei kerülnek kifejezésre. Nem egy konkrét ideológia pontos részleteinek kifejtését jelenti ez, inkább olyan általánosításokat és igazságokat, melyek vizuálisan és verbálisan képviselik a közgondolkodás egyes elemeit. Schoor szerint nincs szükség erős belső koherenciára ezen a szinten, mert a stílus másik két dimenziója segít egyben tartani a stílust, tehát az ideológiai szint lehet ellentmondásos²⁴. A második a szociális dimenzió²⁵, ahol a politikai identitás megszületik. Ez az identitás a társadalom által irányított és befolyásolt. A választók nem szabadon választják meg identitásukat, hanem a társadalom nyomásának hatására teszik ezt, tehát egy politikus stílusát befolyásolják azok a társadalmi konvenciók, melyek korábban kialakultak a politikai szereplőkkel szemben elvárásként. Ennek dimenzióinak szerves része a csoportidentitás, mely társadalmi csoporttagságból és az ahhoz való érzelmi kötődésből fakad. A kettő

²² Schoor 2017. 4.

²³ *ideological style*

²⁴ Schoor 2020. 30.

²⁵ *social style*

egyvelege adja ki azt a szociális dimenziót, mely képviselésre kerül a politikai stílusban. A harmadik a retorikai dimenzió²⁶, a prezentációs szint, mely a meggyőzés szóbeli technikáit tartalmazza. A meggyőzés technikái segítenek elfedni az igazságot és hatékonyan továbbítani a politikai üzeneteket. Ez a három dimenzió nem választható szét egymástól, együtt alkotják a politikai stílust.

5. A politikai stílus kutatásának határterületei

A politikai stílus vizsgálata nem korlátozódik egyetlen tudományterületre. A kutatás interdiszciplináris megközelítése lehetővé teszi a kutatók számára, hogy új kérdéseket tegyenek fel, és új megközelítéseket alkalmazzanak a politikai stílus vizsgálatára. Így a politikai stílus kutatásának változatos volta miatt számos határterülete van. Az egyik ilyen határterület az identitáskutatás. A politikai identitás egy személy vagy csoport politikájának mögöttes ideológiai és hovatartozási aspektusát jelenti²⁷, míg ezzel szemben a politikai stílus lényegében egy politikai személyiség megjelenési és kommunikációs stílusát jelöli. A stílus tehát nem egyenlő az identitással, mert az identitás mélyebb azonosulást jelent, mint a stílus.

Egy másik határterület a politikai kommunikáció kutatás. A politikai kommunikáció az üzenetek és információk továbbítására összpontosít, sok szempontból tágabb fogalom, mint az általunk használt politikai stílus fogalma. A politikai kommunikáció a politikai üzenetek közvetítésével kapcsolatos tevékenységek és taktikák szélesebb körét foglalja magában²⁸. Ha a politikai stílus kommunikációs aspektusai jelentik a vizsgálat tárgyát, az kifejezetten a kommunikáció módjára összpontosít, olyan elemeket hangsúlyozva, mint a karizma, verbális és nonverbális kommunikáció és az érzelmi kapcsolat a választó és a jelölt között. Leegyszerűsítve, a politikai stílus kutatás a politikai kommunikáció kutatás egyik részterülete lehet. A vezetéskutatás a hatékony vezetés kérdésével foglalkozik és azokkal a tulajdonságokkal és stratégiákkal melyek ezt a hatékonyságot előidézik vagy fokozzák. Ezt is nevezhetjük egyfajta stílusnak, de ezek a stratégiák általában nem kommunikációs jellegűek²⁹.

A diszkurzív politikatudomány egy olyan megközelítés, amely a politikai folyamatokat és jelenségeket elsősorban a nyelvi és szimbolikus

²⁶ *rhetorical style*

²⁷ Alcott 1997.

²⁸ Norris 2004.

²⁹ Boda 2020.

kifejeződések révén értelmezi. A "diszkurzus" itt a nyelvi és szimbolikus tartalmak, kifejezések és narratívák összességét jelenti, amelyek közvetítik a politikai viselkedést. Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a politikai valóság nemcsak objektív tényekből és eseményekből áll, hanem szorosan összefonódik a nyelvi értelmezésekkel is³⁰. A politikai stílus kutatása és a diszkurzív politikatudomány mutat hasonlóságokat egymással. A diszkurzív politikatudomány a nyelvre helyezi a hangsúlyt, mely a politikai stílusra is igaz, de a politikai stílus a performatív szempontokat is kiemeli, így számára nem kizárólag a tartalom, a kifejezés módja is érdekes lesz³¹. Míg a diszkurzív politikatudomány elsősorban a diszkurzív "tartalomra" összpontosít, azt ahogyan ez a tartalom megjelenik, azt figyelmen kívül hagyja³². A retorika és a politikai stílus megközelítésünk szerint rokon fogalmak. Mindkettő a kommunikációval és a meggyőzéssel foglalkozik, de a kommunikáció különböző aspektusaira és szintjeire összpontosítanak. Míg a retorika leglényegibb eleme a meggyőzés verbális és nonverbális mikéntje³³, a politikai stílus azon elemek szélesebb körét foglalja magában, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy egy politikai vezetőt hogyan érzékelnek a választói, a média és más politikai szereplők. Egy politikus stílusa tartalmaz retorikai elemeket, de nem kizárólag csak ebből áll.

Végül a szemiotika elméleti keretet biztosít annak megértéséhez, hogy a *jelek* hogyan hoznak létre jelentést³⁴. A társadalomszemiotika multimodális szemlélete kapcsolódik a stíluskutatáshoz, hiszen a politikai stílus azzal foglalkozik, hogy a politikai vezetők hogyan használják a kommunikációs eszközöket politikai imázsuk kialakítására és a közönségükkel való kapcsolattartásra.

6. A politikai stílus kutatásának nemzetközi és hazai paradigmái

A politikai stílus kutatásának paradigmái különféle megközelítéseket és elméleti kereteket a stílus elemeinek elemzésére. Ezek közé tartozik a közpolitikai stílus kutatás, azon belül is a kormányzási és vezetési stílusok vizsgálata, a gender és stílus összefüggéseinek kutatása, a retorikai stílus és szemiotika és stílus kutatás. Ezek a paradigmák gyakran átfedésben vannak egymással, előfordul, hogy egymás módszereit használják, eltérő fókuszpontjaik ellenére.

³⁰ Moffit 2016. 48.

³¹ Moffit 2016. 48.

³² Moffit 2016. 48.

³³ Arisztotelész 1999.

³⁴ Campbell et al. 2019.

Közpolitikai stílus kutatás

A közpolitikai stílus kutatás elsősorban a kormányzás *hogyan* oldalára fókuszál³⁵. Egyszerre foglalkozik állandó szakpolitikákkal, hiszen számos országban a közpolitikák nagyon hasonló kérdésekre keresik a választ (például oktatással minden kormánynak foglalkoznia kell) vagy ideológiák által motiváltak. Másfelől viszont kultúraspecifikus kutatási terület is, hiszen az, hogy egy kormány mit tart fontosnak megoldani, milyen tárcákat állít fel, hogyan old meg társadalmi problémákat az társadalmi környezettől függő kérdés. Jeremy Richardson a kutatásai során arra kereste a választ, hogy léteznek-e országspecifikus közpolitikai szervező elvek, stílusok³⁶. Richardson ennek vizsgálatára egy mátrixot alkotott melyben a kormány közpolitikai problémákhoz való hozzáállása és a kormány és nem kormányzati szereplők közti viszonyt vizsgálta³⁷.

Kormányzási stílusok

Ugyan nem teljesen merítik ki a stílus fogalmát a következő megközelítések, azonban Boda Zsolt, *Ki Dönt?* című könyvében több egymástól eltérő kormányzási stílust különít el. A politikai kormányzás fogalma Peter Aucointól származik³⁸. Itt a kormányzás során négy közpolitikát befolyásoló esemény történik. Az egyik, hogy a hatalommegosztásban a súly eltolódik a végrehajtóhatalom felé, és a miniszterelnök kiemelt szerepű lesz a döntéshozásban, továbbá a politikai kampány állandóvá válik. A második, hogy a bürokráciát a kormányzó fél a politikai kinevezettekkel tölti fel. Harmadszor, hogy a vezetők kinevezése is politikai alapon történik a kormányzatban. és végül a negyedik, hogy a kormány és a kormányzó párt összefonódik, a kormány iránti hűség a kormánypárt iránti hűséget is jelenti³⁹.

A populista kormányzási stílus esetében egy többszörösen összetett fogalommal van dolgunk. Boda Benjamin Moffit⁴⁰ által meghatározott koncepciót vette alapul, és arra a megállapításra jutott, hogy a populista kormányzati stílus tartalmában radikális és gyors változtatásokat eszközöl, innovatív, kizáró, a többség érdekeit követő, procedurálisan a közvetlen

³⁵ Boda 2020.

³⁶ Boda 2020.

³⁷ Boda 2020.

³⁸ Aucoin 2012.

³⁹ Boda 2020.

⁴⁰ Moffit 2016. Canovan 1999. Mudde 2004. Boda 2020.

kommunikáció híve a választókkal és kommunikáció szempontjából aktorközpontú, kétosztatú világképet közvetítő kormányzási stílus⁴¹.

A hálózatos kormányzás⁴² elméletében az érdekcsoportok, civilek, állampolgárok, vállalatok, más szervezetek szerepe felértékelődik a döntéshozatalban ezzel növelve azok legitimitását. Ebben a konzultatív kormányzási stílusban a döntési eljárások decentralizáltak és a *bottom-up* megvalósítás jellemző. A kommunikáció és a vita fontos elem a döntéselőkészítésben és nagy hangsúly van a döntések lokális hatásán és megvalósításán⁴³. Neoweberi állam a képviseleti demokrácia fontosságát hangsúlyozza, legfontosabb intézményei a kormány, a törvényhozás; valamint a központi adminisztráció. Ebből is kiemelkedik a kormány, mint főszereplő. A döntéselőkészítéshez a civil társadalom bevonását fontosnak tartják, a közigazgatásban megjelenik a menedzser szemlélet⁴⁴.

Az oligarchikus kormányzás esetében a politika teljesen elit vezérelt, kizáró. A döntések nem integratívak, azok egy szűk, magas jövedelmű réteg segítségével jönnek létre. A döntésekre a társadalomnak kicsi a hatása, nem szerves részei a döntéshozatalnak. Az elmélet fontos lényege, hogy ez az irányító kisebbség jövedelmi helyzete okán lesz erős politikai pozícióban⁴⁵. A szakértői kormányzás elmélete a válságok hatására alakult ki és az a jellegzetessége, hogy a politika depolitizált voltát, a szakértőiség fölényét a politikai érdekek felett igyekeztek erősíteni. A szakértői kormány fontos vonása az adott tárcákhoz rendelt miniszterek tényleges kapcsolata a tárcájukkal. Jó példa lehet a jelenségre 1995-ben Bokros Lajos hivatalba lépése, vagy a 2008-as válság idején kinevezett Bajnai Gordon és szakértői kormánya. A szakértői kormány egy átmeneti kormányzási stílus, melynek célja a jogrend fenntartása a válság elmúlásáig. Az ilyen kormányok vezetői általában technokrata, nem karrierpolitikus attitűdű személyek⁴⁶.

Vezetési stílusok

Mind a vezetési, mind a kormányzási stílusok döntő szerepet játszanak a politikai rendszerek működésének megértésében, azonban a vezetési stílusok az egyes vezetők viselkedésére és jellemzőire összpontosítanak, míg a kormányzási stílusok azokat a tágabb intézményi és strukturális

⁴¹ Bartha et al. 2020.

⁴² New Public Governance

⁴³ Brinkerhof 1999. Boda 2006. Hermet et al. 2005. Boda 2020.

⁴⁴ Pollit & Bouckaert 2011. Boda 2020.

⁴⁵ Winters 2011. Michels 1962. Boda 2020.

⁴⁶ Sebők 2014. McDonnell & Valbruzzi 2014. Boda 2020.

kereteket vizsgálják, amelyeken belül a politikai döntések születnek és a kormányzás történik. A vezetéskutatás nézőpontja a közpolitika és kormányzási képesség kontextusában elemzi a stílus és a vezetés kapcsolatát. Az elemzések az adott politikai működést stílusként azonosítják, azonban meghatározásuknak kevés kapcsolata van a stílus szó eredeti, vagy akár modern, köznapi jelentésével.

James Burns elméletében a tranzakciós és a transzformatív vezetői modellben a közös cselekvés elérése a cél. A tranzakciós vezető megérti mire van szüksége a vezetetteknek és egyfajta csereeszközt ajánl az együttműködésért cserébe. A transzformatív vezető ezzel szemben a vezetést morális alapokra helyezi és jellemével motiválja együttműködésre a csoporttársakat⁴⁷. Victor Vroom és Phillip Yetton autokratikus, konzultatív, csoportos és delegáló vezetőt leíró modellje a döntéshozatal egyedüli vagy megosztott voltát vizsgálja⁴⁸. Michael Mumford és szerzőtársainak karizmatikus, ideologikus és pragmatikus vezetői stílust leíró modellje (CIP-modell) kontextus és célfüggő vezetői modell. A karizmatikus vezető identitást ad a követőinek, míg az ideologikus a választók már meglévő identitására építkezve lép fel. A pragmatikus vezető a technokrata oldala a hármas tagolásnak, racionalitása és az intézmények tisztelete jellemzi. Az előbb ismertetett CIP- modellt Kiss Balázs és Szabó Gabriella olyan kategóriarendszerként alkalmazta, ami alkalmasnak bizonyult a migrációs válság esetén létrejövő vezetőtípusok kommunikációs szempontú tipizálására⁴⁹. Ez a modell három komponens együttállásához köti a politikai vezető sikerét: amennyiben a politikai szituációra a politikus az annak megfelelő típus viselkedésével válaszol, és ezzel teljesíti a követők, az állampolgárok szituációval kapcsolatos elvárásait, akkor kiemelkedővé vezetővé válik⁵⁰.

A közpolitikai stílusvizsgálat érvényessége mellett érvelő Boda Zsolt arra hívja fel a figyelmet, hogy az olyan elemzések, melyek a politikai vezetők személyiségét helyezik elemzésük célkeresztjébe, nem alkalmasak markáns vezetőtípusok meghatározására. A személyiségközpontú megközelítés túl részletes jellemzést tesz lehetővé, emiatt kevésbé alkalmas a vezetőtípusok hatékony elkülönítésére és a politikatudomány számára nem vagy kevésbé érdekes ismereteket eredményez. A személyiségközpontú megközelítésre jó példa Fred I. Greenstein amerikai elnökök stílusára vonatkozó vizsgálata⁵¹. Greenstein megközelítése nem a közpolitika-alkotásra

⁴⁷ Burns 1978. Boda 2020.

⁴⁸ Vroom & Yetton 1973.

⁴⁹ Kiss 2015. Kiss - Szabó 2018.

⁵⁰ Kiss 2015. Kiss - Szabó 2018.

⁵¹ Greenstein 1994, 1998.

vonatkozik, hanem olyan szempontokat vizsgál, mint például az adott politikai szereplő kommunikációs stílusa, szervezési képessége vagy érzelmi intelligenciája⁵².

Gender és stílus kutatás

A *gender studies* interdiszciplináris tudományterület, mely a politikatudományon túl a szociológia, az antropológia, a pszichológia, a történelem, az irodalom területéhez is kötődik. Kutatásainak célja a nemek hagyományos értelmezésének kritikus elemzése, valamint a társadalmi igazságosság, egyenlőség és befogadás előmozdítása. A *gender studies* főként feminista elméletekre épít, megközelítése nem csupán leíró, előíró is lehet⁵³. A politikai stílus kutatással a nők és a férfiak közötti eltérő önreprezentáció vagy beszédstílus kutatásában kapcsolódik össze. Lotte Hargrave és Jack Blumenau tanulmányukban arról beszél, hogy korábban a kutatások szerint a nők érvelése inkább érzelmi, empatikus és pozitív, a férfiak inkább analitikus, agresszív és összetett nyelvezetet használnak⁵⁴. Azonban változik ez a tendencia, 1997 és 2019 között az Egyesült Királyság parlamenti vitáinak elemzése kimutatta, hogy a nők kevésbé nőies nyelvezetet használnak már, mert megváltozott a társadalmi környezet⁵⁵. Jonathan Charteris-Black retorikai kutatásában azt mutatta be David Cameron beszédein keresztül, hogy ma már vonzó lehet, ha egy férfi politikus érzelmes beszédmódot használ, úgynevezett *feminin stílusban* kommunikál⁵⁶. Aidan Combs és szerzőtársai kutatásai viszont azt mutatták ki, hogy nem igaz, hogy a nőknek egyszerűen úgy kell viselkedniük, mint a férfiaknak, hogy leküzdjék a nemi alapú diszkriminációt, a politikai befolyásuk növeléséhez egyszerre kell figyelni a nőként és férfiként azonosított viselkedésminták alkalmazására egy nőnek⁵⁷. Kázmér-Mayer Szilvia és Czibor Andrea kutatásukban azt vizsgálták, hogy a feminin tulajdonságokkal azonosított transzformáló vezetési stílus inkább nőkre jellemző, a társadalmi hatások következtében⁵⁸. A politikai stílus kutatás segítségével ezek a kutatások mélyebb betekintést nyújtanak abba, hogy hogyan befolyásolja a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárások és normák a politikai kommunikációt és a vezetési stílusokat.

⁵² Boda 2020.

⁵³ True 2005.

⁵⁴ Dietrich et al. 2019. Coates 2015., Kathlene 1994.

⁵⁵ Hargrave & Blumenau 2021.

⁵⁶ Charteris-Black 2017.

⁵⁷ Combs et al. 2020.

⁵⁸ Kázmér-Mayer & Czibor 2019.

Retorikai stílus

A retorika a hatékony kommunikáció, különösen a meggyőző kommunikáció művészetét és gyakorlatát jelenti⁵⁹. A retorika magában foglalja azokat a stratégiákat és technikákat, amelyeket a hatásos érvek felépítésére, az érzelmek felkeltésére és a gondolatok meggyőző közvetítésére használnak. A retorika tágabb fogalommá XXI. században vált, ahol a kutatások már nem kizárólag beszédre vonatkoztatva alkalmazták, a vizuális kommunikáció kutatása, az úgynevezett vizuális retorika is a részévé vált⁶⁰. A retorika és a politikai stíluskutatás a politikatudományban főként a politikai beszédek elemzése mentén kapcsolódik. A retorikai elemzés általában a szóhasználatot, szókincset, a beszéd felépítését, az alkalmazott metaforákat, szóképeket, ritmust vizsgálja. Az elemzések lényeges szempontja még az úgynevezett retorikai háromszög megjelenése, a közönség érzelmeire (pátosz), logikus érvelésre (logosz) és a beszélő hitelességére vagy jellemére (éthosz) való hivatkozás⁶¹.

A retorikai kutatások mai formái egyszerre tartalmazznak kvalitatív és kvantitatív kutatási módszereket. A politikai érvelést kutatók az egyes politikai szereplők retorikai érveit vizsgálják a választókra és a politikai szereplőkre vagy az adott politikai rendszerre gyakorolt hatásuk szerint⁶². A kvantitatív megközelítésben statisztikai módszerekkel vizsgálnak szövegkorpuszokat. Az ilyen elemzések általában szavak és kifejezések számát, szórását, szavak kollokációját vizsgálják egy adott szövegben és hozzá viszonyítva referencia korpuszokban⁶³. Komparatív kulcsszó elemzéssel vizsgálta Jonathan Charteris-Black a David Cameron és Tony Blair beszédeit is, ahol a feminin retorikai stílust körvonalazta. A retorikai elemzés mára már nem kizárólag hosszú beszédek elemzését jelenti. Erin Everson a twitteren vizsgálta Marco Rubio és Elizabeth Warren tweetjeit⁶⁴ és kimutatta, hogy a szenátorok negatív érzések kimutatásával könnyebben elérhetik a választókat. A retorika a populizmus kutatásokkal is karöltve jár. Egyes szerzők szerint a populizmus egyfajta retorika, nem pedig ideológia, logika, stílus vagy államberendezkedés. Michael Kazin a populizmus retorikai gyökereit a XIX. századra vezeti vissza. Könyvében amellet érvel, hogy ez a nyelvezet évszázadok óta velünk él⁶⁵.

⁵⁹ Adamik et. al. 2004.

⁶⁰ Marcel 2017.

⁶¹ Adamik et. al. 2004.

⁶² Blumenau & Lauderdale 2020.

⁶³ Scott 2023.

⁶⁴ Everson 2023.

⁶⁵ Kazin 1995.

Szemiotika és stílus

A szemiotika a jelek, szimbólumok és jelentéseik tanulmányozása. Azt vizsgálja, hogy a jelek (amelyek lehetnek szavak, képek, gesztusok vagy a kommunikáció bármely más formája) hogyan közvetítenek jelentést, és hogyan értelmezik ezeket a jelentéseket az egyének és a csoportok és maga a társadalom⁶⁶. A szemiotika szerint nem kizárólag a nyelv rendelkezik jelentéssel, hanem a minket körülvevő világ is. Így tekinthetjük az egyes politikai szereplőket a politika jelentés hordozóinak. Az egyes politikusok így különböző stílusokkal kerülnek azonosításra és ezzel egyetemben eltérő társadalmi helyzetet, jelképeznek.⁶⁷

A Kiss Balázs vezette *Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990-2015* című kutatás a társadalomszemiotikai megközelítéssel definiálja a stílus fogalmát: *egyéni stílust, társadalmi stílust, valamint életstílust* különböztet meg egymástól⁶⁸. Az egyéni stílus egyénenként eltérő, az önkifejezés eszköze, a társadalmi nyomás ellenében kialakított szokás. A társadalmi stílus ezzel szemben azon szokások halmaza melyeket az egyén a szocializáció során, a saját társadalmi csoportjától tanul el. Az életstílus a kettő egyvelege. Egyéni, mert az egyén a fennálló fogyasztási lehetőségek közül kreatívan alkalmazza az elé tárt lehetőségeket, másrészt társadalmi, mert csoporthoz kötődik, ha ugyan az adott csoport nem is egy fizikai térben létezik együtt⁶⁹. A társadalomszemiotikai kutatás ezeket a stílusdefiníciókat mindig kisebb-nagyobb csoportokra alkalmazza, nem politikai közösségek vagy az egyéni politikai szereplők stílusának meghatározására. A szemiotikai megközelítést a stíluskutatásban Carola Schoor alkalmazta a populista, elitista és pluralista stílus meghatározásához. Az elemzésében szemiotikai elemzést végzett amerikai politikusok beszédein és az egyes stílusok egymásba ágyazódását kutatta.⁷⁰

7. Politikai stílus, mint performatív aktus

A politikai stíluskutatás fenti paradigmáinak képviselői között látható átfedés. Egyes szerzők egyszerre jelennek meg több paradigmában. Ez az elemzési módszereik közötti hasonlóságuk miatt fordulhat elő és amiatt is,

⁶⁶ Campbell 2019.

⁶⁷ Schoor 2020.

⁶⁸ Kiss 2017.

⁶⁹ Kiss 2017.

⁷⁰ Schoor 2020.

hogy a kutatási paradigmák nincsenek szélsőségesen különválasztva egymástól. Egy vezetéskutatási elemzés alkalmazhat retorikai elemzést módszerül.

Ebben az alfejezetben olyan stílusmegközelítéseket tárgyalok, melyek egyrészt felcímkézett stíluselméletek, másrészt számot vetnek az *esztétikai távolság* fogalmával, tehát azzal, hogy a politikusok és az állampolgárok hogyan azonosulnak egymással. A problémát Ankersmit és Pels is tárgyalta korábban, ahol az *esztétikai távolság* kifejezést használva kívántak utalni arra, hogy egy politikus soha nem lehet teljesen azonos azokkal, akiket képvisel, és ezt a távolságot szükséges a siker érdekében áthidalnia a stílusa segítségével⁷¹. A stíluscímkék érkezhettek a művészetből, a retorikából, politikai ideológiák is ihlethetik, azonban új kategóriák létrehozása csak bonyolítja a stílus körül kialakult vitákat a politikatudományban⁷². A stíluskutatás performatív megközelítésének eredete az ókori Rómába nyúlik vissza. A politika stilizálása az ókor óta a politika lényegi eleme. A retorikai stílusok kialakulása is ennek következménye. Már az ókori Rómában különbséget tettek túldíszített, érzelmes vagy józanul érvelő retorikai stílusok között aszerint, hogy hogyan érdemes használni őket. A XXI. században a mediatizálódás következtében a politikai szereplők már nem csupán szakpolitikai javaslatok kihangosítóivá váltak⁷³. Egész testükkel és lényükkel kell, hogy képviseljék politikai mondanivalójukat.

A politika performatív szemlélete Erving Goffman elméletéhez kötődik. Goffman elmélete szerint a mindennapi élet egy színház, ahol a mindenki szerepet játszik. Ruth Wodak szerint ez a politikában is így történik, a politikusok a közvetítő csatornáikon keresztül érnek el a választóikhoz, és esetünkben a demokratikus működés színdarabját játsszák. Carola Schoor értelmezésében a politikai stílus egy performansz, melynek célja, hogy a politikai szereplő kitöltse az esztétikai űrt közte és a választó között politikai identitás megteremtésével. Schoor megközelítésében a politika stílus három szinten értelmezhető. Az eszmei dimenzióban a tudás és az eszmék vannak, a társadalmi dimenzióban a csoporttagságok és kapcsolatok, a prezentációs dimenzióban a retorika található. Egy politikus, mikor kapcsolatot teremt a választókkal, általában mindegyiket próbálja alkalmazni. Schoor három egymástól eltérő politikai stílust különböztetett meg egymástól szemiotikai szövegelemzéssel: a populista, pluralista és elitista stílusokat. A populista identifikálja magát a választókkal, a választókat egy nem heterogén csoportként látja, kizáróan gondolkodik az

⁷¹ Ankersmit 1996., Pels 2003.

⁷² De Haan 2000. 238.

⁷³ Schoor 2020.

emberekről, és az elitet megfosztja hatalmától, a politikusokat a választók szintjére helyezi. A pluralista stílus nem identifikálja magát az emberekkel, a választókat heterogénnek látja és befogadó velük szemben, a politikusokat a választók szintjére helyezi és a hatalmat megfosztja az elitől. Az elitista stílus sem identifikálja magát az emberekkel, az embereket nem heterogén csoportként látja és a hatalmat a politikusokhoz helyezi. A stílusok egymással keveredhetnek is⁷⁴.

Jonathan Charteris-Black a politikai stílust a verbális és nonverbális szemiotikai módok összetett kölcsönhatásaként definiálja, amelyeken keresztül egy politikus társadalmilag megosztott jelentéseket közvetít⁷⁵. Így a fizikai megjelenés, öltözködés, testbeszéd, szimbolikus cselekvések együttesen alkotják azt a stílust, melyen keresztül a politikát értelmezzük. Charteris-Black főként retorikai szempontból elemezte korpuszelemzéssel egyes politikusok kommunikációját. David Cameron kommunikációja alapján a feminin stílust körvonalazta⁷⁶, Tony Blair beszédeinek elemzésével pedig a narratíva fontosságát mutatta be a meggyőzés sikeressége érdekében⁷⁷.

Robert Hariman mellett érvel, hogy a legfontosabb azt elismerni, hogy a politika művészi alapokon nyugszik, így minden politikai tapasztalatunk stilizált. Ha a politikát egyfajta művészetként értelmezzük, akkor a politikai siker összefüggésben áll az esztétikával. Hariman megközelítése a bölcsészet és a társadalomtudomány határán mozog. Ugyan Hariman nézőpontja ötvözi a retorika és a szemiotika eszközkészletét, stílus kutatásának hiányossága, hogy könyvében kizárólag szövegek elemzésével foglalkozik. A szövegeken túlmutató információforrások vizsgálata, mint például a képek, mozgóképek, testbeszéd vagy viselet és öltözet kimarad az elemzéséből. Az általa meghatározott négy politikai stílust (realista, bürokratikus, udvari, és köztársasági) irodalmi alkotások segítségével mutatja be. A realista stílus a stratégiai gondolkodást, a cselekvésselvű politizálást, a pillanat uralását emeli ki. A bürokratikus stílus hierarchikus társadalmi felépítéssel él, racionális, jogias, az írást priorizálja, és az elidegenedett társadalom képét mutatja. Az udvari stílus szintén nagyon hierarchikus, az előadás fontosságát emeli ki, ahol különös hangsúly van az esztétikán és az illemszabályokon. A köztársasági stílus a konszenzusra helyezi a hangsúlyt, a nyilvános beszéd az etikus politizálást és a morált emeli ki. A négy stílus egyfajta politikakép, politikai kontextusra

⁷⁴ Schoor 2020.

⁷⁵ Charteris-Black 2007.

⁷⁶ Charteris-Black 2007.

⁷⁷ Charteris-Black 2012.

utalnak. Kérdés, hogy melyik stílus releváns manapság a demokráciák korában⁷⁸.

Frank Ankersmit megközelítésében a politikai stílus a politikai filozófiából származik. A stílus abban segíti a választót, hogy eligazodjon a politikai paletta kínálatában. A politika tartalmi része a választó számára követhetetlen. Megközelítése szerint az állampolgár egyáltalán nem racionális választó, sokkal inkább olyasvalaki, akit a politika felszíni működésével könnyű megnyerni. A politika esztétikai dimenziója mentén az ő megközelítése szerint is van kapcsolat a művészetekkel. Elégikus és szatirikus politikai stílust különböztet meg egymástól⁷⁹.

Dick Pels Ankersmit munkáiból kiindulva a politikai stílus fontosságának változását a mediatizáció jelenségéhez kapcsolja. A celebritáskultúra és a bulvár a politikusokat arra sarkallja, hogy a szakpolitikai javaslataik helyett a személyes életük, érzelemviláguk, külsejük kerüljön a politikai térbe. A stílus viszont híd a választó és a képviselő között. A stílus segítségével az esztétikai távolság a politikus és a választó között csökken, azonban fennáll a veszélye, hogy a választók kimaradnak a politika tartalmi oldalából és csak a megfigyelés lesz érdekes számukra, így a politika dramatizálódik.

Benjamin Moffit Hariman, Pels és Ankersmit kutatásait kapcsolja össze úgy, hogy mind a retorikai mind az esztétikai elemeket egyaránt fontosnak tételezi. Fő állítása, hogy a politikai jelenségek/látványok, előadások felépítettek. Ez egyszerre jelenti azt, hogy mindig van nézője, ennek az előadásnak és azt is, hogy valakinek hatalmában áll létrehozni ezeket a helyzeteket és egyben a politikai siker záloga is ez, hogy hogyan sikerülnek ezek az előadások⁸⁰. Moffit javasolja a populizmus stílusként való azonosítását, mert az a stílus koncepciójában helyet kap a performativitás és a stilizált kommunikáció, mely napjainkban egyre fontosabbá válik a választók megszólításában. A populista stílust és kommunikációs stratégiákat baloldali és jobboldali mozgalmak egyaránt alkalmazhatják. Ha a populizmust kizárólag ideológiaként vagy logikaként határozzuk meg, az túlzottan leegyszerűsítheti a populista mozgalmak és vezetők sokrétű természetét. Ha stílusként tekintünk rá, az lehetővé teszi a különböző kommunikációs dimenziók átfogóbb elemzését⁸¹. Moffit a politikai stílus fogalmát úgy definiálja, mint a performansz repertoárját, amely a politikai viszonyok alakítására használnak⁸². Moffit főként a populista stílus definíciójával foglalkozik, melynek ellentétjeként a technokrata stílust

⁷⁸ Hariman 1995.

⁷⁹ Schoor 2020.

⁸⁰ Moffit 2016.

⁸¹ Moffit 2016.

⁸² Moffit 2016.

feltételezi. Moffit megközelítésében a legnagyobb hangsúly Judith Butler performativitás⁸³ elméletén van. Amikor a populisták azt állítják, hogy a nép nevében cselekednek, akkor ezzel az aktussal létrehozzák magát a népet. A populista stílus Moffit értelmezésében három elemből áll. A nép elismerésért való küzdelem során a nép egyszerre a politikai küzdelem célja és alany is lesz egyben. Itt a politikus célja a társadalom megosztása a tiszta nép és korrupt elit dichotómia szerint. A válság, összeomlás, fenyegetés közötti állapot a populista politikus másik jellemzője. A politikus állandó felhatalmazást kér az azonnali krízisek kezelésére. Mindig van egy ellenség: a bevándorlás, gazdasági válságok, igazságtalanság, katonai fenyegetettség, társadalmi változások stb. A modortalanság pedig a harmadik elem, a populista politikus áthágja a politikai normákat. Szleng, szitkozódás, politikailag inkorrekt, "színes" kommunikációt hajt végre a politikus⁸⁴.

8. Összegzés

A tanulmány a politikai stílus kutatásának lehetőségeit vázolta fel szakirodalmi áttekintés segítségével. A közpolitikai stílus kutatás, kormányzási stílusok és vezetési stílusok, retorikai stílusok kutatás nem a karizma és multimodalitás kérdéskörét figyelmen kívül hagyja az egyes stílusok körvonalazásakor, kizárólag a politikai hatékonyságra fókuszálnak. A politikai kommunikáció kutatás szempontjából a legrelevánsabb kutatások azok, melyek a politikai stílus kutatását performatív, multimodális aktusként tételezik. A perszonalizált és média vezérelt politikában a stílus fogalma kulcsfontosságú, hiszen a politikai aktorok sokkal inkább támaszkodnak karizmájukra a választók megnyerésekor, mint szakpolitikai javaslatukra. A stílus kutatása e szempontok szerint sokáig nem került elemzésre, melyre jó példa a populizmus meghatározása körül kialakult vita napjainkban⁸⁵.

További dilemmák az egyes stílusok szétbontásával és felcímkezésével kapcsolatosak. Érdemes-e felcímkézni őket egyáltalán, ha nem egymást kizáró kategóriák valójában. Léteznek-e ős stílusok, melyek a modern politikai stílusok eredőjei? A stílusok egy adott társadalomhoz kötöttek vagy képesek univerzálisan is működni? Továbbá az egyes kutatások megismételhetősége is kérdéses, hiszen a legtöbb stílusmeghatározás nem tipológiaként működik. A jelenlegi kutatási irányok bővítésének lehetősége

⁸³ Butler 1988.

⁸⁴ Moffit 2016.

⁸⁵ Schoor 2020.

lenne, ha a multimodalitás szempontjának beemelésén túl stílusindikátorok létrehozásával és tartalomelemzéssel vagy korpuszkutatási szövegelemzési módszerekkel növelnék a stíluskutatások megbízhatóságát és érvényességét.

Felhasznált irodalom

Adamik, Tamás A, Jászó Anna, Aczél, Petra: Retorika. Osiris Kiadó, Budapest, Magyarország. (2004)

Alcoff, Linda Martín: Philosophy and Racial Identity. *Philosophy Today*, 41 (1/4) (1997) 67–76. DOI: <https://doi.org/10.5840/philtoday199741119>

Ankersmit, Frank: Aesthetic Politics: Political Philosophy beyond Fact and Value. Stanford: Stanford University Press. (1996)

Aucoin, Peter: New political governance in Westminster systems: Impartial public administration and management performance at risk. *Governance*, 25(2), 177–199. (2012) DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2012.01569.x>

Bartha, Attila, Boda, Zsolt, Szikra, Dorottya: When populist govern. Conceptualizing populism in policy making. *Politics and Governance*, 8 (3), 71–81. (2020) DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v8i3.2922>

Bene, Márton: Virális Politika: Politikai Kommunikáció a Facebookon. Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Doktori Iskola (2019)

Boda, Zsolt: Ki dönt? Kormányzási stílusok és közpolitikai változás Magyarországon 2002–2014, Budapest, Gondolat Kiadó (2020)

Butler, Judith: Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40(4), (1988) 519. DOI: <https://doi.org/10.2307/3207893>

Burns, James MacGregor (1978): Leadership. New York, Harper and Row.

Brinkerhof, Derick W.: Exploring State - Civil Society Collaboration. Policy Partnerships in Developing Countries. *Nonprofit And Voluntary Sector Quarterly*, 28(4), Suppl., 59–86. (1999) DOI: <https://doi.org/10.1177/089976499773746438>

Campbell, Cary, Alin Olteanu, and Kalevi Kull: Learning and Knowing As Semiosis: Extending the Conceptual Apparatus of Semiotics. *Sign Systems Studies* 47 (3/4) (2019) 352–381. DOI: <https://doi.org/10.12697/SSS.2019.47.3-4.01>

Charteris-Black, Jonathan: The Communication of Leadership: The Design of Leadership Style. London, Routledge. (2007) DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203968291>

Charteris-Black, Jonathan: Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. Basingstoke, Palgrave Macmillan. (2011) DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230319899>

Charteris-Black, Jonathan: Political style. In: Stockwell, Peter (szerk.) The Cambridge Handbook of Stylistics, University of Nottingham, University of Sheffield. (2014) DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139237031.040>

Combs, Aidan et. al.: Perceived gender and political persuasion: a social media field experiment during the 2020 US Democratic presidential primary election. Sci Rep. (2023) 28;13(1):14051. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-023-39359-0>

Coates, Jennifer: Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language. London: Routledge. (2015) DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315645612>

Danesi, Marcel: Visual Rhetoric and Semiotic. Oxford Research Encyclopedia of Communication. (2017) DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.43>

De Haan, I.: Stijl, vorm, ontwerp: Nadeel en nut van het stijlbegrip voor de politiek. [Style, form, design: Disadvantage and advantage of the style concept for politics]. In D. Pels & H. te Velde (Eds.), Politieke Stijl: Over presentatie en optreden in de politiek. Amsterdam, NL: Spinhuis. (2000)

Dietrich, Bryce J., Matthew Hayes and Diana Z. O'Brien: Pitch Perfect: Vocal Pitch and the Emotional Intensity of Congressional Speech. American Political Science Review 113(4): (2019) 941–962. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055419000467>

Everson, Erin: Politicians on Twitter: A Rhetorical Analysis In: UWL Journal of Undergraduate Research XXVI (2023)

Gibson, Rachel & Cantijoch, Marta: Conceptualizing and Measuring Participation in the Age of the Internet: Is Online Political Engagement Really Different to Offline?. In The Journal of Politics 75, no. 3 (2013) 701–16. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022381613000431>

Goffman, Erving: The presentation of self in everyday life. Edinburgh, UK: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre. (1956)

Gombrich, Ernst: Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation. 2d (1960)

Gombrich, Ernst: Style. International Encyclopedia of the Social Sciences. Encyclopedia.com. (2024) <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/style>

Grabe, Maria Elizabeth & Bucy, Erik Page: Image Bite Politics: News and the Visual Framing of Elections, Oxford University Press. (2009) DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195372076.001.0001>

Greenstein, Fred I.: The presidential difference: Leadership style from FDR to Barack Obama. Princeton: Princeton University Press. (2009) DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400833696>

Hargrave, Lotte & Blumenau, Jay: No Longer Conforming to Stereotypes? Gender, Political Style and Parliamentary Debate in the UK. British Journal of Political Science. 2022;52(4):1584-1601. (2022) DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123421000648>

Hariman, Robert: Political Style. The Artistry of Power - New Practices of Inquiry. The University of Chicago Press (1995) DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226316284.001.0001>

Hermet, Gérard, Kazancigil, Ali, Prud'homme, Jean François: La gouvernance. Un concept et ses applications. Paris: Karthala. (2005)

Kathlene, Lyn: Power and influence in state legislative policymaking: The interaction of gender and position in committee hearing debates. American Political Science Review 88(3): (1994) 560–576. DOI: <https://doi.org/10.2307/2944795>

Kazin, Michael: The populist persuasion: An American history. (Revised ed). New York, NY. (1995)

Kázmér-Mayer, Szilvia & Czibor, Andrea: Nemi különbségek hatása a vezetési stílusra: Milyen eltérések és hasonlóságok mutatkoznak a férfiak és nők vezetési stílusa között a transzformáló vezetési stílus tekintetében. *Replika* (111). (2019) 133-143. DOI: <https://doi.org/10.32564/111.9>

Kiss, Balázs: Elfogultság és közöny. A politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye Magyarországon. In: Társadalomtudományi Szemle 2015/4 (2015) DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.89>

Kiss, Balázs: Közösségkutatás és Társadalomszemiotika, A Politikai kommunikáció kutatásának módszere., In: Kiss, Balázs (szerk.): Politikai

Kommunikáció Magyarországon, 1990 – 1997 Tanulmányok egy korszak kommunikációs jellegzetességeiről, Budapest, MTA TK PTI (2017)

Kiss, Balázs & Szabó, Gabriella: Constructing Political Leadership during the 2015 European migration crisis: The Hungarian case In: *Central European Journal of Communication* 1 (2018) DOI: [https://doi.org/10.19195/1899-5101.11.1\(20\).1](https://doi.org/10.19195/1899-5101.11.1(20).1)

McDonnell, Duncan & Valbruzzi, Marco: Defining and Classifying Technocrat-led and Technocratic Governments. *European Journal of Political Research*, 53. 654–671. (2014) DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12054>

Mitchell, Amy & Jurkowitz, Mark & Oliphant, J. Baxter & Shearer, Elisa: Americans Who Mainly Get Their News on Social Media Are Less Engaged, Less Knowledgeable. Pew Research Center (2020) <https://www.pewresearch.org/journalism/2020/07/30/americans-who-mainly-get-their-news-on-social-media-are-less-engaged-less-knowledgeable/>

Moffitt, Benjamin: The Global Rise of Populism: Performance, Political Style and Representation. Stanford: Stanford University Press (2016) DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvqsdsd8>

Mumford, Michael. D.: Pathways to outstanding leadership: A comparative analysis of charismatic, ideological, and pragmatic leaders. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. (2006) DOI: <https://doi.org/10.4324/9780415963633>

Mumford, Michael. D. & Antes, Alison. L., Caughron, Jay. J., & Friedrich, Tamara. L.: Charismatic, ideological, and pragmatic leadership: Multi-level influences on emergence and performance. In: *The Leadership Quarterly*, 19(2), 144–160. (2008) DOI: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.01.002>

Norris, Pippa: Political Communications. For the Encyclopedia of the Social Sciences. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition). Harvard University. (2015) DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.95025-6>

Pels, Dick: Aesthetic Representation and Political Style: Re-balancing Identity and Difference in Media Democracy”. In *Media and the Restyling of Politics*, edited by John Corner and Dick Pels, 41–66. London: SAGE. (2003) DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446216804>

Pollitt, Christopher., Bouckaert, Geert: Public management reform. A comparative analysis. Oxford: Oxford University Press. (2011) DOI: [https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(00\)00083-2](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(00)00083-2)

Reinemann, Carsten: 1. Political communication research. A brief history of the field and the idea of this handbook. In Political Communication edited by Carsten Reinemann, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, (2014) 1-18. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110238174.1>

Sebők, Miklós: Hatalom szabályok nélkül. Kormány és törvényhozás viszonya pénzügyi válság idején. Budapest: MTA TK PTI - Új Mandátum Kiadó. (2014)

Szathmári, István: A stilisztika története. in: Sipos Lajos (szerk.) Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. *Kertek* 2000 Könyvkiadó. Budapest, (1997)

True, Jacqui: Feminism. In Alex J. Bellamy (ed.), International Society and its Critics. Oxford (2005) DOI: <https://doi.org/10.1093/0199265208.003.0009>

Vroom, Victor. & Yetton, Phillip: Leadership and decision-making. Pittsburgh: University of Pittsburgh. (1973)

Winters, Jeffrey. A.: Oligarchy. Cambridge: Cambridge University Press. (2011) DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0726>

Style Research in Political Science

Summary

The personalisation of modern politics and the growing role of information and communication technologies (such as television, radio, internet, etc.) have increased the role of emotions and spectacle in politics. In addition to issues of content, the aesthetic dimension of politics has also become important. However, all research currently belonging to mainstream political science alone does not provide a satisfactory answer to the question of why a politician is attractive to the voter. Different strands of style research have different ways of thinking about the role of style in political science. Leadership research looks at governance and leadership styles. Gender studies look at deeper social and cultural dimensions that affect the way a politician communicates and the voter himself. The social semiotic

approach emphasises the importance of verbal and non-verbal cues in style research. Rhetoric interprets style mainly in terms of political discourse. It can be seen that the research on political style is wide-ranging today and that it is not only about the leadership skills, appearance and communication of individual political leaders. This paper aims to present different approaches and research directions of political style by reviewing the international and Hungarian literature. The aim of the study is not to present the results of a specific research. Rather, it aims to provide a literature review to stimulate and inspire further research, with a focus on the aesthetic dimension of politics, the performativity-based approach to style research and multimodality as a method.